KOČA POPOVIĆ

BELEŠKE UZ RATOVANJE

BIGZ

KOČA POPOVIĆ

BELEŠKE UZ RATOVANJE

Koča Popović

Josip Broz Tito i Koča Popović

KAZALO

»Izjavica« 5
UMESTO PREDGOVORA 6
KOMANDANT PRVE PROLETERSKE BRIGADE 9
KOMANDANT PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE 43
KOMANDANT PRVOG PROLETERSKOG KORPUSA 98
KOMANDANT GLAVNOG ŠTABA NOVJ ZA SRBIJU 159
KOMANDANT DRUGE ARMIJE 180
BELEŠKA O PISCU 190

»Izjavica«

Na ovom našem tlu mislim da je umesno reći da živimo u vremenu »sistematizacije konfuzije« (prastari dobri nadrealistički termin). Pa neka i ova moja »izjavica« bude u tome duhu.

Naime, iako sam dužan da priznam da sam, u određenim okolnostima, dao pismeni pristanak za objavljivanje ovog mog teksta iz ratnog doba, bio sam i ostao ubeđenja da je bolje bar odložiti njegovo objavljivanje.

Naglašavam da za ovakvo dešavanje, nikakvu odgovornost ne snosi rukovodstvo BIGZ-a.

Koča Popović

UMESTO PREDGOVORA

Koča Popović je o našoj narodnooslobodilačkoj borbi objavio samo nekoliko članaka u vreme rata ili neposredno po njegovom okončavanju, a tek je sada, u petoj deceniji mira, dozvolio, ne baš laka srca, da se iz rukopisa koji su nastali između 1941. i 1945. godine obelodani ponešto od onoga što se po završetku rata iz komandantske torbice preselilo u arhivske ladice. Tako se, makar kao kroz odškrinuti prozor, pojavljuje samo deo njegovih zapisa pod naslovom *Beleške uz ratovanje* koje obuhvataju ratni *Dnevnik*, *Beležnicu* i nekoliko drugih njegovih beležaka. Preostali, mnogo veći deo njegovih zapisa – jer nije prestao da piše sve do sadašnjih dana – namenjen je kao Legat Arhivu grada Beograda.

Koča je počeo da vodi Dnevnik 19. decembra 1941. i pisao ga je sve do 6. marta 1945. godine u obliku šeme, u malom notesu sa linijama, veličine 10 x 6,5 cm, na francuskom jeziku, sa ponekom reči i na srpskohrvatskom. Na prvoj strani, kao naslov, stoji: Itineraire de la 1. brigade – Marš-ruta 1. brigade, na levoj polovini strane arrivees – dolasci, a na desnoj departs – polasci. Ispod tih naslova upisivao je nazive mesta ili regiona u koje je došao ili iz kojih je polazio. Po sredini lista je pisao datume, a zatim približno vreme polaska ili dolaska. Uz neke datume ubeležio je kratko i neki važan događaj, kao na primer: la bataille (borba), attaquons (napadamo), toute la nuit (celu noć), neige (sneg), ili na srpskohrvatskom – pad Zvornika.

Takav *Dnevnik* neodoljivo upućuje na razmišljanje da ga je autor vodio sa namerom za kasnije korišćenje kao podsetnik za detaljniju obradu događaja. U *Dnevniku* je pedantno zabeležio 468 marševa, od kojih 192 noćnih, a 32 duža od 50 kilometara. I u tom velikom broju podataka samo jedan datum je podvučen – 9. VI 1943. godine – dan polaska u proboj neprijateljskog obruča na Zelengori – na Balinovcu, »najsjajniji podvig u našem NOR-u«, kako je autor o tome kasnije zabeležio.

Koča je dozvolio da se Dnevnik ne priređuje po šemi, ali da se strogo poštuje njegova tačnost. Takođe je dozvolio da se oznake vremena, pisane skraćeno, prvi put prevedu prema značenju u *Dnevniku*, a zatim stalno pišu na srpskohrvatskom jeziku: avant l'aube – pred zoru; a l'aube – u zoru; matin – ujutro; midi – u podne; apres midi – posle podne; soir – uveče; nuit – noću; minuit – u ponoć.

Beležnicu, pak, Koča je počeo da piše krajem 1942. godine, upravo u vreme kada je otišao iz 1. proleterske brigade za komandanta 1. proleterske divizije. Ta koincidencija nije slučajna. Život u brigadi bio je sadržajan, dinamičan, raznovrstan i zahtevao je od njenih starešina potpuno angažovanje. Odlaskom na novu dužnost, malo podalje od streljačkog stroja i rovova, nešto dalje od neposrednog kontakta sa borcima o kojima je stalno vodio brigu i koje je voleo svom ljubavlju – jurišlijama, bombašima, puškomitraljescima, komandirima i političkim komesarima i nadasve velikim drugovima Prve proleterske brigade, Koča kao da je osetio da može i treba da piše i o njima, kao i o još ponečemu što nije sam rat.

Beležnica je jedan omanji blok kockastog papira veličine 20 x 12 cm, sa 75 listića. Ukupno je ispisao 147 pedantno obeleženih strana. Na mnogim mestima iskrižan je deo napisanog teksta ili otkinut deo lista. Autor objašnjava – to nije bilo lepo rečeno. Pisao je nalivperom, neke stranice napisane olovkom posle je »prepisao« mastilom.

Autor je *Beležnicu* pisao na srpskohrvatskom i francuskom, ređe na engleskom, ruskom, nemačkom i španskom jeziku. Treba imati na umu da je Koča bilingva, da je prvo naučio da piše na francuskom pa tek onda na srpskom. Koča kaže da mu je uvek bilo lakše da piše na francuskom nego na srpskohrvatskom. To se i oseća u *Beležnici*. Tekst na ruskom jeziku pisao je fonetski — latinicom (!) i izrazio je svoju želju da tako ostane i u knjizi.

Sve tekstove koji su pisani na stranim jezicima i prevedeni Koča je autorizovao. Pored toga, autor je insistirao da se njegov tekst prenese autentično, prvo na stranom jeziku, a potom prevod. Prevodi onih tekstova koje je Koča pisao na stranom jeziku stavljeni su u uglastu zagradu ili su u napomeni.[1]

Sadržaj Beležnice čine: opisi ljudi, predela i interesantnih događaja, razmišljanja o mnogim problemima, sećanja, doživljaji, ponešto o ratu, naročito posle prelaza u Srbiju, i misli posvećene jednoj velikoj autorovoj ljubavi.

Uz Beležnicu, Koča je dao i nekoliko posebnih zapisa – o načelniku Vrhovnog štaba, o Sutjesci, neka razmišljanja o ratu, o vojničkim pravilima, lične podsetnike i slično.

Beležnica je pisana ondašnjim pravopisom i tako je, uglavnom, ostalo, osim u pojedinim slučajevima gde se moralo intervenisati. U tekstu ima više skraćenica. Dopunjavanje je posebno naznačeno tekstom u uglastim zagradama.

Sadržaj *Beležnice*, *Dnevnika* i posebnih zapisa veoma je raznovrstan. Međutim, sva tri dela, pojedinačno ili skupa, ne čine jedinstvenu celinu, ne postoji kontinuitet zbivanja, niti bi se to moglo predstaviti kao knjiga. Zato je u dogovoru sa autorom bilo potrebno napraviti zajedničku osnovu, spone i dati potrebna objašnjenja. Izabrani naslov *Beleške uz ratovanje* upućivao je na to da se kao osnova kompozicije knjige uzme Kočino ratovanje i u taj vremenski sled ugrade *Dnevnik*, *Beležnica* i posebni zapisi uz potrebne komentare.

Komandovanje Koče Popovića karakteristično je naročito u periodu kada je bio komandant 1. proleterske brigade, kada se tek učilo veštini komandovanja, kada je brigada učila i drugi učili od nje. Okolnost što je brigada bila neposredno potčinjena Vrhovnom štabu, odnosno Vrhovnom komandantu, uslovljavala je specifičnosti u njenom radu, a posebno u radu njenog Štaba. U takvoj situaciji Koča, kao njen komandant, bori se za njen uspeh i razvitak i, naravno, za svoja shvatanja njene uloge i načina dejstvovanja. Zbog toga se svi dokumenti, a naročito izveštaji iz prve godine ratovanja, znatno razlikuju od kasnije nastalih dokumenata. U njima, osim podataka o borbenim dejstvima, ima mnogo više procena situacija, raznih predloga, uputstava o komandovanju brigadom, kritike i slično.

U izboru dokumenata nastojalo se, koliko je to bilo moguće, da to budu dokumenti pisani ili potpisani Kočinom rukom i da po sadržaju ne budu »suviše ratni«, da ne »ubiju duh« *Beležnice*. Odabrani su upravo oni dokumenti za koje mislimo da su nezaobilazni, koji prirodno pristaju uz sadržaj *Beležnice*.

[1] *U ovoj obradi u elektronsku knjigu izbačeni su tekstovi na stranom jeziku i ostavljeni samo prevodi jer si ionako autorizovani od autora. (VestaHR)*

Zbog svega već rečenog razumljivo da su bili neizbežni i određeni komentari. Oni se izdvajaju posebnim slogom, ili kao objašnjenje u napomenama. Dato je i nekoliko fotokopija koje potvrđuju autentičnost Kočinog teksta.

Iako knjiga nema pretenzije naučnog rada, u napomenama su uneti izvori dokumenata zbog značaja njihovog sadržaja ili što se sada prvi put objavljuju.

Ima u Kočinim rukopisima poneka skraćenica, neidentifikovana ličnost, neka teže razumljiva ili usamljena misao, ili, pak, poneka teže shvatljiva metafora. Ukoliko je u tom smislu i bila neka intervencija u tekstu, to je na određeni način i označeno. A što se u tekstu mnogo govori o Koči »kriv« je rat i ono što je u njemu Koča ostvario kao komandant i vojni mislilac izuzetne intelektualne snage i vidovitosti.

Čitajući knjigu, prateći bogatstvo tema, način izražavanja i mišljenja Koče Popovića, mnogi čitaoci će verovatno zažaliti što Koča nije objavio još ponešto od toga što je zapisao.

Miloš Vuksanović

KOMANDANT PRVE PROLETERSKE BRIGADE

Iz *Beležnice*

PRVI DANI U PARTIZANIMA

Vratio sam se kući u Beograd, pravo iz rata.[2] Vjera se ipak iznenadila, kada me ugledala. Smislila je bila da ću sigurno poginuti. Ispričao sam joj kako sam bio zarobljen i pobegao. Moja sestra nam je ustupila sobu u vili na Topčiderskom brdu. Pred drvenim balkonom stajala je stara, velika trešnja. Na njoj je bilo svega nekoliko plodova, ali velikih, žuto-crvenih. U pameti su mi ostali samo sunčani dani, tihi i pored neumorne dečje igre.

Draganče[3] je svratio nekoliko puta, blago se šalio, bio nekako naročito pažljiv, znao je da se nisam još bio potpuno pribrao od poslednjeg hapšenja. Brzo je odlazio, imao je sve više posla. Jednom je došao i Đido[4], i dugo smo šetali i razgovarali.

Rano ujutru, 23. juna, dotrčala je sestrina prijateljica i radosno javila da je Nemačka zaratila sa Sovjetskim Savezom. Vest me nije iznenadila, jer sam satima slušao radio, svake noći. Bili smo primetili da DNB[5] nije prenela sovjetski poslednji demanti. Mi se nismo radovali što Sovjetski Savez nije mogao duže da ostane van rata. A mnogi od nas su strahovali da se Engleska ipak ne pomiri sa Nemačkom.

Već sutradan, rano ujutru, dotrčao je komšija Milisav i obavestio me da me policija tražila. Odgovorio im je da se nisam vratio iz vojske.

Trebalo je biti oprezniji. Počeo sam da manevrišem između kuće i bašti mojih sestara. Jevreje su takođe već lovili.

Otišao sam na jedno imanje kraj Šapca. Dobar deo puta sam prešao peške. Čuvaru na imanju sam se predstavio kao podoficir koji mora da se krije. Prvi put sam radio fizički: najviše sam čupao korov. Brat čuvarove žene doneo mi je krišom jedan proglas Centralnog komiteta; počeo je da me »obrađuje«.

Jednog dana sam iz Beograda dobio pismo da se hitno vratim. Krenuo sam lađom, ali sam se na prvom pristaništu morao iskrcati, jer sam na brodu primetio agenta koji me sigurno poznavao. Nastavio sam peške sve do Obrenovca, a odatle seljačkim kolima.

U Beogradu mi rekoše da treba da idem u odred. Odlazak se nekoliko puta odlagao. U međuvremenu, hajka na komuniste sve se više pojačavala. Odjeknuli su prvi pucnji na nemačke oficire. Čulo se za napad kod Obrenovca. Zet[6] je to osuđivao. U »Novom vremenu« objavljena je prva lista streljanih talaca. Sestrama je već od ranije počelo bivati sve neprijatnije što sam tu. Poslednje noći spavao sam napolju, za žbunom. Padala je kiša.

---

[2] Napad Nemačke na Jugoslaviju 6. aprila 1941. – aprilski rat. – Prim. M. V.

[3] Dragoslav Pavlović Šilja, instruktor CK KPJ, poginuo 21. januara 1942.u Pjenovcu. – Prim. M. V.

[4] Milovan Đilas, član Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba. – Prim. M. V.

[5] Nemačka novinska agencija. – Prim. M. V.

[6] Vojimir Popović, pripadao četnicima, streljan. – Prim. M. V.– Prim. M. V.

Krenuo sam jednog sunčanog dana, sredinom jula. Majci sam rekao da odlazim u inostranstvo. Vjera me je malo ispratila, nije plakala. Lakše smo se rastali nego kad sam pošao za Španiju[7] – i prirodnije[8].

Do Mladenovca sam putovao vozom. Imao sam učiteljsku legitimaciju kojoj moje odelo nije nikako odgovaralo: modre pantalone od tankog platna, iznošeni filcani šešir, na nogama sandale.

Predveče sam stigao u selo na javku. Skoro celo sutrašnje jutro preležao sam u nekom šibljaku, čekajući vezu. Ručak mi je donelo neko seljače. Tek tu, u šibljaku, osetio sam da sam opet »izvan zakona«, neopozivo. Ništa se nije promenilo od polaska iz Beograda. Isti sam čovek, iste volje – juče sam još išao otvoreno drumom; ali sam tek ovde postao član odreda.[9]

Došao je čovek neodređenih godina, u seljačkom odelu, plav, žmirkavih živih očiju, smirenog lica. To je bio metalski radnik Bora Marković, politički komesar Kosmajsko-posavskog odreda. Objasnio je kako ću se priključiti ostaloj družini.

Sutradan predveče stigao sam u Kosmajski odred negde više Parcana. Pod krovom od granja sedelo je i ležalo nekoliko drugova. Polu-sakriveni lisnatim granjem, gledali smo seljake koji su nedaleko žnjeli. Oni su morali znati da smo tu, možda su nas i videli – ali se nisu osvrtali na nas. Mesto smo menjali skoro svake noći. Od svih koji su tada bili tu sećam se po imenu jedino zamenika komandanta odreda Rada[10] i komesara čete Draže.[11] Nekoliko dana nismo vršili nikakve akcije. Sa Parcana sam jedne noći išao do blizu Sopota, da se sastanemo sa nekim drugom koji je trebalo otuda da nam donese neka obaveštenja; nije došao. Tada sam od Rada naučio da zviždim, podražavajući ptice. Na povratku, pričao sam mu o zvezdama. Činilo mi se da me sluša; hodao je nekako čudno, posrćući, jedva dižući noge, ali opet nekako kao da želi da napravi što manje pokreta: u stvari, dremao je. Njegovog se lika sećam: bio je snažan seljak, širokog lica, nedostajala su mu dva prednja zuba; išao je odlučno putem kojim je bio pošao, mada mu je misao bila nesigurna.

Posle su došli »jednooki« sudija[12], pa N.[13]

Iz Glavnog štaba za Srbiju posetili su nas Fića[14] i Roćko[15]. Tada sam doznao da sam postao komandant odreda! Fića je bio odlučan i siguran. Oštro je osudio obrazovanje »seoskih desetina« – čiji su članovi sedeli kod kuće u selu, »s tim da se pozovu kad ima da se izvrši neka akcija«. Ne znam kome je takva »formacija« pala na pamet, ali je tačno da je ona slabila tek nastali pokret, omogućavala špekulisanje, zabašurivala jasno primanje odgovornosti i dužnosti. »Seoske desetine« su bile ukinute, naša četa je dobila nove borce, porasla i učvrstila se, kolebljivci su otpali, računali smo, zasad, na one koji smo bili tu, prisutni, u šumi.

---

7 Početkom jula 1937. Koča Popović otišao je u Španiju preko Pariza. U Španiju se prebacio peške preko Pirineja. Bio je do marta 1939. dobrovoljac u Španskoj republikanskoj vojsci. – Prim. M. V.

8 Zabeleženo po sećanju 24. januara 1944, Marčete (Prekaja). – Prim. M. V.

9 Kosmajsko-posavski partizanski odred. – Prim. M. V.

10 Radovan Rade Jovanović, iz Sopota, član KPJ od 1938. – Prim. M. V.

11 Dragoslav Draža Marković, student, član KPJ od 1940. – Prim. M. V.

12 Nikola Stanković iz Sopota. – Prim. M. V.

13 Verovatno Nikola Grulović. – Prim. M. V.

14 Filip Kljajić Fića, član Glavnog štaba za Srbiju. – Prim. M. V.

15 Rodoljub Čolaković Roćko. – Prim. M. V.

Roćko i Fića su nas zakleli. Fića je govorio divno; prosto, jasno, odlučno, neposredno, pouzdano. Bora[16], koji je i sam bio vrlo darovit govornik, gledao ga je i slušao sa divljenjem. Fića je tada bio u punom naponu snage, samouveren. Umeo je sa nekoliko reci da objasni, uveri, ponese, ohrabri: stalno bi se smeškao, a oči bi mu se s vremena na vreme široko otvorile i sevnule.

Saopštili su nam naređenje Glavnog štaba Srbije da se bezuslovno imaju dići u vazduh most kod Ralje i onaj ispod Avale. Tada sam doznao da su dve čete već ranije bile dobile taj zadatak, da su bile krenule, ali, iz ne znam kakvih razloga, posle odustale. Ovoga puta se akcija morala izvršiti.

Četa u kojoj sam ja bio imala je tada 12 – 15 drugova, a isto toliko i druga četa, koja je trebalo da dođe iz nekog susednog sela. Rešeno je da Roćko krene sa nama, a Fića i Bora sa drugom grupom.

Iz šume smo krenuli pred sumrak. Sav eksploziv – preko 30 kila – natovario je na sebe Roćko. Rade nas je vodio. Prema predviđenom planu, naša četa se na određenom mestu podelila u 3 grupe, približno jednake jačine, koje su sa tri razna pravca imale da priđu mostu.

Još dok smo bili daleko od pruge, počeli su sa svih strana da laju seoski psi. Pomeranje laveža pratilo nas je i tačno označavalo pravac našeg pokreta. To nas je malo uznemirilo, ali smo ipak išli napred. Na pruzi su se čule neke zviždaljke koje su se prilično dugo dozivale; verovatno žandarmi koji su čuvali prugu i most.

Koča Popović[17] došao je sredinom jula u Kosmajsko-posavski partizanski odred. Taj odred je 31. jula 1941. reorganizovan u dva – Kosmajski i Posavski odred. Za komandanta Posavskog odreda određen je Koča Popović. Odred se brzo popunjavao dobrovoljcima iz Beograda i sela Posavine i sredinom oktobra narastao na oko 3.000 boraca raspoređenih u četiri bataljona.

Odred je bio veoma aktivan. Izvodio je akcije čak i u Ostružnici, na vratima Beograda. U tim akcijama Koča je pokazao sposobnost komandanta i hrabrost. Kada su Nemci 22/23. septembra upali u selo Grabovica, Koča je na putu kod Drenka organizovao zasedu. Bio je u streljačkom stroju i zapovedio da se ne otvara vatra dok on to ne naredi. Pustio je da Nemci dođu na bliže od 100 metara i onda oštrim, jasnim glasom komandovao: – Otvori vatru! – I sam je pucao kao i svaki drugi borac.[18]

Kad je zapretila opasnost da Nemci prodru u Užice, Vrhovni komandant pozvao je Koču Popovića da organizuje odbranu grada. Sve je bilo kasno. Nije bilo ni snaga, ni sredstava da se ta odbrana organizuje. Nemci su zauzeli Uzice 28. novembra. Koča Popović sa dvanaest boraca je odsečen i sa tim snagama morao se probijati kroz četničke, nemačke i italijanske položaje preko Drine u Bosnu.[19]

Iz Beležnice

---

[16] Bora Marković, politički komesar odreda, bravarski radnik, član KPJ od 1934. Poginuo 29. nov. 1941. na Kadinjači. – Prim. M. V.

[17] *Komentari priređivača dati su u kurzivu. (VestaHR)*

[18] *Posavski partizanski odred*, s. 67.

[19] *Narodni heroji Jugoslavije*, knj. II, s. 240.

18. januar 1944.[20]

Sećam se mog puta iz Srbije u istočnu Bosnu, za vreme napada Nemaca na slobodnu teritoriju u Srbiji. Baš toga sam se setio povodom Ćupovog zarobljavanja od njegovih prijatelja koji su bili otišli u četnike.

Kad smo stigli u onu kuću četničkog komandira u brdima, tamo, s onu stranu Rzava, gde su nas onako lepo primili, rešio sam da siđem dolje u Vardište da ispitam situaciju i mogućnost prelaza u istočnu Bosnu. Stavio sam šubaru na glavu i sišao na prugu. Jurio sam za vozom, stigao ga: mašinista me je prepoznao, ali ne potpuno. Setio se da me video, ali, izgleda, ne kao partizana.

Ušao sam kod vojvode Kamenka[21], koji je imao da učini samo još jedan korak do potpune izdaje. Istog dana, odmah po mom odlasku, predao je Nemcima dr Levia. U čas kad sam ja došao kod njega izdajstvo još nije bilo obuhvatilo pravoslavne, Srbe. Bilo je to pitanje minuta – jer izdajstvo ne zna za fine granice.

Dao mi je pravac, pa čak i objavu za mene i još 9 drugova. Nisam im rekao gde se nalaze. Kad sam ušao u njegovu sobu, galamio je, nekoga grdio. Obratio sam mu se na francuskom. Prepoznao me, ali nekako kao u snu, i bez razmišljanja, nekako okrutno, dao mi pravac i objavu.

Setio sam se naše zajedničke večere, nekoliko dana ranije, kada smo Stanko[22] i ja bili došli tu da zajedno s njim ispitamo mogućnost napada na Višegrad. Pre nego što je seo za sto, prekrstio se i stajao tako nekoliko trenutaka, »recuille«[23]. Bio je neobično ljubazan, imao je na licu nečeg blagog (popovskog) i podlog.

Seo sam u voz pun italijanskih vojnika. Neki podoficir pregledao mi je isprave. Kad sam sišao s voza sreo sam pored pruge neke seljake. Ispričali su mi da su Nemci bili tu, a četnici su otišli da im pokažu put, pošto su tražili »komuniste«.

Vratio sam se iz brda, sam, u kuću (Đukićeva, mislim), gde su me čekali drugovi, i pošto smo se srdačno oprostili od starog, krenuli smo. Vodio nas je sam komandir, snažan, vedar brđanin.

Komandir nas je predao prvoj straži da nas povede dalje. Kako smo išli dalje, i kako nas je jedna straža predavala drugoj, sve manje su nam bili putovođe, sve je više izgledalo da smo neki sumnjivci koje sprovode. Jedino čvrsto što smo imali bila je maršruta koju je Kamenko napisao svojom rukom; objava nije bila neka prava objava.

Tek smo bili pošli iz jednog popaljenog sela gde smo imali oprezan neugodni razgovor sa nekim četničkim nižim starešinama, kad jedan od njih poče da viče za nama: »Nek se najstariji vrati!.« Teško mi je bilo vraćati se uzbrdo, jer sam bio umoran od stalnih dugih marševa, i slutio sam da se nešto u našem položaju još dalje pokvarilo, ali sam ipak krenuo.

»Neko je odozdo telefonirao. Odnosilo se na vas i vaše dalje putovanje, neke smetnje. Ali se u tom veza prekinula.«

Pokušali su da ponovo dobiju vezu, nije išlo.

---

[20] Zabeleženo po sećanju 18. januara 1944. – Prim. M. V.

[21] Kamenko Jevtić, četnički vojvoda, bivši sveštenik. – Prim. M. V.

[22] Branko Poljanac Stanko, oficir bivše jugoslovenske vojske. – Prim. M. V.

[23] Pribran.

Uzeo sam i ja slušalicu u ruku. Najpre ni ja nisam ništa čuo, a zatim čuh jasno ovu rečenicu:

– Neka. Možete ih još stići. Sačekajte ih na nekoj okuci.

Razumeo sam da je reč o nama, da se Kamenko prenuo.

Vikao sam i dalje: »Alo, Alo!«, kao da mi se niko ne odaziva.

Ne javlja se niko, rekoh onim oko mene. Evo maršrute koju je svojom rukom napisao Kamenko.

Nekako popustiše, te odoh do drugova koji su me čekali pod brdom. Pratio me neki mladić, četnik. Pokušavao sam da govorim s njim. Nije išlo. Nekako se durio. Izgleda da je bio komandir straže. Odgovarao je kratko i neprijateljski.

– Šta si po zanimanju? – pitao sam ga.

– Ništa, propali intelektualac.

Kad smo prešli most na Limu, zaustavila nas je četnička straža. Odveli [su] nas u jednu kuću koja je tu pored samog mosta. U njoj je bilo 30-ak četnika, prljavih, većinom pijanih, u sobi jedva osvetljenoj. Dočekali su nas dvosmisleno, dali nam nešto da jedemo, a oni su stalno pili. Bezobrazno su tražili da im damo metke: treba im da love ribu! Neke su naše grlili, pipali im oružje. Čitava atmosfera bila je nekako zapeta, pijana, ljuljala se od odvratnog mešanja do divlje ozlojeđenosti. Onaj komandir je nešto razgovarao telefonom sa nekim izmišljenim doktorom; možda ni s kim nije razgovarao, nego je nas hteo da teroriše i, onda, pijan, rešavao da li da nas pusti ili sve pokolje.

– Da ih pustimo? Aha, dobro! Kako doktore? Ne traže? Primljeno! Šta? Ne sme niko iz Srbije u Bosnu, aha, ja! Itd.

Nekako smo se izvukli iz njihovog smrdljivog »zagrljaja«. U Međeđi nas opet zadržaše, pod stražom. Morali smo da se odmorimo, a u međuvremenu onaj komandir sa mosta bio je poslao nekog svog vodnika sa novim instrukcijama o nama. Diskutovasmo, ubedismo čoveka da nije razumeo naređenje, i opet se izvukosmo – ovog puta definitivno. Istog dana uveče stigli smo u Rogaticu, kod partizana.

Iz *Dnevnika*

Šehovići, 21. decembra u veče (21 .XII 1941. u Rudom obrazovana 1. brigada), ... U Podromaniju došao 28. XII u podne.

Koča Popović nije bio u Rudom 21. decembra, kada je osnovana Prva proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada, nije se čak znalo ni da li je živ. Zbog toga i nije prvom Naredbom postavljen za komandanta. Koča je u Šehovićima dobio pismo Vrhovnog štaba da je određen za komandanta Prve proleterske brigade. Odmah je krenuo i u Podromaniji se sreo sa brigadom 28. decembra. Koča je postavljen za komandanta brigade Naređenjem Vrhovnog štaba krajem decembra 1941. godine.

Iz *Dokumenata*

NAREĐENJE VRHOVNOG ŠTABA
NARODNOOSLOBODILAČKE PARTIZANSKE

I DOBROVOLJAČKE VOJSKE
JUGOSLAVIJE

I

Za komandanta Prve proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade postavlja se drug Koča Popović (Pera), dosadašnji komandant Posavskog NOPO.

Za političkog komesara Prve proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade postavlja se drug Filip Kljajić (Fića).

Komandant NOP i DV Jugoslavije TITO[24]

Početkom januara 1942. godine, odmah po izbijanju u istočnu Bosnu, Vrhovni štab je 1. brigadu rasporedio u rejon Romanije, da politički radi; jedan deo je uputio prema Vlasenici radi saradnje sa mesnim partizanskim jedinicama a drugi deo – 1. i 3. bataljon – prema Varešu, gde je bilo više radnika. Sa tim delom uputio se i Koča Popović, povezao se sa odredom »Zvijezda«, organizovao napad na Dabravine i organizovao nasilno izviđanje prema Olovu i Varešu. Ovo je njegov prvi izveštaj sa tog terena.

Iz *Dokumenata*

Vrhovnom štabu:

Slažemo se sa vašom ocenom verovatnog glavnog dejstva neprijatelja.

Izveštaj koji smo primili večeras od Štaba odreda »Zvijezda« kaže da neprijatelj »po svim znacima izgleda da je krenuo put Vijake«. Ne znamo, dakle, još ništa određeno o neprijatelju. Na sve strane se stalno vrše daljnja izviđanja. Put preko Zvijezde je vrlo težak – nema prtine.

Ako je neprijateljska grupa otišla put Vijaka, učinićemo sve da je uništimo, ali, naravno, moramo da je sačekamo nešto bliže prostoru u kom se sada nalaze naše glavne snage – jedno da ne bismo izvršili pokrete na osnovu neproverenih podataka, drugo da ne bismo bili iznenađeni od Vareša i da ne bismo suviše rasuli naše snage. Glavno je doći što pre do tačnih podataka i uporno radimo na organizovanju izviđanja i obaveštavanja... Prvi znaci poboljšanja celokupnog rada odreda »Zvijezda« već se primećuju. Svima smo podvukli značaj samoinicijative u okviru dobijenih direktiva, naročito obzirom na sporost veza – kao i važnosti stalnog održavanja veze i redovnog obaveštavanja bar između susednih jedinica.

Komandant Koča A. Popović.[25]

... Sa bataljonom krećemo sutra, 18. o.[vog] m.[eseca], u zoru. Ranije je nemogućno. Nisu sve jedinice tu, a i ljudstvo posle akcije od prošle noći je iznemoglo. Krenuti ranije ne bi značilo dobiti u vremenu...

... Neke direktive koje dobijamo od Glavnog [štaba] BiH ne slažu se sa vašim. Oni očevidno nisu tačno obavešteni. Smatraju da se odred »Zvijezda«, pa i Crnogorski bataljon nalaze pod njihovom komandom. Mi smo ih obavestili o pravom stanju stvari, a molimo vas da i vi ispravite...

Koča Popović[26]

---

[24] *Zbornik Dokumenata narodnooslobodilačkog rata* (u daljem tekstu: Zbornik), t. II, knj. 1. s. 114. i usmena izjava autora.

[25] Izveštaj Koče Popovića, A-VII, k. 701, f. 2, d. 36.

[26] Izveštaj br. 37, A-VII, k. 701, f. 2, d. 37.

Iz *Dnevnika*

Iz Šahbegovića – pošao 20. januara uveče; iz Sjerjevića – pošao 21. januara uveče i ujutro došao u Imamoviće (Bijele Vode i Pjenovac)[27] ; iz Imamovića pošao u podne 24. januara i uveče stigao u Gajeve; iz Gajeva pošao noću i u zoru došao u Visočicu 25. ujutro; iz Stublina pošao 25. posle podne i noću stigao u Grabljive njive 26. januara; ka Igmanu – pošao 27. januara uveče.

Uz *Dnevnik*[28]

Na jug je otišao i Vrhovni štab i bili smo obavezni da sa njim uspostavimo vezu. Pretpostavljao sam da ćemo iznenaditi neprijatelja.

Neprijatelj je pokazao izrazitu nadmoćnost na Bijelim Vodama i Pjenovcu – napadao je sa severa, istoka i jugoistoka. Dobijene informacije su ukazivale da nas neprijatelj čeka u zasedama, ako krenemo na zapad. Na jugu je Sarajevo – jak garnizon! Znači, opkoljeni smo! Kuda poći? Čekati da nas jake neprijateljske snage napadnu – nije dolazilo u obzir. Razmišljao sam o svim mogućnostima. U Sarajevu garnizon je bio jak, ali tamo nas ne očekuju, jer misle da smo dobili jak udarac, razbijeni i slabi, te da ćemo pre bežati nego napadati. Brzo je sazrela odluka – na jug! Pored Sarajeva! Politički komesar Fića se odmah složio. Članovi Glavnog štaba za BiH bili su oduševljeni odlukom, tražili su da se odmah sprovede – lako je sprovodljiva. Bilo je čak i takvih optimista koji su smatrali da se u jednom maršu može iz sela Gajeva preći Sarajevsko polje i Igman.[29]

Trebalo je preći Sarajevsko polje, reku Bosnu – planinu Igman i uspostaviti vezu sa Kalinovačkim partizanskim odredom!

Razmišljao sam i o tome: male posade domobrana u Vogošću, Jošanici, Podlugovima, Semizovcu, Reljevu i Blažuju, kao i u drugim manjim mestima biće potpuno iznenađene, uplašene od velike kolone. One se neće upustiti u borbu! Jedino mogu da obaveste garnizon u Sarajevu i da traže pomoć. Pošto je ofanziva bila u toku, pretpostavljao sam, u Sarajevu nema većih jedinica koje bi se brzo pripremile i pokrenule. Ukoliko bi se i pokrenula neka jedinica pošla bi tamo odakle je pozvana, a naša kolona bi to mesto već prošla. Neprijatelju bi ostala mogućnost da nas goni, jer najverovatnije ne bi mogao pretpostaviti da se krećemo po kružnoj liniji oko Sarajeva i da nam prepreči put, odnosno postavi zasedu. Predvideli smo i mogućnost otpora gore pomenutih posada. Zato je na čelu kolone išao Prvi, crnogorski, bataljon da, u slučaju potrebe, brzo razbije neprijatelja i omogući kretanje kolone. Na začelju je maršovao Treći, kragujevački, bataljon u gotovosti da zaštiti kolonu od eventualnog napada.

Bio sam gotovo siguran da ćemo brže preći Sarajevsko polje nego se neprijatelj pribere i organizuje napad. Predviđali smo sneg, led, klizavicu, hladnoću ali ne u tolikoj meri. Odložio sam marš za jedan dan radi priprema. Malo, ali neizvesnost je bila velika i morali smo raditi brzo. Svi bataljoni nisu dobro pripremili borce za takav marš.

---

[27] Mesta u kojima su toga dana vođene teške borbe. – Prim. M. V.

[28] Usmena izjava autora. – Prim. M. V.

[29] To je zabeležio i R. Čolaković – *Zapisi iz NOR-a*, Zagreb, s. 25-26.

Marš se odvijao uglavnom prema našoj zamisli. Neprijatelj uopšte nije reagovao. Nepredviđenu prepreku predstavljali su mali potok u Sarajevskom polju, temperatura niža od minus 30 stepeni, i na putu uz Igman duboki sneg i poledica. Teško su se kretali i ljudi i konji. Kolona brigade je stigla na Veliko polje u jutro 28. januara i tu su ostavljeni premrzli, a ostali produžili u selo Presjenica, gde su stigli oko podne. Na maršu su promrzla 172 borca, od kojih je šest umrlo. Niko na maršu nije izostao, niko se nije izgubio, ništa od opreme i naoružanja nije ostavljeno.

Vrhovni komandant je pohvalio brigadu »koja je za vreme nemačko-ustaške ofanzive u Bosni izvršila sjajne pokrete po najvećoj studeni i time pokvarila neprijateljske planove opkoljavanja«.[30]

Kad se sve završilo, bilo je jasno da je brigada mogla ostati na Romaniji! Nemci su prestali sa ofanzivom 23. januara. Bio je to prevelik rizik, ali je takođe bio veliki rizik i ostati na toj teritoriji kada se ništa nije znalo o neprijatelju.

Ipak, Igmanski marš je svojevrsna pobeda. Proleteri su pokazali nesalomljivu volju, izdržljivost, veru u sebe i svoje snage. Igmanski marš mnogo puta je poslužio kao nadahnuće za kasnije iznenadne manevarske podvige u NOR-u, jer je bio podvig do uzvišenosti.

Iz *Dnevnika*

U Presjenicu – 28. januara uveče; u Trnovo – 30. u podne; u Dobro Polje – 2. februara uveče; u Hebljine, kod 1. i 3. bataljona – 3. februara u podne; u Vitovicu – 3. februara uveče i u Foču – 5. februara uveče. U Foči i Goraždu – do 6. marta.

Prvi i 3. bataljon pridružili su se Kalinovačkom partizanskom odredu i vodili borbu oko Kalinovika. Ostale jedinice produžile su u Foču, gde su 5. februara došla i ova dva bataljona.

U Foči i Goraždu 1. proleterska brigada je ostala više od mesec dana. Štab brigade je imao mnogo posla oko organizacije i sređivanja bataljona posle velikih gubitaka na Bijelim Vodama i Pjenovcu, i lečenja velikog broja promrzlih u Igmanskom maršu. Glavnina brigade je bila na okupu i mogla se organizovanije izvoditi nastava. Trebalo je svakog borca naučiti da rukuje puškomitraljezom, da usavrši rukovanje svojim oružjem, da nauči ponešto od onog što se uobičajeno naziva borbena obuka, da održava naoružanje i opremu i još dosta drugog.

Četiri bataljona su u Foči primila ratne zastave. Prilikom predaje zastave 3. bataljonu Vrhovni komandant je rekao:

»Predajem vam ovu zastavu pod kojom su se borili pariški Komunari. Pod njom se danas bore mnogi narodi za slobodu. Neka ona donese slobodu porobljenim selima prema kojima idete.«[31]

Iz *Dnevnika*

[30] *Zbornik*, t. II, knj. 1, d. 128. s. 256.

[31] Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, Beograd, 1951, s. 79.

Iz Foče pošao 6. marta u 1 sat; u Goražde stigao uveče; u Ustipraču pošao 8. marta ujutro; u Kozićima 9. marta primio pod svoju komandu i 2. proletersku brigadu.[32] Delovi 2. brigade razbili četnike iz Srbije 14. marta u Borikama.

Iz *Beležnice*

Onog »propalog intelektualca« uhvatila je 2. proleterska brigada u Borikama. Kad smo mi stigli otišao sam da vidim zarobljenike. Odmah sam ga poznao iako je bio pustio bradu – gustu, crnu. Svi me u sobi divlje pogledaše, jer me on nije bio poznao. Sud ga je osudio na smrt. Molio je, plakao. Streljan je!

Posle su mi pričali i za Kamenka, da je bio u rukama našeg 3. bataljona. Raja[33] je razgovarao sa njim, normalno, i pustio ga. Nije znao kakvog strašnog izdajnika ima pred sobom.

Početkom marta Vrhovni štab je formirao Proletersku operativnu grupu od Druge i tri bataljona Prve proleterske brigade i uputio je u istočnu Bosnu, očekujući da će već krajem marta ili početkom aprila sazreti uslovi za prodor u Srbiju. Za komandanta grupe određen je Koča Popović.[34]

U naređenju Proleterskoj operativnoj grupi je, pored ostalog, pisalo: »Pratite situaciju iz neposredne blizine i prema tome se upravljajte za donošenje pojedinih odluka, ne čekajte od nas naređenja.«[35]

Iz *Dokumenata*

Vrhovnom štabu:[36]

Na sastanku štabova 1. i 2. brigade sa drugom Roćkom doneli smo sledeće zaključke:

1. da snage 1. i 2. brigade pomerimo u pravcu Sokolovića i razmestimo na prostoru: Točionik, Džindić, Kalimanići, Dumanovići, a jedan bataljon da ostavimo u Borikama da kontroliše Stari Brod.

Ako se nadiranje ustaša prema Vlasenici od Han Pijeska nastavi i dalje, vrlo je verovatno da će gospoda oficiri pobeći, ako to već nisu učinili. U tom slučaju – i tek pošto proverimo da su oficiri pobegli, naša oštrica bila bi uperena protiv ustaša nastojeći svim silama da u toj borbi stavimo pod svoju komandu sve snage četnika – meštanske, koje su bile pod komandom Dangića[37] i, uzimajući brz kurs na stvaranju dobrovoljačke vojske u ovom delu Bosne. Zbog ponovne izdaje Dangića i drugih oficira to će nam biti olakšano.

Front ustaša takvim nadiranjem od Han Pijeska i dalje znatno bi se protegao i razlabavio tako da bismo mogli, na ovaj ili onaj način, uspešno da delujemo na sektoru Sokolovići – Žlebovi, itd., i oko njega i radi toga potrebno je da naše snage pomerimo u tom pravcu, kako bismo mogli i samu situaciju bolje pratiti.

---

[32] Vrhovni štab je osnovao 2. proletersku brigadu 1. marta 1942. godine u Čajniču. *Zbornik*, t. II, knj. 2, d. 185, s. 378.

[33] Raja Nedeljković, komandant 3. bataljona 1. brigade. – Prim. M. V.

[34] Naređenje Vrhovnog štaba, *Zbornik*, t. II, knj. 3, d. 185, s. 378.

[35] *Zbornik*, t. II, knj. 3, d. 42.

[36] Prvi izveštaj Koče Popovića kao komandanta Operativne grupe, A-VII, k. 701, f. 2, d. 39.

[37] Jezdimir Dangić, žandarmerijski major, organizator četništva u istočnoj Basni. – Prim. M. V.

Smatramo da je držanje glavnine snaga na sektoru ergele Borike, držanje na nešto suviše periferijskom položaju, s obzirom na razvoj situacije. Primamo kao osnovno vašu direktivu blagovremeno zauzeti takve položaje, koji bi bili čvrst oslonac za pokrete, bilo ka severu bilo ka zapadu. Moramo izbeći stvaranje nekog fronta, moramo zauzeti takve položaje da omogućimo partizanski način borbe, moramo imati u vidu težišne pravce i radi toga zasad smo se opredelili za ovakvo pomeranje snaga. Na taj način naći ćemo se blizu komunikacija, moći ćemo da zadamo neprijatelju udarce u raznim pravcima i na najosetljivijim mestima, moći ćemo da se snabdevamo municijom i moći ćemo da se povežemo sa svim snagama iz Bosne.

Međutim, mi ovaj pravac ne uzimamo kao konačno određen, već kao privremeni, dok ne ocenimo situaciju ili dok se situacija jasno ne ocrta. Naš mogući pokret u pravcu Sokolca zavisi potpuno od razvoja situacije između ustaša i četnika kod Vlasenice. Taj pokret ne bi smeo da bude preran tako da mi dođemo u položaj da se borimo protiv ustaša za račun četnika, koji bi ostali nama za leđima, a ne bi smeo doći ni kasno kada se ustaše stabilizuju i kad razbiju živu snagu, koja je trenutno pod komandom Dangića i drugih oficira.

Smatramo da je od prvorazrednog značaja stavljanje meštanskih četničkih jedinica pod komandu Vrhovnog štaba i stvaranje dobrovoljačke vojske od četničkih snaga koje po drugi put izdaju oficiri. U tom smislu ćemo preduzeti mere najpre na sektoru Rogatice, a zatim i na sektoru Glasinca. I radi toga ovakvo pomeranje naših snaga korisno je.

Naglašavamo da, s obzirom da se situacija nije još dovoljno ocrtala, mi se nismo konačno odlučili, već zauzimamo položaj koji nam omogućuje pokret i prema zapadu i prema severu, a ujedno omogućuje blisko praćenje događaja i već sada svršavanje jednog dela posla i stavljanje pod komandu četničkih snaga.

Za Operativni štab Koča

Komandant Proleterske operativne grupe, čim mu se ukazala prilika za nove uspehe, krenuo je na sever prema Vlasenici i Drini, gde su delovi 2. proleterske brigade oslobodili Srebrenicu i Drinjaču.

Iz *Dnevnika*

Iz Borika – 14. marta ujutro; u Plane – stigao posle podne; u Milice – došao 15. marta u 16 sati (les chevaux ne peuvent pasplus)[38]; u Vlasenicu došao 16. marta ujutro (pluie toute la nuit)[39]; iz Vlasenice u Milice – 19. marta u podne; u Bratunac – došao 20. marta u jutro; u Vlasenicu – došao 22. marta uveče.

Komandant Proleterske operativne grupe. Koča Popović, nezadovoljan oduzimanjem inicijative, uz izveštaj prigovara načinu komandovanja.[40]

Iz *Dokumenata*

Štab Operativne grupe 21. marta: Vrhovnom štabu:

[38] Konji ne mogu (da idu), sneg, umor. (Prelaz preko planine Javor – M. V.).

[39] Kiša pada celu noć.

[40] Izveštaj Štaba operativne grupe, A-VII, k. 701, f. 2, d. 44.

1. Juče posle podne jedinice proleterskih brigada, potpomognute delovima Birčanskog i Majevičkog odreda, ušle su u Srebrenicu, Bratunac i Drinjaču, poslednja oficirska uporišta prema Drini. Do sinoć je uspostavljena veza između tri kolone koje su učestvovale u operaciji.

Sinoć su delovi grupe proleterskih brigada ušli i u Bjelovac na Drini, gde se nalazila skela, i kojim su pravcem pobegli oficiri i Račićeva vojska.

2. U Bratuncu je zaplenjeno 8 vagona duvana.

Pred Bratuncem je zaplenjen jedan top i to sa 42 granate. U Milićima je, naknadnim pretresom, pronađeno 15 granata za top 37 mm, koji je ranije zaplenjen u Borikama.

U toku poslednjih dana zarobljena su 55 četnika. Oni četnici u Vlasenici i u Milićima sami su se predali, a među ovim zarobljenim je i Račićev[41] eskadron sa konjima. Osuđeno 15 na smrt, ali kazna nije izvršena nego smo uspeli da ih zamenimo za šest drugova iz Užičkog bataljona, koje su četnici zarobili kod Han Pijeska.

Prilikom čišćenja prostora između Vlasenice i Milica došlo je do sukoba u kojem su ubijena dva četnička oficira. Ostali četnici su se razbežali. Grupa nije imala gubitaka; zaplenjeno 4 puškomitraljeza.

3. Juče je došlo do kratke borbe južno od Bratunca. Tu je, izgleda, Račić bio postavio zasedu, ali čim su naši otvorili vatru, neprijatelj je pobegao. U zatvoru imamo 50 zarobljenih četnika. Među njima nema oficira. Biće saslušani, a onda poslati na front. U Sasama se nalazila fabrika ručnih bombi. Jedinice su dobile zadatak da sav eksploziv zaplene.

4. Iz zaplenjenih Dokumenata vidi se da su i Dangić i Račić bili slabo obavešteni o nama i uopšte o situaciji, ili su namerno – lažno prikazivali da bi mase obmanuli i dizali im moral. U jednom naređenju Dangić naređuje Račiću: da nas »uništi ili nateraj na predaju«. Zatim mu daje uputstva kako da postupi ako partizani ponude pregovore i da u čitavom kraju razvije »ofanzivnu propagandu«, tj. da svuda treba govoriti kako palimo i koljemo sve na šta naiđemo – u tim dokumentima obaveštavaju, da im stiže veliko pojačanje iz Srbije. U jednom dokumentu neki oficir piše, da je ovaj naš pokret i u ove krajeve verovatno bekstvo posle pretrpljenog poraza.

Međutim, među četnicima koji su došli iz Srbije ima i komunista, članova Partije. Oni su se jednostavno sklonili u četnike posle oseke ustanika u Srbiji. Oni su se, naravno, odmah predali i rekli sve što su znali o četničkoj organizaciji.

Jedno je nesumnjivo, Dangić i njegova gospoda oficiri pretrpeli su i vojnički i politički krah. Po izvršenoj evakuaciji sa ove teritorije grupa će poći u Vlasenicu, odakle bi posle u likvidaciju Han Pijeska, ukoliko se i Štab za BiH složi. Likvidacija Han Pijeska je važna zbog učvršćivanja veza između jedinica na ovom terenu kao i zbog čvršće veze stanovništva i partizanskih odreda. U Vlasenici ćemo, nadamo se, dobiti vaše naređenje o definitivnom pokretu. Vaša pisma od 13. i 15. ovog meseca primili smo tek 19. kada smo se već nalazili u Vlasenici. Vaša naređenja upućena preko Štaba Durmitorskog odreda da ne krećemo »u pravcu prvobitno određenom, no sačekati do daljeg pismenog naređenja«, nismo stoga mogli izvršiti. Isto, ni naređenje glavnog intendanta o evakuaciji nismo na vreme dobili.

Sve vaše direktive iznete u njima smo pažljivo proučili. Smatramo da su neke vaše kritike preoštre, a neke neopravdane. Izveštaje, s obzirom na udaljenost od vas, ne možemo da vam šaljemo često i ne možemo da vas držimo u toku svih promena koje nastupe, ali se trudimo da budu jasni. Pregovori sa Račićem nisu povedeni iako ih je usmeno tražio; pismo je trebalo da posluži za dobijanje u vremenu – da bi se spasli drugovi Valjevci – ali se i od toga kasnije odustalo.

[41] Dragoslav Račić, kapetan jugoslovenske vojske, komandant Cerskog četničkog odreda. – Prim. M. V.

Po pravilu, naši bataljoni ne rade bez našeg znanja, ali se desilo i desiće se da će morati da intervenišu ne čekajući na naše odobrenje i pre no što stignu da nas izveste, – kao što je bio slučaj sa 2. bataljonom 1. brigade; jasno je da je OVAKVA (podvukao – K. P.) intervencija bila neumesna.

Materijal od druga Tempa[42], koji ste nam vi uputili, nismo shvatili kao vaše odobrenje. Činjenica da ste nam ga poslali bez komentara, shvatili smo jedino kao znak da nam ostavljate punu inicijativu za njegovu ocenu i donošenje odgovarajućih odluka.

Naše snage do sada nismo razbacivali. Budno pazimo na to. Ali prostor na kojem smo smešteni ne sme da bude suviše mali kako bismo mogli da lako manevrišemo i kako bismo mogli kontrolisati sve iole sumnjive pravce. Osim toga, u ovom kraju je bilo mnogo popaljenih sela i uvek se postavljalo pitanje smeštaja i ishrane. Najzad, iskustvo nam je pokazalo da se pokret mnogo brže i bolje izvršuje, kad jedinice nisu sabijene, naročito kad je broj puteva strogo ograničen. Kao što smo vas izvestili, mi smo na ovom prostoru bili u stavu iščekivanja, raspored smo izvršili tako da pokret možemo što brže i što sigurnije izvršiti u svim verovatnim pravcima. Kada se jedan od tih pravaca nametnuo, mi smo izvršili pokret sasvim glatko.

Vezu smo odmah, na ovom prostoru, potražili sa svim partizanskim štabovima i odredima.

Jednoga smo se iz vaših direktiva u svakom slučaju dosledno držali: radili smo brzo i odlučno, iskorišćavajući u potpunosti slobodu rada koju ste nam ostavili. I sad, posle izvršenih zadataka izgleda nam da u opštoj liniji rada nismo pogrešili.

Direktive iz vaših poslednjih pisama smo ponovo savesno proučili. One su dragocene za nas i pored toga što, naravno, vi otuda ne možete da rukovodite samim izvršenjem operacija. Nama su naročito potrebne opšte, strateške direktive, da bismo mogli svoje akcije da uskladimo sa opštim planom operacija. Što se tiče istočne Bosne, rad posle uspostavljanja veza sa Štabom BiH, će ići, ali i njima i nama su potrebne direktive u vezi sa opštom situacijom.

Koča

Vrhovni komandant smatrao je da je komandant Operativne grupe prekoračio dozvoljenu inicijativu i otišao van određene teritorije, pa je oštro reagovao: »Naređujemo da smesta obustavite vaš dalji pokret na sever i da se vratite.«[43] U pismu Vrhovnom štabu Koča je opširno obrazložio svoje postupke.

Iz *Dnevnika*

Dobrašina – došao 3. aprila posle podne (Fića et Koča)[44]

Iz *Dokumenata*

Vrhovnom štabu:[45]

---

[42] Svetozar Vukmanović Tempo, tada komandant Glavnog štaba za BiH. – Prim. M. V.

[43] Naređenje Vrhovnog komandanta, *Zbornik*, t. II, knj. 3, d. 51, s. 142.

[44] Vrhovni komandant, kad je bio nezadovoljan radom brigade, pisao je Fići, političkom komesaru i Koči, komandantu. Očigledno, Koču je to pogađalo, jer ga podsećalo na isključenje iz Partije.
Koča je isključen iz KPJ krajem februara 1941. godine i u svojim beleškama, posle 45 godina, piše: »Đilas se slabije držao na robiji. Nepošteno je mene oklevetao iako je znao da nisam odao autora nacrta proglasa (Đilas je pisao proglas – M. V.) i niko zbog mene nije uhapšen.« (Privatni arhiv autora – M. V.).
Koča je vraćen u KPJ u početku ustanka u Srbiji. Odlukom Kontrolne komisije KPJ, pov. br. 871 od 16. maja 1951. godine, kazna je poništena i priznat mu je neprekidan staž u KPJ.

[45] Pismo komandanta 1. proleterske brigade Vrhovnom štabu, A-VII, k. 701, f. 2/1, d. 51.

2. Štab brigade je u selu Dobrašin, zajedno sa štabom 2. proleterske brigade ... Svi su bataljoni vezani za glavne zadatke koje ste nam vi odredili i koji su uglavnom stacionarne prirode, tako da nemaju mogućnosti da se pozabave ostalim, takvim zadacima. Osim toga, mi smo toliko zauzeti pripremanjem i izvršavanjem tih glavnih zadataka da ne stižemo da kontrolišemo neposredno rad naših udaljenijih jedinica, nego samo možemo da im dajemo direktive, da naknadno ispravljamo njihovo delovanje, postavljajući najoštrije pitanje njihove odgovornosti.

Opšta situacija, i vojnička i politička, je veoma složena.

U svemu tome mi nismo u stanju da intervenišemo dok smo vezani za Rogaticu. Zbog toga smo rešili da napad izvedemo 7. ovog meseca iako bi za solidnu pripremu trebalo mnogo više vremena, a napad se sada mora izvršiti. Mi ga vršimo da bismo došli do municije i oružja, a i da bismo što pre ponova postali udarni malj, što smo, nesumnjivo, zbog same vrste zadataka koje imamo sada da izvršimo, prestali biti.

Poslednja rečenica prvog stava veoma je nezgrapno stilizovana, teško razumljiva, zbog preteranog ponavljanja reči »koji«, »protiv«.

Štab Bosne i Hercegovine traži pomoć. Tim povodom smatram za svoju dužnost da vam iznesem svoje lično mišljenje o čitavom nizu pitanja u vezi sa našim ranijim i budućim operacijama. Nije slučajno, naime, da su svi razlozi koje sam naveo za hitnu likvidaciju Rogatice – sem jednog – popune municije – spoljnje prirode, tj. da se odnose na zadatke čija je prvenstvena važnost (podvukao – K. P.), nezavisna od likvidacije Rogatice. Smatram da smo pogrešili kada smo, zajedno s Markom, a poznavajući izbliza situaciju, rešili da izvršimo naređenje Vrhovnog štaba o prebacivanju glavnih naših snaga na prostor Sokolovići, i kada smo težište postavili na Rogaticu. Ja sam se onda, posle izvesnog kolebanja, složio sa mišljenjem ostalih drugova, ali sada smatram da smo svi pogrešili. Smatram da ni sada težište situacije nije Rogatica, nego Han Pijesak, i – šire posmatrano – Romanija, samo smo se suviše obavezali prema Rogatici da bismo mogli sada odstupiti: hitno je likvidirati Rogaticu baš zato da bismo mogli da se okrenemo onamo gde je težište.

U svom pismu od 28. prošlog meseca, ja sam vam napomenuo da postoji opasnost da ustaše prodru prema Vlasenici, itd. i ukazao na veoma teške posledice koje bi, u slučaju njihovog uspeha, mogle otuda da proiziđu. Čim smo saznali za proboj naših položaja kod Kusače (jugoistočno od Han Pijeska), Fića i ja smo krenuli za Đimrije da pokušamo da popravimo situaciju. Front smo zatekli u rasulu. Trebalo nam je skoro 24 časa da doznamo u kom je pravcu neprijatelj krenuo dalje. Proboj kod Kusače bio je izvršen 31. marta ujutru. Mi smo u toku 1. aprila predložili ostalim drugovima Operativnog štaba i Marku da se izvrši koncentracija naših snaga kod Han Pijeska, bilo radi napada s leđa na neprijatelja, koji je nadirao prema Vlasenici (nismo znali da je ušao u Vlasenicu oko 15 sati), ali to ne menja stvari, bilo da izvršimo napad na delimično ispražnjen Han Pijesak, bilo da izvršimo demonstraciju na Han Pijesak i tako rasteretimo vlasenički front. Uveče istog dana, 1. aprila, dobili smo rezervisan odgovor od ostalih članova Operativnog štaba i vaša dva pisma, jedno od 29. marta, a drugo od 31. U pismu od 29. adresiranom Fići i Koči, posle konstatacije da je »naš pokret na koncu ipak bio pravilan«, vi pišete: »Po našem mišljenju, negativna strana vašeg pokreta ka Vlasenici može se jedino ukloniti na taj način, da vi odlučno pristupite ka organizaciji likvidacije ustaša i domobrana u Han Pijesku«. Takvo gledište, takva direktiva bila je potpuno u skladu sa gledištem koje je Operativni štab bio zauzeo odmah po dolasku u Bratunac i odmah po povratku u Vlasenicu, a i sa smislom našeg pisma od 29. ovog meseca koje još niste bili primili. U pismu Vrhovnog štaba od 31. marta, kada ste već bili primili naše pismo od 28, Han Pijesak se pominje tek uzgred. Vrhovni štab, doduše, tada nije znao šta

se desilo sa Vlasenicom, ali mi smo morali znati da je to još sto puta tačnije posle sto puta negativnijeg pokreta i ulaska neprijatelja u Vlasenicu.

Mi to nismo shvatili, i to je, po mom mišljenju, krupna pogreška, koja izgleda utoliko čudnija što smo težište situacije bili shvatili pravilno onda kada ga događaji nisu još bili istakli tako negativno kao težište.

A kako se to moglo desiti? Desilo se, ponavljam, što smo slepo izvršili vaše naređenje, umesto da se držimo duha vašeg stava zasnovanog na poznavanju činjenica, na neposrednom dodiru sa njima. Mi smo tada bili pokazali dovoljno inicijative, koja se izrazila u možda preteranoj brzini izvođenja operacije. Ujedno smo se zbunili – Lekić[46] nam je rekao da je to vaš utisak o nama – i tačno je da smo se zbunili. Zašto? Moram da vam otvoreno kažem svoje mišljenje, jer se radi o krupnim i neobično važnim pitanjima: o načinu i uslovima vašeg opštenja sa nama. Veza između vas i nas je veoma spora; pošto je spora, vi ne možete na vreme da nam dostavite svoje direktive, pošto je spora i vi ne možete na vreme da budete obavešteni o promenama na ovako udaljenom sektoru; pošto je tako, vaše direktive treba da budu što šire i što obrazloženi]e, da bismo se mogli udubiti u njihovu poruku i mogli samostalno da delujemo, jer na toj udaljenosti, bez samoinicijative nema stvarne i stvaralačke delatnosti. Umesto toga, ukoliko je situacija postajala složenija, ukoliko se brže razvijala, ukoliko smo, dakle, morali biti samostalniji, dolazila su sve kraća i sve izričitija naređenja. Ja vrlo dobro razumem hitnost koja je bila sadržana u toj lapidarnosti. Uviđamo potpuno danas i savršenu umešnost vaših pokušaja da nas zadržite, i to, mislim, ne zato što je iz nama nepoznatih razloga, Rogatica postala težište, nego i zato što su događaji pokazali ono što ste vi videli mnogo pre nas: da nije trebalo uopšte dolaziti onda na ovu teritoriju.

Došao je Marko.[47] Mi smo ga stavili u dosta pogrešan položaj. Umesto da mu pružimo sve podatke i primedbe, koje su imali da mu omoguće tačnu procenu i pravilnu odluku, pojedini od nas su prosto tražili naknadne argumente za njihove postavke koje su, krivicom događaja, prestale da budu pravilne. Došlo je Arsino[48] pismo od 31. prošlog meseca koje nas je definitivno lišilo inicijative. Ono počinje jednom oštrom kritikom naše greške (neuspeh naših zaseda; one zaista nisu uspele, ali iz sasvim drugih razloga od onih koje navodi drug Arsa); u njemu, zatim piše: »Ovo je osnovno nerazumevanje posla« i najzad: »Od sada će obje brigade dobijati neposredno naređenje od nas« – mi smo i do tada dobijali neposredna naređenja od Vrhovnog štaba. Ta se rečenica nije, dakle, mogla drugačije shvatiti nego kao opomena da treba da obuzdamo svoju inicijativu. To je bilo dovoljno da nas konačno »zbuni« i da odmah posle jedne veoma važne promene – pada Vlasenice – slepo izvršimo naređenje napisano bez znanja o toj toliko važnoj promeni.

Zaključak: Neophodne su nam stalne vojno-političke [podvukao – K. P.], široke, obrazložene direktive. Radi se: a) o mogućnosti našeg rada kao odgovornih rukovodilaca, u jedino mogućim uslovima za naše uspešno delovanje; b) o tome kamo treba da krenemo po likvidaciji Rogatice.

6—IV—42. u 4,45 ujutro

Komandant
Koča Popović Fića.

Iz *Dnevnika*

[46] Danilo Lekić, tada zamenik komandanta 1. proleterske brigade. – Prim. M. V.

[47] Aleksandar Ranković Marko, tada član Vrhovnog štaba i organizacioni sekretar CK KPJ. – Prim. M. V.

[48] Arso Jovanović, tada načelnik Vrhovnog štaba. – Prim. M. V.

Jasike – 7. aprila posle podne (napad na Rogaticu); Renovica došao 8. aprila u jutro; iz Renovice pošao 8. aprila ujutro; u Goražde stigao – 10. aprila u podne; iz Goražda – ustao u 3 sata i u 5 sati pošao u Orahovicu – došao posle podne (borba sa četnicima, rasterani); iz Duba – pošao uveče i u Goražde – došao 13. aprila ujutro; iz Goražda – 24. aprila posle podne pošao u Mravinjac; iz Mravinjaca – 25. aprila uveče pošao u Goražde; iz Goražda noću 25. aprila došao u Ratkoviće; u Jabuku došao 27. aprila ujutro (Fića et moi); iz Jabuke – pošao 2. maja posle podne; preko Ratkovića stigao noću u Goražde; u Butkoviće pošao – 7. maja uveče; Ilovača – Marevci – došao 9. maja noću; u Foču – 10. maja ujutro; posle podne u Miljevinu; Ljubina – 11. maja u podne; Poljane (kolibe na Vučevu) – 16. maja ujutro; Mratinje – 17. maja ujutro; Stabna – došao 19. maja uveče; Izgori – pošao 20. maja ujutro. (Fića et Koča)!

Aprila 1942. godine počela je velika, dobro organizovana nemačko-italijansko-ustaška ofanziva »Trio«, sa namerom da se unište partizanske jedinice u istočnoj Bosni, severnoj Hercegovini i Crnoj Gori, uz obilnu pomoć četnika. Vrhovni štab je blagovremeno, pod borbom, povlačio 1. i 2. proletersku brigadu da izbegnu udar jakih nemačkih snaga. Gotovo svakodnevno su vođene manje, zaštitne, manevarske borbe.

Vrhovni komandant nije se složio sa nekim odlukama Štaba 1. proleterske brigade, a naročito sa odlukom o vraćanju delova Romanijskog, Jahorinskog i Drinskog odreda u pozadinu. Tada je uputio tri bataljona 1. proleterske brigade u Hercegovinu, zapretio da će smeniti Koču i Fiću ukoliko ne pokažu punu sposobnost za vođenje brigade. Vrhovni komandant je uputio sa Štabom 1. proleterske brigade i dva člana Vrhovnog štaba, Sretena Žujovića Crnog i Ivu Lolu Ribara, da neposredno prate rad Štaba brigade i da mu pomognu.[49]

Iz *Dokumenata*

U ovom slučaju, kritika iznesena u vašem poslednjem naređenju navela nas je da se ozbiljnije i kritički osvrnemo na svoj dosadašnji rad, te smo u njemu konstatovali krupne nedostatke. Osnovni nedostatak je u tome što štab još uvek ne funkcioniše kao organizovano, jedinstveno rukovodeće telo. Između članova štaba ne postoji nikakva netrpeljivost ili neslaganje, ali još uvek nema zajedničkog, planskog ispitivanja i rešavanja problema, planskog izučavanja situacije i donošenje zajedničke, smišljene i obrazložene odluke. Svi su se slagali sa donetim odlukama, ali nisu zajednički učestvovali u izrađivanju tih odluka. Mi ćemo sve sile uložiti da taj krupni nedostatak uklonimo, i smatramo da nema razloga da u tome ne uspemo.

Na sastanku koji su članovi štaba održali jutros, konstatovali smo i to da u poslednje vreme jedinice 1. brigade, uz koje je bio štab brigade, nisu imale vidnog uspeha. Ali smatramo da to proizlazi, uglavnom, od vrste zadataka koji su nam bili dodeljivani, čija je sadržina najčešće bila: prikupljanje i učvršćenje meštanskih jedinica koje se rasturaju i organizovanje i učvršćivanje frontova koji se osipaju. Smatramo da isključivim rešavanjem ovakvih zadataka preti opasnost prestižu brigade, i da je za učvršćenje i podizanje tog prestiža, uticaja i značaja potrebno postići vojničke uspehe...[50]

[49] *Zbornik*, t. II, knj. 4, d. 40 i 49, s. 94 i 112.

[50] Izveštaj Štaba 1 proleterske brigade, A-VII, k. 701, f. 2, d. 51.

Iz *Dnevnika*

U Izgore došao 21. maja uveče; Bodežišta – došao 22. juna ujutro; Jugovići – 24. ujutro; Gradine – 24. uveče; Šipačno – 25. u podne; Slato – 26. ujutro; Vranjska – 27. u zoru; Davidovići – 28. posle podne; Šlato – 29. u podne; Lukavac – 1. juna u podne; Rioce – 3. juna u podne; Golobrđe – 4. juna noću; Dulići – 6. juna u podne; Ravno (Mramor) – 8. juna u podne; Bukova gradina – 10. juna ujutru.

Brigada je u Hercegovini prešla oko 300 km. Gotovo svakodnevno je vodila borbe sa četnicima i maršovala danju i noću. Marš po kamenjaru severne Hercegovine, pod žarkim junskim suncem, po bezvodnom i besputnom terenu iscrpeo je borce.

Iz *Dokumenata*

Vrhovnom štabu[51]

Primili smo vaše pismo od 19. maja.

Crni i Lola održali su sastanak i dali ocenu našeg rada.

Stupili smo u kontakt sa Severno-hercegovačkim odredom. u selu Izgori.

– 22. maja neprijateljska kolona od oko 2.000 Italijana i 250 četnika krenula iz Gackog ka Nevesinju i stigla ka Fojnici.

– 23. maja naš 2. bataljon, čim je stigao u selo Bodežište, izvršio prepad na neprijateljsku zaštitnicu (glavnina već prošla – M. V.). Istog dana, u sporazumu sa V. Šegrtom naš 6. bataljon rasporedili u zasedu na visove iznad puta Gacko – Nevesinje – kod Dubljevića. Međutim, neprijatelj nije krenuo drumom nego je skrenuo na jug za Ljeskov Dub.

– 24. maja komandant i politički komesar krenuli sa 4. bataljonom za neprijateljem – preko Gradine.

– 25. maja 2. i 6. bataljon, u saglasnosti sa Vl. Šegrtom i u sadejstvu sa jednom četom udarnog bataljona Severno-hercegovačkog odreda napali zloglasno četničko uporište – kompleks sela Koleško i okolinu. Četnici uglavnom pobegli. Zauzeto devet sela. Spaljene kuće četničkih rukovodilaca i onih iz kojih su davali otpor. Zaplenjeno 1000 komada stoke, 100 kg. soli. Naši gubici – dva poginula i četiri ranjena borca.

Politički efekat vrlo veliki.

– 25. maja stigli sa 4. bataljonom u selo Šipačno. Iz tog sela 30 bivših partizana pošli sa četnicima na čelu sa komandirom i političkim komesarom. Spalili kuće komandira i političkog komesara i streljali četiri uhvaćena bivša partizana. Seljaci bili veoma zaplašeni od četnika i Italijana, koji su dan pre otstupili iz sela.

– 26. maja nastavili sa 4. bataljonom ka selu Slato čisteći okolna sela Podgrađe, Grabovicu, G. i D. Dreže kuda je neprijatelj prošao.

Dobar deo partizanskih jedinica bio zahvatio proces raspadanja – napuštanja položaja i jedinica, odlazak kućama, demoralizacija, kapitulantstvo, itd. Naš brzi dolazak zaustavio je taj proces, podigao moral stanovništva i boraca, koji su opet počeli da se okupljaju oko svojih partizanskih starešina i oko nas.

– 25. i 26. maja pomenuta kolona neprijateljska se sastaje kod Zovidola (na putu Nevesinje – Berkovići – Stolac) sa još četiri neprijateljske kolone, koje su krenule iz Nevesinja. Celokupna

[51] Izveštaj, komandanta brigade iz Hercegovine, A-VII, k. 701, f. 2, d. 53.

neprijateljska snaga oko 5000 Italijana sa artiljerijom i minobacačima i oko 800 četnika. Pošto su se kolone sastale nastavile su ka Berkovićima. Odatle je jedna nastavila ka Stolcu, druga prema selu Vlahovićima i treća preko Gruda... Jedinice partizanskih odreda su vodile borbe sa ovim kolonama, ali su se povukle.

– 27. maja 4. bataljon je stigao u Slato sa zadatkom: pratiti neprijatelja u stopu, napadati ga i ne dati mu da organizuje vlast u zauzetim selima. Drugi bataljon na teritoriji severno od druma Nevesinje – Gacko sa zadatkom da kontroliše taj drum kao i pravce Koleško, Borac, Ulog i da održava vezu sa 3. bataljonom.

– 28. maja oko 500 četnika, koji su dobili pojačanje iz Nevesinja, kreću iz Zovidola ka G. i D. Drežnju sa namerom da prođu u Slato. Na padinama Gloga dočekali su ih delovi 4. i 6. bataljona koji ih posle duge borbe delimično razbijaju i odbacuju na drugu stranu druma Nevesinje – Berkovići. Ranjeno 7 naših boraca. Neprijatelj imao velike gubitke. Na terenu ostavili samo jednog mrtvog.

– 29. maja kolona od oko 200 četnika krenula iz Odžaka k selu D. Drežnja. Istovremeno krenuli u napad i četnici iz Zovindola. U 8 sati naša dva bataljona (4. i 6.), uz sadejstvo hercegovačkih bataljona izvršili protivnapad i potpuno razbili četnike i prebacili ih preko druma. Četnici u panici pobegli ka Nevesinju. Nismo imali gubitaka.

Posle ovih akcija stanje u celoj Hercegovini se znatno popravilo. Neprijatelj nije uspeo da istisne naše snage i uspostavi svoju vlast.

Dolazak brigade izazvao krupan preokret – moralni i politički.

Zadatak brigade na ovom terenu može se smatrati završenim, ako neprijatelj opet ne pokuša sa ofanzivom.

U dogovoru sa Crnim i Lolom odlučili smo da idemo na jugoistok sa sličnim zadatkom kao do sada. Ako ne bude nepredviđenih smetnji krećemo 31. o. m.

K-t, Koča

Vrhovnom štabu[52]

Šestog juna stigli sa 4. i 6. bataljonom na teritoriju Danici – Dulići i uhvatili vezu sa Lovćenskim bataljonom, 2. udarnim Nikšićkog odreda, 3. udarnim Zetskim i našim 2. i 4. hercegovačkim bataljonom.

Prva proleterska, zajedno sa hercegovačkim partizanima, spasila ranjenike u selu Zvijerina, koje su četnici već bili zarobili. Bilo je i nešto plena od kojega smo deo dali Hercegovačkom operativnom štabu.

Izvršili smo čišćenje zapadno od druma Bileća – Meka Gruda. Četnici su se razbežali. Poginula su dva naša borca i dva ranjena...

Prošli kroz sela Selišta, Lađeviće, Preraci, Trnovica, Vrbica, Golobrđe, Pod Planik, Tepure, Korita i Grude. Popalili kuće istaknutih petokolonaša. Zaplenjeno je oko 2.000 ovaca i 50 goveda. Četnici su pobegli i čim smo mi otišli vratili su se u sela.

Stanovništvo nije neprijateljski raspoloženo, ali je jako zaplašeno.

Dosadašnji način čišćenja četničkih meštanskih bandi pokazao se – sem materijalne koristi – kao neefikasan. Te bande ratuju gerilski i odmah po prolasku udarnih jedinica vraćaju se i drže pozadinu. Bez učvršćenja naše vlasti u pozadini, ovu neće moći da drže sami udarni bataljoni koji moraju da idu na izvršenje svojih udarnih zadataka. Operativnom štabu je stavljeno u dužnost

[52] Skraćeni izveštaj, *Zbornik*, t. IV, knj. 5, d. 59.

ostvarenje odgovarajućeg zadatka, stvarnog učvršćenja pozadine, ali se može reći da, u tom pogledu, do sada se nije ništa postiglo. Razume se da bi se nanošenjem teškog udarca četničkim bandama na glavnom pravcu (podvukao – K. P.), Crna Gora – njihovim odbacivanjem, a tim pre uništenjem, uslovi za dalje čišćenje terena i u Hercegovini iz osnova bili promenjeni: oslobodili bismo snage za čišćenje, a i politički uslovi za naše delovanje bili bi neuporedivo bolji nego sada. Apsolutno je potrebno naneti težak udar.

Očekujemo vaše direktive, a uz njih bar kratak prikaz opšteg plana i perspektiva.

Našim jedinicama potreban jedan do dva dana odmora.

K-nt Koča

Vrhovnom štabu[53]

Jutros, tek što smo stigli sa 6. bataljonom, u zaseok Mramor (s. Ravno), doznali smo da četnici, jednom svojom kolonom, ulaze u selo Žanjevica. Odmah su čete 6. bataljona izašle na kose severno i južno od Mramora. Morale su da prihvate borbu sa neprijateljem jakim 5 – 600 ljudi koji su raspolagali sa dva minobacača. Nije se, naime, smeo ostaviti otvorenim pravac Stabna – Goransko. Borba je počela oko 12 sati i trajala gotovo do mraka. Računamo da je neprijatelj imao dosta žrtava, ali broj je nepoznat. Mi smo imali dva ranjena (od minobacača koji je povremeno dejstvovao vrlo intenzivno) od kojih politički komesar 3. čete. Četvrti bataljon, kraljevački, stigao je docnije i nije učestvovao u borbi. Po uspostavljanju veza sa ostalim jedinicama, zatražili smo njihovu intervenciju, ali ona nije mogla stići na vreme. Neprijatelj je prošao kroz Jasenik i Berušiće i nastavio ka Lipiku.

Najverovatnije je da će sutra nastaviti prema Samoboru – Garevi i dalje ka Danićima – Dulićima, bilo posle odmora u Gackom, bilo neposredno iz Lipika. Vrlo je mala verovatnoća da će krenuti prema Stabnoj ili Goranskom – a kad bi to učinio, računamo da ne bi nikako uspeo da se izvuče, da bismo ga uništili.

Postavlja se pitanje naših daljih zadataka, ako ne uspemo sada da stignemo četnike u njihovom daljem pohodu. Treba znati da se četnici, bar za sada, nigde ne zadržavaju, već samo prođu, ne ostavljajući za sobom nikakve snage. Zadatak čišćenja severne Hercegovine, ovim snagama, ne predstavlja nikakvu teškoću, u smislu ukidanja eventualnih začetaka četničke vlasti. Drugo je pitanje da li ćemo uspeti gde da ih stignemo ili do čekamo.

Ako neprijatelj ne bude nikamo kretao, smatramo za neophodno i neodložno da ljudstvo bar jedan dan odmorimo.

Za štab K-t Koča Popović

Delegati Vrhovnog štaba Lola i Crni napisali su 30. maja i 6. juna izveštaje Vrhovnom komandantu.

Dragi Stari![54]

Jutros smo – zajedno sa štabom brigade i 4. i 6. bataljunom – stigli na predviđenu prostoriju Danići – Dulići i uhvatili vezu sa 2. crnogorskim proleterskim bataljonom i Lovćenskim odredom na prostoru Krstac – Kazanci.

[53] Treći izveštaj iz Hercegovine, A-VII, k. 3, f. 2, d. 18.

[54] *Zbornik*, t. II, knj. 4, d. 106 i 155.

Iz izveštaja štaba brigade koji dobijaš istovremeno videćeš tok pokreta i akcija našeg 4. i 6. bataljona u toku zadnjih dana od poslednjeg izveštaja iz Slata. Ono što bi se moglo dodati jeste samo to da su naši proleteri i ovom prilikom pokazali čuda izdržljivosti i požrtvovanja u višednevnim neprekidnim marševima i borbama. To je zaista jedna divna vojska na koju možemo biti ponosni. Danas i sutra ćemo ovde malo odmoriti trupe – i onda su opet spremne za svaki zadatak.

Svojim pokretom kroz Hercegovinu u velikom krugu Čemerno – Fojnica – Slato – Biograd – Divin – Zvijerina – Plana – Meka Gruda – Dulići. Brigada je na tom prostoru poništila rezultate neprijateljske ofanzive od kraja prošlog meseca i pokušaj uspostave četničke vlasti...

Lola i Crni

... Brigada će mnogo pomoći ovde. Pored određenih konkretnih vojnih zadataka – ponajviše čišćenja teritorije i mogućna sudelovanja u operacijama – biće pozitivan faktor u punom učvršćenju ovdašnjih jedinica, političkom vaspitavanju partizana i naroda i učvršćenju jedinstva naroda i vlasti...

Vrhovni komandant je na osnovu izveštaja Lole i Crnog o radu 1. brigade napisao:

»... Vaš pokret u pravcu Golije bio je sasvim pravilan... Nameravani vaš pokret posle izvršenja te akcije, koja treba da se najhitnije sprovede, takođe je sasma pravilan... Radite hitno i energično. Dosadašnji rad 1. brigade u Hercegovini bio je pravilan i dobar...«[55]]

Iz *Dnevnika*

Mramor – 10. juna ujutro; Bukova gradina – 10. juna uveče; Ravno – 11. juna uveče. (U blizini Gata – M. V.)

Komandant Koča Popović je predložio plan napada na četnike.

Iz *Dokumenata*

Vrhovnom štabu[56]

– Sada su svi bataljoni 1. proleterske koncentrisani na teritoriji Stubica – Čemerno – Ravno.

– Neprijatelj u jačini od oko 5 – 600 ljudi i dva minobacača ušao u selo Žanjevica. Dočekao ga naš 6. bataljon na kosama iznad sela Mramora. Borba trajala ćelo posle podne. Četvrti bataljon nije stigao da pomogne Šestom. Neprijatelj prošao kroz Jasenik i Berušiće – ka Lipiku. Najverovatnije da će sutra poći u pravcu Dakići – Dulići. Malo je verovatnoće da će krenuti ka Stabnoj i Goransku.

Četnici se sada nigde ne zadržavaju nego samo prođu i ne ostavljaju nikakve snage iza sebe.

Ako neprijatelj ne krene neophodan nam je odmor ljudi bar jedan dan.

Severno-hercegovački bataljoni – oko 250 boraca (iz 1. udarnog svega 30 boraca) izveštavaju da neprijatelj kreće drumom Bileća – Gacko. Druga kolona kreće iz Gackog ka Bileću – verovatno će se sresti kod Stepena. Ukupne snage oko 2.000 vojnika. Neprijatelj tuče taj sektor artiljerijom.

Operativni štab razbijen i još se nisu svi izvukli.

Italijani predaju vlast četnicima.

---

[55] *Zbornik*, t. III, knj. 3, d. 162, s. 370.

[56] Izveštaj Štaba 1. brigade, A-VII, k. 3, f. 2, d. 19.

Naši komandanti 2, 4. i 5. bataljona su pokazali vrlo malo inicijative. Drugi i 5. bataljon nisu uopšte imali nikakav kontakt sa neprijateljem sa kojim su dan pre toga vodili borbu. Izgleda da su kruto shvatili vašu direktivu – izbegavali frontalnu borbu sa nadmoćnim, neprijateljem.

Prostor Lipnik – Samobor – Gareva veoma je nepodesan za napad na četnike, jer se mogu napasti samo sa jedne strane – sa zapadne strane. – Smatram da ih treba napasti kad krenu na prostor Danići – Dulići.

S obzirom da neprijatelj cirkuliše komunikacijama to ima i za nas posla.

Naše snage treba da krenu na položaje Bodežišta – Jugovići – Dulići radi političkog dejstva i okupljanja delova udarnog bataljona koji se rasuo.

Naše dejstvo zavisi od kretanja neprijatelja posle susreta na drumu Gacko – Nevesinje. Vrlo je verovatno da će četnici uz pomoć Italijana krenuti u susret crnogorskim četnicima.

Predlažemo:

Da se obrazuju dve grupe:

Grupa od pet bataljona 1. brigade, da prati kretanje neprijateljskih kolona i ako krenu iz Gacka ka crnogorskim četnicima da ih napada s boka. – Prostor dejstva grupe: Gacko – Avtovac – Stepen.

Druga grupa dva bataljona 2. brigade i dva crnogorska sa uporišta Izgori – Čemerno kontrolišu pravac Stabna i Goransko, učvršćuju meštanske jedinice i suzbijaju porast četničkog uticaja, održavaju veze sa sandžačkim jedinicama (Popov Most).

Sa ove teritorije moguće se koncentrisati za razbijanje četnika na teritoriji Gacko – Nevesinje – Berkovići – Plana.

Koča

Vrhovni komandant je odobrio napad na Gat: »Neprijatelja napasti po planu kao što ste vi napravili, jer je glavni pravac kretanja neprijatelja verovatno Dulići – Vlatkovići – Krstac...«[57]

Iz *Dokumenata*

Vrhovnom štabu[58]

1. Primili smo vaše pismo od 11. juna (odobrenje za napad).

2. Svi bataljoni koji su učestvovali u akciji kod Dulića, već su na putu za ovamo (Ravno). Dva bataljona 2. brigade zaposešće sutra ujutru Lebršnik. – Mi ćemo sa svojim bataljonima zatvoriti pravac od Gackog ka Stabnoj i Ravnom. Uspostavićemo vezu sa bataljonima koji se nalaze u pravcu Plužina i Smriječna.

3. Fića i Koča imaju nameru sutra da dođu do vas, ukoliko ne budu sprečeni razvojem događaja.

4. Današnja akcija nije uspela. Naše jedinice su rasterale četnike sa celog prostora od Kazanaca do Gata – sem sa samog Gata (utvrđen vis), ali smo imali vrlo velike gubitke. Daleko najveće gubitke imao je 4. bataljon 2. brigade: oko 50 mrtvih, ranjenih i zarobljenih; 5. bataljon 1. brigade imao je 10 poginulih i 5 – 6 ranjenih, 4. bataljon 1. brigade imao je dva poginula i jednog ranjenog; gubici 3. i 6. bataljona, kao i meštanskih jedinica, nisu utvrđeni, ali se zna da su mali. Lune[59] je

[57] *Zbornik*, t. II, knj. 4, d. 167, s. 345.

[58] Izveštaj Štaba 1. proleterske brigade, *Zbornik*, t. IV. knj. 5, d. 77.

[59] Miodrag Milovanović Lune, komandant 4. bataljona 2. proleterske brigade. Poginuo 1944. kao zamenik komandanta 2. prol. brigade. Narodni heroj. – Prim. M. V.

lakše ranjen – komesar 4. bataljona 2. brigade ranjen u stomak[60]. Iz istog bataljona nastradao je većinom komandni kadar, poginula je Lekina[61] drugarica Anđa[62]. Oko 10 sati počela je četnicima da pristiže pomoć kamionima iz Gackog i Avtovca, teška artiljerija je počela da tuče čitavi prostor koji su zapodele naše jedinice, jedan teški bombarder je bombardovao naše zaštitne položaje.

5. O toku cele akcije i uzrocima ovako teških gubitaka podnećemo vam usmeni izveštaj. Ali se već sada, na osnovu iskaza dva komandanta bataljona, mogu navesti među najglavnijim sledeći:

a) akcija je zakasnila zbog strahovitog terena, zbog nemogućnosti da se pronađu vodiči, zbog labavosti pojedinih starešina;

b) Lovćenci i Hercegovci su otkazali svoj važni deo zadataka onda kada je već bilo nemogućno izmeniti plan. Osim toga, iste jedinice – zbog naređenja o odlasku koje su dobile od Glavnog štaba za Crnu Goru – intervenisale su mnogo kasnije nego što je bilo predviđeno;

c) bataljoni nisu delovali skladno, komandanti bataljona nisu imali dovoljno inicijative – vezali se za tvrđavu – ili nisu držali svoje jedinice čvrsto u ruci;

d) štab 2. brigade se ceo nalazio na osmatračnici, umesto da bar jedan od članova štaba bude zajedno sa bataljonima, radi obezbeđenja jedinstvenog rukovođenja;

e) ljudstvo je velikim delom potpuno iznemoglo (podvukao – K. P.) zbog neprestanih marševa, neuredne i slabe ishrane. Bataljoni uz koje je bio štab 1. brigade, imali su za 6 dana 3 noćna marša (trajali ćelu noć); ima drugih bataljona koji su izdržali još teže napore;

Neprijatelj je takođe imao vrlo velike gubitke – neutvrđeno koliko. Zaplenjena je jedna radio stanica.

5) Ranjenike upućujemo još u toku noći u pravcu Izgora. Jedan deo je već evakuisan.

6) Po izveštaju naših osmatrača, u Avtovac se vratilo sa pravca Dulića oko 500 neprijateljskih vojnika.

7) Smatramo da će sadašnji naši položaji moći da se održe samo pod uslovom oživljavanja naših akcija na komunikacijama i nedozvoljavanju da se granice četničkog uticaja ustale.

8) Po pismenim izveštajima poverenika koji živi u Gackom, u Gacku i Avtovcu ima oko 1.400 italijanskih i 1.500 četničkih vojnika; ima mnogo topova, minobacača i automatskog oruđa.[63]

11.6.1942. u 22,00 Za štab K-t
Koča

Iz *Dnevnika*

Ravno – 11. juna uveče; Veliko jezero – 12. juna u podne; Gat – 14. juna uveče; Jabuka – Previjan – 15. juna uveče; Vite bare – 16. juna ujutro; Gornje Bare – 16. juna u podne.

Brigada je vodila teške borbe na padinama Lebršnika, sprečila neprijatelja da prodre preko Vrbe i Čemerna u dolinu Sutjeske. Time je omogućeno povlačenje Vrhovnog štaba i svih crnogorskih, sandžačkih i hercegovačkih jedinica kao i zbjega u dolinu Sutjeske i na Zelengoru.

[60] Dobrilo Petrović, umro sutradan posle ranjavanja. – Prim. M. V.

[61] Aleksandar Ranković Leka. – Prim. M. V.

[62] Anđa Ranković, zamenik političkog komesara 2. čete 4. bataljona 2. proleterske brigade. Narodni heroj. – Prim. M. V.

[63] Napad na Gat, umesto velikog uspeha, pretvorio se u izgubljenu krvavu bitku. – Prim. M. V.

Manja grupa četnika iznenadila je 1. brigadu u Vitim barama i Štab je, gotovo panično, reagovao i brzo izvukao brigadu na Gornje Bare gde su bili mnogo pogodniji uslovi. Vrhovni štab je prigovorio Štabu 1. brigade i naredio da sve jedinice dovede na Lučke Kolibe preko Hrčave (bezmalo dvostruko dužim i težim putem).

Komandant Koča Popović, ljut zbog iznenađenja u Vitim barama, zbog prigovora i – naročito – zbog korišćenja duže maršrute, a sakupilo se u njemu više toga još od neuspeha na Gatu, lično se obratio Vrhovnom komandantu, ali sada kao komunisti, što je izuzetan primer u našem NOR-u.

Iz *Dokumenata*

Druže Stari[64]

Vrhovni štab je naredio 16. juna – Smesta krenite pravcem G. Bare – Hrčava – Katunište – Lučke Kolibe – V. Košuta odakle štitite pravce ka Vrbnici. Izviđajte u više pravaca.

Izvlačili smo se iz Vite bare jer je to u rupi i neuporedivo nezgodniji položaj nego Gornje Bare. Drugi bataljon po strahovitom nevremenu izbio na Bregoč, da bi štitio ostale bataljone. Sve snage upućene su u G. Bare. Delovi 4. i 6. bataljona štite ostale.

Naše greške! Dopustili smo da budemo donekle iznenađeni, čemu je mnogo doprinela magla, a još više potpuna iznemoglost, izgladnjelost celog našeg ljudstva. Drugi bataljon, uprkos hladnoće, trebalo je duže da ostane na Bregoču, (... iako su to bile male neprijateljske snage).

4. Mi nismo bili obavešteni da će se naše snage prikupiti baš oko Vrbnice. Namere druga Arse, kada nas je postavio na Vitim barama, nisu bile ni malo jasne (po usmenom dogovoru sa drugom Starim trebalo je da se naše jedinice odmore u rejonu Jabuke). Iako nismo imali nikakve jasne direktive, mi smo na osnovu iznenadne situacije – zauzimanje Živnja od strane neprijatelja, shvatili da se ne može raditi o odmoru nego baš o onim zadacima za koje kažete da ih nismo shvatili. Najbolji dokaz da drugu Arsi nije bila jasna naša uloga jeste to što je tek posle mog dugog insistiranja pristao da nas ne uputi više Jabuke nego u Vite bare. – Ja sam tražio da idemo u Gornje Bare. Jasno je, naime, da sa predela oko Jabuke ne bismo uspešno poslužili ni »kao oslonac za pokret na zapad«, ni »kao jako bočno obezbeđenje za pokret ka severu«, niti da onemogućimo »kakvo eventualno prikupljanje na terenu gde se nalazimo«.

5. Ovakva objašnjenja su mi vrlo neprijatna, ali su postala neophodna. Grdnje nas veoma teško pogađaju, naročito kada imaju ton gotovo psovke, kada kao da idu za tim da nas uvrede i ponize. Usiljeni marš po veoma teškom terenu, prema V. Košuti, shvatio sam skoro kao kaznu koju, ako smo je mi i zaslužili, nismo je zaslužili takvu (fizičku), pogotovo ne naše ljudstvo. Isto tako kada ste nam odgovorili da ništa ne znate o našem 5. bataljonu moralo je ličiti na odbijanje odgovora. Mi radimo ne štedeći svoje snage i grešimo nesumnjivo – ali umesto pomoći koja nam je potrebna, isuviše se često iskaljuje na nama Arsina nervoza. Imamo utisak da nas vi zamišljate u večitom panikerstvu i obezglavljenosti. Najbolje će Vas obavestiti o načinu našeg rada drugovi Crni i Lola. Mi vas obaveštavamo o svemu, o povoljnim i o nepovoljnim događajima, ali to ne znači da mi posle toga prestanemo da mislimo i da radimo. Molimo vas da imate više poverenja u nas – mi smo ubeđeni da ga, pored svih grešaka, zaslužujemo. Drukčije ne bi uopšte bilo mogućnosti za rad. Vi ste obično suviše daleko da biste mogli neposredno da rukovodite. Na primer, ako je već trebalo krenuti za V. Košutu, mnogo bi lakši bio put preko Kapičin dola, ali vi

[64] Pismo komandanta 1. proleterske brigade Vrhovnom komandantu, A-VII, k. 701, f. 21, d. 51.

niste znali situaciju na toj strani, nego ste je dedukovali iz jednog našeg izveštaja – a mi smo opet mogli pretpostaviti da su vas neki drugi momenti (situacija na nekom drugom mestu) rukovodili da nam odredite baš taj pravac. Neposredne posledice naših eventualnih grešaka obično niste u stanju da otklonite, zbog daljine na kojoj se nalazite. Vaša naređenja stižu kasno, kada su pojedini momenti već upropašteni ili ispravljeni, i u ovom drugom slučaju vaše naređenje može da bude pogrešno, jer se radi o situaciji koja je prevaziđena. Radi se zaista o opštem poverenju – i o što širim direktivama. Situacija posle Vite bare, recimo, nije se mogla promeniti izričitim naređenjem o promeni »pravca povlačenja«, nego davanjem preciznijih direktiva i širih perspektiva – kakve smo naknadno dobili u vašem pismu od 18. juna u 7 sati.

Sa kartom Gacko raspolažemo. Po drugi put nas pitate da li znamo da čitamo kartu. Mi se na ovom teškom, šumovitom terenu krećemo bez putovođa, ali i pored toga uvek izviđamo sam teren. (Jutros sam bio na V. Košuti).

6. Molimo vas da ovo pismo ne shvatite kao sitničarsko i cepidlačko advokatisanje i odbranu svih naših postupaka i odluka. Reč je samo o neophodnim uslovima našeg uspešnog rada.

Koča Popović

Iz *Dnevnika*

Lučke Kolibe – došao 17. juna uveče; sa Lučkih Koliba – polazak 24. ujutro; došli u podne; napad na četnike u selu Jelašcu – 25. u 2 sata – noću; Gozno polje – 26. juna u podne; Trokutovo vrelo – 27. juna u podne; na vrhove Treskavice – 28. juna ujutro.

Na Lučkim Kolibama jedinice su se zadržale sedam dana, sređivale se i pripremale za veliki marš ka Bosanskoj krajini. Glad! Borci gotovo iznemogli.

Na početku maršrute kolona je naišla na selo Jelašca u kojem su bili četnici. Poslati su im pregovarači da ne napadaju kolonu dok obilazi Kalinovik. Četnici su ipak napali kolonu. Koča je tražio odobrenje da ih razjuri, dobio ga i napisao izveštaj drugu Arsi:

»Primili naređenje za likvidaciju četničkog gnezda u Jelašcu.
Napad mislimo da izvršimo sutra, 25. ovog meseca u 3 sata.
Po likvidaciji uporišta vratićemo bataljone na sadašnje položaje.
25. juna ujutru – Jelašca likvidirana za 15 minuta.«[65]

Četnici su razbijeni i zaplenjene su im veće količine namirnica.

Od Jelašca kolona 1. proleterske brigade i 3. sandžačke noću je prešla cestu Kalinovik — Ulog i pored Kalinovika izbila na Gvozno polje, u podnožju Treskavice.

Iz *Dokumenata*

Vrhovnom štabu

1. Kao što smo predvideli, s obzirom na vreme polaska i dužinu kolone, njeno čelo stiglo na određenu teritoriju oko 7 sati – posle 12 sati marša...

... Ovoliki marševi sa ovolikim kolonama izgledaju nam veoma neekonomični. Trebalo bi se kretati etapno ili nekim kolonama odrediti razne puteve.

[65] Izveštaj štaba 1. brigade, A-VII, k. 101, f. 2/1, d. 8 i 9.

Komandant Koča Popović[66]

Iz *Dnevnika*

Preko Treskavice – 28. juna, kiša, sneg, zima,[67] iznad Dujmovića – 28. juna ujutro; Prečane – 29. juna uveče; Lukavac – 1. jula posle podne; Kovačevac – 2. jula pred zoru; Zelene njive – uveče; Raštelica – 3. jula uveče – napadamo Raštelicu, Brđane, Podorašac.

Na Zelenim njivama – na proplanku na južnim padinama Bjelašnice, raskrsnici, 1. proleterska brigada je dobila naređenje za napad na komunikacije Sarajevo – Konjic.[68]

Brigada je napadala desnom kolonom, 2. i 6. bataljonom na Raštelicu, 4. na Gradinu, 3. na Brđane i 1. na Podorašac – železničke stanice. U stvari, 1. brigada obezbeđivala je desno i levo prolaz kolone Vrhovnog štaba preko Ivan-sedla. Prilikom napada na Raštelicu u stanicu je ušao nemački oklopni voz, koji je pomoću reflektora tražio ciljeve i gađao ih iz topova i mitraljeza. Brigada je imala top 37 mm. Komandant Koča Popović, artiljerac iz Španije, gađao je oklopni voz nišaneći kroz cev. Brigada je zauzela sve železničke i žandarmerijske stanice od Tarčina do Konjica. Uništene su zupčane lokomotive, okretnice za lokomotive, veći broj vagona, sve stanične zgrade i sva postrojenja. Brigada je nastupala prema Konjicu.

Iz *Dnevnika*

Akcija na pruzi trajala je nepun dan; Repovci – 4. jula uveče; Hasanovići – 5. jula uveče; Bulatovići – 6. jula uveče; ispred Konjica – 7. jula posle podne; Konjic – 8. jula u podne.

Štab 1. proleterske brigade predložio je Vrhovnom štabu – 6. jula:

»... Po svemu izgleda da su naše akcije izazvale veliku zabunu kod neprijatelja – koji još ne može da se snađe. Smatramo da bi to trebalo iskoristiti... Smatramo da bi trebalo iskoristiti ovu situaciju za napad na Konjic. U napadu bi učestvovali 1, 2, 3. i delovi 6. bataljona (jednu četu na obezbeđenju) sa topovskim vodom i pionirskim vodom.

... Čvrsto smo uvereni da ćete već sutra ujutro dobiti izveštaj o tome da je Konjic u našim rukama.«[69]

Vrhovni štab je odobrio napad na Konjic.

Iz *Dokumenata*

Drugu Starom

1. Pišemo vam sa Repovice (brdo iznad Konjica – M. V.), odakle je 1. bataljon pre dva sata izbacio neprijatelja.

2. Malopre smo primili vaše naređenje (o odustajanju napada na Konjic – M. V.) i odlasku na novu teritoriju. U međuvremenu stigao je ovde 6. bataljon. Miladin Ivanović, (komandant 6.

---

66 Izveštaj, A-VII, k. 3, f. 2, d. 30.

67 Marš preko Treskavice bio je veoma naporan. Iako je bio juni, padala je kiša sa susnežicom i duvao jak vetar. Šume nema. Borci su ložili vresovinu i nekako se njom štitili. »Smrzli smo se na Vidovdan, usred leta.« – Prim. M. V.

68 *Zbornik*, t. II, knj. 5, d. 2, s. 9.

69 Iz izveštaja Štaba 1. brigade, A-VII, k. 701, f. 2, d. 19 i 20.

bataljona – M. V.) nas je izvestio da je vest o prisustvu 1.000 neprijateljskih vojnika u Ostrošcu lažna – do sinoć u 21 sat njegov je bataljon bio u Ostrošcu.

3. Neprijatelj se uporno brani sa kosa zapadno i jugoistočno od Konjica. Naredili smo 3. i 6. bataljonu da izvrše obuhvat.

4. Do sada je samo jedan drug lakše ranjen u rame – od zalutalog metka.

8. jula u 6,25 Za štab k-t

Koča[70]

Posadu Konjica je sačinjavalo 390 domobrana, 90 ustaša, 60 žandarma i 42 vojnika Železničkog bataljona sa sedam mitraljeza i četiri minobacača. Tu je bila i brojna ustaška milicija, koja je pobegla iz oslobođenih sela.

Napad je odlično pripremljen. Drugi bataljon je pregazio Neretvu i pošao da napadne na Pomol, glavni odbrambeni položaj Konjica.

Vrhovni štab dobio je obaveštenje da od Rame preko Ostrošca kreće oko hiljadu Italijana i naredio da se odustane od napada. Kurir Vrhovnog štaba preneo je naređenje 2. bataljonu i vratio ga nazad preko Neretve, ali je u Štab brigade stigao kad je napad već počeo. Komandant Koča Popović, dobivši informaciju da podatak o Italijanima nije tačan, ubacio je u borbu 3, a malo kasnije i 6. bataljon i Konjic je oslobođen. U isto vreme obavestio je o svojoj odluci i Vrhovnog komandanta. Tako je Konjic oslobođen sa manje od pola snaga 1. proleterske brigade – 8. jula pre podne.[71] Već u 13 sati Štab 1. brigade je izvestio Vrhovnog komandanta da je Konjic oslobođen.

Oslobođenje Konjica je bio veliki uspeh — vojnički i politički. 50.000 metaka je bio plen kakav se samo mogao poželeti u ono vreme. Inicijativa, rizik i preuzimanje odgovornosti doneli su uspeh.

Iz *Dokumenata*

Drugu Starom,

1. Dobili smo vaše naređenje od 7. jula u 21,30 sati (gore pomenuto naređenje o odustajanju od napada – M. V.).

2. Zauzeli smo Konjic sa dva bataljona, pošto je 6. zadocnio, a 2. nije došao (Vratio ga kurir Vrhovnog štaba – M. V.). Mi smo vam o ovom pisali u svom jutrošnjem pismu.

Tek oko podne uspeli smo da oteramo neprijatelja i sa leve obale Neretve, odakle se uporno branio. Imamo desetak ranjenih drugova (neprijatelj je raspolagao sa 1 – 2 minobacača). Žrtve neprijatelja nepoznate, kao i broj zarobljenih – koji je mali.

Zaplenili smo najmanje (još nije prebrojeno) dva mitraljeza, jedan laki mitraljez i jedan puškomitraljez i veću količinu municije (više od 50.000 metaka – M. V.) i bombi. U raznim magacinima smo zatekli prilično hrane, koju ćemo evakuisati.

U stanici smo zatekli 25-ak lokomotiva, koje smo počeli da uništavamo. Među njima dobar broj naročitih lokomotiva sa zupcima (zbog uspona) kojih drugde nema.

Oslobodili smo nekoliko partizana iz zatvora, dok su ostali iskoristili paniku i pobegli još juče.

---

[70] Izveštaj Štaba 1. brigade, A-VII, k. 701, f. 2/1, d. 22. (faksimil str. 47)

[71] Izveštaj Štaba 1. brigade, A-VII, k. 701, f. 2, d. 36.

3. Pokušaćemo da uspostavimo vezu sa bataljonima 3. brigade iako ne znamo – ne navodite, gde se nalaze.

Narod nas je vrlo dobro dočekao (ali je bio počeo da pljačka magazine).

Za štab k-t Koča[72]

Iz *Dnevnika*

Konjic – polazak 9. jula uveče; Podhum – dolazak 10. jula.

Iz *Dokumenata*

Druže Stari,[73]

1. Stigli smo sa našim 1, 2, 3. i 6. bataljonom, topovskim odeljenjem i pionirskim vodom na prostoru Kostajnica – Podhum.

4. Bilo bi potrebno, ako je ikako moguće, da se ljudstvo odmori bar 24. sata. [Podvukao – K. P.][74]

6. Dva druga iz 3. bataljona podlegli su ranama zadobijenim prilikom zauzimanja Konjica. Akcija je bila znatno otežana nepredviđenim odsustvom 2. bataljona... Narod nas svuda vrlo srdačno dočekuje. U Konjicu je podeljeno stanovništvu dosta životnih namirnica... Opširan izveštaj podnećemo usmeno.

Za Štab Komandant Koča Popović

Iz *Dnevnika*

Solakova kula – 11. jula uveče; Gračanica – 12. jula posle podne; Kovačevo Polje – 13. jula pred zoru; ä l'aube attaquons Šćit, bataille toute la journée et la nuit[75] – 14. jula u zoru (osvojen manastir).

Iz *Dokumenata*

Drugu Starom,

1. Jutros u tri sata, iskorišćujući mrak i maglu i sigurno i našu nebudnost – ustaše su uspele da pobegnu iz samostana u šumu. Jedan je u begstvu ubijen, a dva fratra su zarobljeni – među njima gvardijan (starešina) sa puškom. Uputili smo patrole.

2. Samostan je bio prava tvrđava, sa zidovima jedan metar debljine. Nađeno je nešto zaliha, koje se sada prikupljaju i inventarišu. Zatečen je jedan ranjeni ustaša. Pronađen je sanduk i po municije...

Zatečene zalihe trajaće svega danas. Sutra ćemo poslati po trebovanje u Prozor, ako drukčije ne naredite.

Gvardijana, koji je po svemu izgleda glavni začetnik otpora i pozivanja ustaša u pomoć – sprovešćemo vama, po saslušanju, kao i njegovog kolegu.

Za štab k-t Koča[76]

Iz *Dnevnika*

---

[72] Izveštaj Štaba 1. proleterske brigade, A-VII, k. 701, f. 2/1, d. 23.

[73] Deo izveštaja Štaba 1. proleterske brigade, A-VII, k. 701, f. 2/1, d. 24.

[74] »Dan odmora!« – isto kao u Hercegovini. Koča uvek nastoji da ljudstvo ne premara! – Prim. M. V.

[75] U zoru napadamo Šćit, borba se vodi ceo dan i noć.

[76] Izveštaj štaba 1. brigade, A-VII, k. 3, f. 2/1, d. 40.

Ispred Gornjeg Vakufa – 16. jula ujutro; u Gračanicu – 17. jula pred zoru; 20. jula napadamo Bugojno; Tihomilje – 21. jula uveče; Gornje Vukovsko – 23. jula u podne; Mokronoge – 25. jula u jutru; noću napadamo i oslobađamo Duvno.

Vrhovni štab je naredio 1. proleterskoj da noću 27/28. jula oslobodi Duvno. Brigada je, dejstvujući energično, oslobodila grad dva dana ranije. O tome je komandant brigade obavestio Vrhovnog komandanta.[77]

Iz *Dokumenata*

Drugu Starom

1. Juče, 25. o. m. u zoru poslali smo vam izveštaj preko jedinice 3. brigade o odluci za napad pre određenog vremena. Izveštaj su nam vratili pošto nisu znali ni gde je štab brigade ni gde je Vrhovni štab.

2. Juče, 23. o. m. u zoru naši su delovi ušli bez otpora u sela Mokronoge i Lug oko 9 sati, naši delovi su, posle kraćeg otpora ušli u Eminovo Selo, a drugi delovi bez otpora u sela Oplećani, Srđani, Raščani (gde su oduševljeno dočekani od stanovništva).

3. Napad na Duvno započet je u 23 sata. U napadu su učestvovala tri bataljona (jedan u rezervi). Posle slabijeg otpora, naše su jedinice ušle u grad u 23,20 sati. Neprijateljska vojska je sva pobegla u pravcu Kola, a odatle ili prema Mostaru ili prema Livnu.

Prilikom i posle ulaska u grad red je bio savršen. Naše su jedinice organizovano manifestovale kroz grad.

Pre odlaska ustaše su pretile stanovništvu da će grad biti bombardovan i da će po našem odlasku stanovništvo biti strahovito kažnjeno.

8. Očekujemo vaša dalja naređenja.

9. Inventarisanje još nismo počeli. Za sav taj rad odredili smo samo jednu četu 4. bataljona. Zbog opasnosti od neprijateljske avijacije sve će ostale jedinice biti raštrkane izvan grada.

Dosada smo izvešteni da je nađena izvesna količina eksploziva.

Za štab k-t Koča[78]

Vrhovni komandant bio je veoma zadovoljan ovom akcijom i napisao je Štabu 1. proleterske brigade:

»Primili smo izveštaj o zauzimanju Duvna. Za pohvalu je vaša brzina kojom ste ovog puta dejstvovali.«[79]

Iz *Dnevnika*

Napuštamo Duvno – 28. jula posle podne; Vučje polje – 29. jula u zoru; Jelovača – 30. jula u podne; 31. jula noću – [attaquons Borova glava, etc., ennemi enfuit ä nord — napadamo Borovu glavu, itd., neprijatelj beži ka severu.]

---

[77] Izveštaj štaba 1. brigade, A-VII, k. 701, f. 2/1, d. 30. (Izveštaj je pisan rukom i redigovan. – Prim. M. V.)

[78] Izveštaj Štaba 1. brigade, A-VII, k. 701, f. 2/1, d. 30.

[79] *Zbornik*, t. II, knj. 5. d. 47, s. 125.

Kovačevo brdo – 1. avgusta ujutro; Šujica – 2. avgusta noću; 2. avgusta u zoru 6. bataljon oslobodio Duvno; posle podne stigao u Duvno – 2. avgusta uveče; Vidoši – 4. avgusta ujutro.

Vrhovni komandant je odlučio da se napadne Livno 3/4. avgusta i odredio načelnika Vrhovnog štaba Arsa Jovanovića da komanduje jedinicama koje napadaju. Načelnik Vrhovnog štaba je 2. avgusta javio Vrhovnom komandantu:

»S obzirom na raspored i stanje jedinica 1. i 3. brigade kao i mogućnost uspostavljanja veze sa Glamočkim odredom, odlučio sam da napad na Livno izvršim 4/5. avgusta.«[80]

Čim je dobio zapovest načelnika Vrhovnog štaba za napad na Livno, komandant 1. proleterske brigade Koča Popović je izvršio izviđanje Livna sa brda Velika Orlovača, u neposrednoj blizini grada, sa komandantima bataljona i u toku izviđanja dao usmenu zapovest, sa objašnjenjem o savlađivanju prepreka i načina dejstava.

Načelnik Vrhovnog štaba je ponovo nameravao da odloži napad, što je trenutno izazvalo oštru reakciju komandanta 1. proleterske brigade, pa mu je napisao pismo.

Iz *Dokumenata*

Drugu Arsi

1. Primili smo vaše pismo u 14,00 sati.

2. Apsolutno smo protiv odlaganja svi mi iz štaba.

3. Ne razumem da si sada mogao da poljuljaš, zamutiš celu stvar. Bar da si odlučno rekao »ne!«, a ne da celu stvar ostaviš u zavisnosti od toga kada i da li će stići neki kurir, kao i od toga da li je neko selo zauzeto ili ne. To je najgore što nam se moglo desiti: da stvar ostane u vazduhu! To je trebalo predvideti. Očevidno je da ti moj odgovor ne može stići na vreme, a tvoj nikako.

Mi smo svi odlučno za napad.

4. Primili smo jedan izveštaj – koji nije naročito uzbudljiv.

5. Ubeđeni smo da će Stari biti vrlo ljut.

6. Smatramo da je potpuno dovoljno 7 bataljona, pogotovo kada je prilaz Bašajkovcu nepristupačan.

4. VIII – 14,00 sati

Za štab

Komandant Koča, Fića, Stanko[81]

Načelnik Vrhovnog štaba je dozvolio da se napad izvede uz svu odgovornost Štaba 1. proleterske brigade.

Livno je oslobođeno. Oslobođenje Livna pravi je podvig. Drugi bataljon je preko čistine, visokih žičanih prepreka i između zidano-betonskih bunkera upao u grad, uništio neprijateljske snage na koje je naišao, iskidao veze i omeo neprijatelju komandovanje, a sadejstvovao je drugim bataljonima koji su napadali grad. Primer oslobođenja Livna ušao je u naše vojne školske udžbenike.

---

[80] *Zbornik*, t. II, knj. 5, d. 66, s. 179.

[81] Pismo štaba I. brigade, A-VII, knj. 3a, f. 1, d. 3. (Kočin rukopis. –Prim. M. V.)

Vrhovni komandant, oduševljen uspehom oslobođenja Livna, u svom obaveštenju je napisao:

»...Svi bataljoni 1. brigade su se sjajno borili.. . Kao munje su prodirali u varoš bez obzira na ispripletenu bodljikavu žicu i utvrđenja.«[82]

Iz *Dokumenata*

Drugu Starom[83]

1. Na prostoru na kojem se nalaze jedinice ove i 3. brigade nema ničeg novog.

Naši se bataljoni nalaze svi izvan grada, a štab brigade za sada još uvek na mestu gde je ranije bio.

Danas smo, u sporazumu sa drugom Markom, uputili u Mostar jednog ovdašnjeg građanina i jednog Nemca da posreduju u razmeni zarobljenika.

Staranje o redu u gradu postepeno preuzima komanda mesta. U tom pogledu nije ni izdaleka kako bi trebalo da bude, ali se od prvih dana mnogo koraknulo napred. Ide naročito sporo sa regulisanjem saobraćaja i sa uspostavljanjem telefonske veze sa drugim gradovima na ovoj teritoriji.

4. Može se reći da su se ovog puta, kako naše tako i meštanske jedinice prilično rđavo ponele prema imovini građana. Ima kuća koje su bez potrebe pregledane, a u onima gde je trebalo vršiti pretres nije se radilo sistematski, nego su mnogo ispreturane. Ulažemo sve snage da težak utisak koji je kod mnogih građana izazvalo naše ponašanje – prvenstveno prema imovini – izbrišemo, ali je nesumnjivo da su ovim uslovi za naše političko delovanje – mada to ne dolazi otvoreno do izražaja – otežani. Tom pitanju ćemo morati ponovo posvetiti najveću, glavnu pažnju i mobilisati sve raspoložive snage za njegovo hitno rešenje. To što važi za naše jedinice i za meštanske koje su bile ovde sa nama, važi, po svemu sudeći, gotovo i za sve ostale i zato bi bilo potrebno ponovo sprovesti u svim jedinicama široku kampanju protiv pojave pljačke i ponovo preduzeti kaznene mere.

Činjenica je da je u gradu u kome se vodi ili vodila borba mnogo teže uspostaviti i održati potreban red, ali je utoliko važnije tom pitanju pokloniti pažnju što će se sigurno još u mnoge gradove ulaziti sa borbom. Što se tiče naših jedinica, red je bio savršen jedino prilikom prvog ulaska u Duvno.

Podela plena nije takođe pravilno provedena i završena. Činjenica je da je potražnja bila velika i sa svih strana, ali je raspodela ipak morala biti izvršena ravnomernije i organizovanije.

Na sastanku štaba 1. brigade koji je održan sinoć u vezi sa ovim krupnim nedostacima i problemima, koji su u prvome redu obeleženi kao nedostaci i problemi organizacije i političke svesti koji treba da se rese unutar naših vojnih jedinica, rešeno je da se, između ostalog, Vrhovni štab obavesti o sledećim trajnim uzrocima i uzročnicima ovakvog stanja:

a. Negativno delovanje prisustva druga Arse kako neposredno pre, za vreme, tako i posle operacije; drug Arsa je, naročito od kad operacije počinju da ulaze u fazu izvršenja, do krajnosti kolebljiv i nesređen; nije sposoban za brze, a smišljene odluke: osim toga, drug Arsa umesto da kao pretstavnik Vrhovnog štaba objedinjuje dejstva raznih jedinica, svojom kolebljivošću, nedoslednošću i nepribranošću, naređenjima koje rastrgano izdaje na sve strane, deluje u

[82] *Zbornik*, t. II, knj. 5, d. 87, s. 258.

[83] Izveštaj Štaba 1. brigade Vrhovnom komandantu posle oslobođenja Livna, A-VII, k. 3a, f. 1, d. 11.

protivnom smeru; na osnovu toga mislimo da drugu Arsi nije mesto na terenu za vreme izvođenja operacija, kada svojim prisustvom više šteti nego što koristi; u Livnu je za vreme okončanja borbe i posle nje vladao veliki nered, a smatramo da je dobrim delom – ukoliko se tu radi o rukovodstvu – za to kriv, zbog izloženih osobina, drug Arsa; posle zauzimanja grada u njemu je bilo mnogo jedinica ali jedinstvene komande, nikako, tako da se izgubila kontrola nad jedinicama i borcima; isti se nedostatak desio i prilikom likvidiranja utvrđene kuće Mitrovića, koje je moglo biti izvedeno organizovanije i mnogo ranije i sa manje žrtava; mi smo međutim, krivi – između ostalog – i za to što nismo pokazali više inicijative u organizovanju akcija i poslova, u preuzimanju odgovornosti za to; apsolutno je potrebno da jedan čovek, ili jedan štab, primi ubuduće odgovornost za izvršenje svih akcija koji su sastavni delovi jedne operacije, za jedinstveno komandovanje svim jedinicama koje učestvuju u tim operacijama za vreme njenog izvršenja i posle toga;

b. Snaga i način rada Ekonomskog odseka ne odgovaraju potrebama ove toliko važne službe; u današnjoj etapi i dok ona bude deo organizovanja ekonomije u jednom mestu i jednoj zoni, gde dolazi u obzir i ozbiljno vođenje računa o trajnim potrebama ne samo vojske nego i stanovništva.

5. Na pomenutom sastanku je kao problem koji traži najhitrije rešenje, konstantno i brzo smanjivanje, »topljenje« bataljona – veliki broj izbačenih iz stroja, bolesnih, itd. – čete po 35 – 40 boraca, pojedini bataljoni 100 – 130 boraca. Ako se, dakle, želi sačuvati udarna snaga brigade kao brigade potrebno je izvršiti hitnu popunu gotovo svih bataljona. Po našem mišljenju najbolji bi bili bataljoni od 250 – 300 boraca (300 bolje nego 250). Molimo vas da izdate što hitnije naređenje i direktive za izvršenje te po pune. Dostavićemo vam tačno brojno stanje.

6. Ostali smo potpuno bez municije za lake bacače (2). Može li se dobaviti iz IV zone, ili od Krajišnika?

7. U razgovoru sa drugovima iz 7. krajiške brigade, došli smo do zaključka da se naše brigade prilično razlikuju u stepenu »militarizacije«, da bi u tom pogledu trebalo izjednačiti, koliko god se može, sve brigade i da bi u tom cilju bilo dobro da Vrhovni štab izradi jedan pravilnik: pozdravljanje, dežurstva, naredbe i zapovesti, razne službe, itd. Osim toga, bilo bi dobro da štabovi brigada budu jednoobrazni, kao i podela dužnosti u njihovom okviru, itd.

Podnošenje redovnih izveštaja štabova brigada Vrhovnom štabu – pored posebnih – o brojnom stanju, naoružanju, itd.

8. U 2. brigadi ima priličan broj Kraljevčana. Postoji li mogućnost da oni dođu u Kraljevački bataljon, čije se brojno stanje upadljivo smanjilo?

9. Drugovi iz 7. brigade rekli su nam da je straža kod vas veoma labava – a teren nesiguran. Tu svoju opasku oni se nisu usudili da vam saopšte. Mi znamo da ćete vi najbolje umeti proceniti koliki je stepen budnosti potreban oko vas, ali smatramo za svoju dužnost da vas obavestimo o ovoj opasci drugova Krajišnika, tim pre što znamo koliko je uopšte stražarska služba – uglavnom – labava kod nas. Drugovi tvrde da se čak oko Drvara zna »ispod kog brda se nalazi Vrhovni štab«.

12. VIII polkom, Fića K-t, Koča

Posle oslobođenja Livna deo 1. brigade upućen je u Dalmaciju.

Iz *Dnevnika*

Pokret ka Dalmaciji – 14. avgusta; 4. i 6. bataljon pobeda na Klenku;[84] 6. bataljon – oslobodio Posušje 16. avgusta; 4. i 6. bataljon tukli Italijane kod Posušja – 23. avgusta; 2. bataljon tukao Italijane kod Aržana – isto 23. avgusta; 6. i 7. septembra – borbe između Kupresa i Šujice.

U Livno stigao 16. septembra posle podne; u Glamoč – 18. ujutru; u Tičevo (kod Bosanskog Grahova) – 28. posle podne; u Mliništa[85] – istog dana.

Vrhovni štab je 16. septembra 1942. godine postavio Koču Popovića za komandanta Operativnih trupa na sektoru Bosanskog Grahova.[86]

Komandant sektora Grahovo uputio je Vrhovnom štabu nekoliko izveštaja: Evo delova iz dva od njih:

Iz *Dokumenata*

... Puteve prema Bosanskom Grahovu držaćemo zatvorenim. Mi na ovom prostoru ćemo dočekati i progoniti i ostale četničke bande. Juriti ih bez tačnih podataka na celom prostoru Staretina – Šator izgleda nam prilično jalov posao jer je prostor veliki. Četnici neće da sede na jednom mestu; osim toga ne smemo dozvoliti da nas takvo jurenje odvoji od važnih, a naročito realnih zadataka. U svakom slučaju budno ćemo pratiti njihov pokret i u pogodnom momentu napasti.[87]

... U Grahovu ima 6 – 700 italijanskih vojnika kraljevske vojske, dok u Strmici ima znatan broj Crnih košulja. Oni su uglavnom smešteni i utvrđeni u samom gradu i na Gradini, dok spoljne položaje drži oko 300 četnika (od kojih znatan dobar deo navodno ne želi da se bori protiv partizana). Jedan četnički komandir, Markica Ćućuz, pobegao je pre neki dan iz Grahova sa 60 naoružanih četnika, u nepoznatom pravcu, izazvavši bes kod italijanskog majora.

Na položajima od Strmice do Grahova nalaze se samo četnici, uglavnom duž druma.

Četnici drže takođe sve visove severno od sela Plavno.

4. Za uspešno izvođenje akcije na Grahovo, smatramo za neophodno da predhodno likvidiramo Strmicu. Ta prva etapa iziskuje raspored jakih obezbeđenja, naročito prema Kninu, a i prema Grahovu. Snage sa kojima sada raspolažemo nisu dovoljne za tako zamašnu akciju.[88] Kao što vam je poznato, ličke najavljene brigade nisu stigle, niti se išta zna o njihovom pokretu ka nama.

Ovu neodređenu situaciju treba odmah rešiti, bilo da se uputi kurir hitno neposredno Glavnom štabu za Hrvatsku, ili jedinicama koje treba da dođu, bilo da nam se upute druge neke čvrste jedinice (Treća sandžačka brigada), bilo, najzad, da nam se jasno stavi do znanja, da ne

---

[84] Toga dana 6. bataljon, uz pomoć 4. bataljona, potukao je kolonu od oko 400 ustaša. Na mestu sudara ostalo je oko 60 poginulih ustaša, a mnoge mrtve i ranjene su odvezli. Ustaška kolona je razbijena. Oslobođeno je Posušje. – Prim. M. V.

[85] Kod Vrhovnog komandanta. – Prim. M. V.

[86] Naređenje Vrhovnog štaba, *Zbornik*, t. II, knj. 6, d. 42 i 50, s. 109 i 125.

[87] Izveštaj Komandanta sektora, A-VII, k. 701, f. 2/1, d. 37.

[88] Koča neće da napada kada ne očekuje uspeh. To je njegovo osnovno opredeljenje. Tako je bilo i kada je planiran ponovni napad na Kupres, trebalo je da u njemu učestvuju i četiri bataljona 1. proleterske brigade. Nije došlo do napada. (Vidi A-VII, k. 701, f. 2/1, d. 306.) Ovo potvrđuje i jedna Kočina beleška: »Borci ginu za ideale ili po naređenju! I u jednom i u drugom slučaju imperativ komandanata je da čuvaju njihove glave.« Borci su to znali i cenili. (Privatni arhiv autora, neregistrovano. – Prim. M. V.

možemo računati na snage čije je učešće bilo predviđeno kao neophodno u akcijama na ovom sektoru. U ovom poslednjem slučaju bacili bismo naše jedinice na akcije druge vrste, brze i udarne, ali su objekti koji u tom pogledu dolaze u obzir zahtevaju najmanje – za tamo i natrag – 7 – 8 dana.

Treba imati u vidu i to da obe novoformirane brigade – 4. krajiška i 2. dalmatinska – nisu dovoljno čvrste jedinice, niti vojnički spremne, da bismo mogli potpuno na njih da se oslonimo za ikakvu zamašniju ili čisto udarnu akciju. ...[89]

Dok se 1. brigada borila oko Bosanskog Grahova, delovi 114. nemačke divizije i jedinice NDH zauzele su Ključ i stalno saobraćale cestom Ključ – Sanski Most. Trebalo je ponovo osloboditi Ključ i omogućiti prikupljanje bogate letine u dolini Sanice.

Vrhovni štab je naredio 1. proleterskoj brigadi da se od Bosanskog Grahova prebaci prema Ključu i ponovo ga oslobodi.

Iz *Dnevnika*

Drvar – 2. oktobra ujutro; Bravsko – 3. oktobra noću; istog dana prema Ključu – 4. trebalo je da napadamo Ključ, 2. bataljon se izgubio u šumi – 6. oktobra napadamo Ključ. 7. oktobra ujutru Ključ oslobođen.[90]

Vrhovni štab je ponovo naredio da se napadne B. Grahovo. Za komandanta sektora određen je Arso Jovanović!

Iz *Dnevnika*

23. oktobra pred zoru stigli vozom u Drvar; posle podne marš i uveče 25. oktobra stigli u selo Pećи; 26. oktobra uveče pred Bosansko Grahovo, cele noći 26/27. borbe; 27. ujutru povukli se do Reljića pred Grahovo toute la nuit – cele noći, 27/28 – napad; 28. pred zoru povukli se; 29. uveče napad na Strmicu...

Zapovest za napad na Bosansko Grahovo dao je načelnik Vrhovnog štaba. Napadale su ga dve uzastopne noći 1. i 2. proleterska brigada. Napad nije bio dobro organizovan i nije uspeo.

Drugi napad je izveden iduće noći, ali mnogo neorganizovanije, manje energično i sa velikim gubicima.

Nezadovoljan neuspehom u napadu na Bosansko Grahovo, kao i samim napadom (pre toga je odbio da napadne na tako utvrđeni grad), Koča Popović je napisao belešku o Arsu.

28. X

»Takav šef« Prakticizam[91] O Arsi

---

[89] Izveštaj komandanta sektora, A-VII, k. 3, f. 4, d. 17.

[90] Prva proleterska brigada ostala je u okolini Ključa sve do 23. oktobra, vodeći gotovo svakodnevne borbe sa nemačkim kolonama koje su ponovo ušle u Ključ i saobraćale cestom Ključ – Sanski Most. Ipak je omogućila da se sakupi bogata letina iz doline Sanice. Borci 1. proleterske brigade učestvovali su u berbi letine. Tu su se sastali omladinci 1. proleterske i 1. omladinske radne brigade. – Prim. M. V.

[91] Beleška – privatni arhiv autora. – Prim. M. V.

(Smisao za trenutne potrebe na štetu principa)

1. *Slepa* strast za parolama;

2. Lažna preciznost, vrtlog konfuznih detalja;

3. Profesionalna deformacija primećena već kod Terzića posle Duvna: konkretne akcije ga interesuju pre svega kao vojni problemi; ista tendencija primećena za vreme našeg boravka na Treskavici, *pre* akcije, ali obično posle akcije;

4. Odbojan stav prema ljudima, obeshrabrujući, »kretenski«.

30. X Na Orlovici, iznad Strmice.

U stanju sam da konstatujem dve značajne pogreške:

1. On je bio sasvim protiv toga da se najpre napadne Strmica i izoluje Grahovo. Uslovi su bili izuzetno povoljni.

2. Posle drugog napada nikako nije trebalo povlačiti jedinice 2. proleterske. Veoma je lako blokirati sve komunikacije između Strmice i Grahova. Posle nekoliko dana Grahovo bi bilo prinuđeno da se preda. – Još nije sasvim kasno; snabdevanje 2. proleterske biće teško.

3. Isto tako snažno napasti Strmicu 29. »Pazite na vreme« – »odredite brzinu«. Kao obično, stiže kasno i naslepo.

Mi smo na vreme izvršili sve potrebne pripreme. – Trebalo je biti energičniji – protiv »odluka« – koje su rezultat nervoze i slabe inspiracije.

4. Neosetljiv za fizičko stanje čoveka; svodi se na izjavu »razumljivo«; »znam« uz odgovarajuću mimiku.

5. U 4 sata naređenje – uništiti prugu – mi sprovodimo.

U 5 sati jedno drugo, neshvatljivo.

Neodgovoran, nesposoban da bilo šta predvidi, jedino reaguje na pokrete neprijatelja.

Još jednom smo mu rekli pre polaska za Plavno; ne može se prema Grahovu ostaviti samo jedan bataljon. Danas, posle nekoliko dana, poslao je tamo dve brigade! Traži izolovane ciljeve. Čim skrene pažnju na nov sektor, prethodni sektor ga više ne interesuje. Više su to osnovne navike nego reakcije. Tako kad je najavljen dolazak jedne male kolone od Strmice ka Grahovu, on šalje njoj u susret celu 2. proletersku i dva bataljona 4. krajiške brigade. ...

Iz *Dnevnika*

28. oktobra pred zoru krenuo ka selu Peći; stigao ujutro; 29. oktobra uveče (noću) 4. bataljon attaquet[92] Strmicu; Orlovica – 30. oktobra; Plavno – 31. oktobra ujutru; 1. novembra krenuo u 1 sat i ujutro stigao u Donji Tiškovac, (dobio naređenje o osnivanju 1. proleterske divizije); Petrovac – 7. novembra; primanje brigadne zastave.

Bataljoni su još u martu primili borbene zastave. Ovog dana Vrhovni komandant, Josip Broz, predao je zastavu novom komandantu brigade Danilu Lekiću. Koča Popović je bio u pratnji Vrhovnog komandanta.[93] Bio je zamišljen.

U svojoj 77. godini, 14. septembra 1984. godine zapisaće: »Glavno mi je u životu: 1) I Proletbrigada,...« Božo Božović, treći komandant 1. proleterske brigade, ispričao je sledeću anegdotu: »Bili smo na Brionima, ručali i ostali za stolom u razgovoru. Govorili smo o prošlosti,

[92] Napada.

[93] U depeši Kominterni br. 3, Vrhovni komandant je izveštavao o najboljim komandantima. Na prvom mestu je Koča Popović, komandant 1. proleterske brigade*, Sabrana dela Josipa Broza*, knj. 10, s. 103. – Prim. M. V.

o događajima uopšte i našem životu. Koča me upitao: „Koji ti je najznačajniji period u životu?“ Odgovorio sam: „Vreme provedeno u 1. proleterskoj!“ „I meni“, dodao je Koča. Iznenadilo me. Za mene to se moglo i očekivati, ali za Koču, koji je imao veoma raznovrstan i bogat život, ko bi to rekao.«

KOMANDANT PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE

NAREDBA br. 88[94] Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije

Po odluci Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije imaju se obrazovati – iz postojećih narodnooslobodilačkih partizanskih i udarnih brigada – divizije Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. U vezi s tim

Naređujem

Da se obrazuje Prva proleterska udarna divizija Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. U sastav ove divizije ulaze:

a. Prva proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada,

b. Treća proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada (sandžačka),

v. Treća krajiška narodnooslobodilačka brigada.

Za komandanta 1. proleterske udarne divizije NOVJ postavlja se dosadašnji komandant 1. proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade drug Koča Popović.

Za političkog komesara 1. proleterske udarne divizije NOVJ postavlja se dosadašnji politički komesar 1. proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade drug Filip Kljajić.

Popunjavanje štaba 1. proleterske udarne divizije NOVJ izvršiće se u najkraćem roku po odluci ovog štaba.

Ovo naređenje ima se izvršiti odmah.

SMRT FAŠIZMU – SLOBODA NARODU!

1-XI 1942. sod.

KOMANDANT NOP I DVJ
TITO

ŠTABOVIMA 1. PROLETERSKE, 3. SANDŽAČKE I 3. KRAJIŠKE BRIGADE[95]

Brigade koje su ušle u sastav ove divizije razvijale su se posebno, u okviru drugih jedinica, pod različitim uslovima, te se stoga i njihova struktura u izvesnim pojedinostima razlikuje. Sada, po njihovom ulasku u diviziju, potrebno je da se one i u tom pogledu ujednače, da budu jednoobrazne, da im struktura bude jedinstvena. Time će se jedne jedinice poslužiti stečenim iskustvima drugih jedinica i preko jedinstva strukture lakše postići jedinstvo komande.

Razume se da organizacione mere koje će se sprovesti na osnovu ovog naređenja ne treba smatrati iscrpnim i konačnim. Štab divizije uzeće u razmatranje svaki novi predlog štabova brigade u ovom ili drugom pravcu.

U gore navedenom cilju svi štabovi brigada preduzeće sledeće mere:

1) Obrazovaće po bataljonima radne vodove – jedan radni vod na bataljon; radni vod je posebna jedinica, sa svojim starešinom, potčinjena neposredno štabu Bataljona; u njemu su okupljeni svi drugovi određeni za razne službe: kuvari, berberin, potkivač-veterinar, krojač, opančar, itd. već prema uslovima; kuhinja je zajednička za čitav bataljon, pranje rublja takođe; osim toga, osoblje radnog voda – sem kuvara – obavezno kopa nužnike kada jedinice bivakuju, po uputstvima svoga vodnika koji će se sporazumeti o tome sa odgovornim članovima

[94] Naredbe, *Zbornik*, t. II, knj. 1, s. 197.

[95] Štab 1. divizije je odmah napisao pismo brigadama, koje su ušle u sastav divizije, za organizaciono sređivanje i borbeno usavršavanje, A-VII, k. 703, f. 3, d. 2. – Prim. M. V.

bataljonskog saniteta; starešine 3. sandžačke i 3. krajiške brigade iskoristiće prvu priliku da se upoznaju sa funkcionisanjem ove službe u jedinicama 1. brigade, gde su radni vodovi već uvedeni;

2) Organizovaće sanitetsku službu po upustvima iznesenim u »Vojno-političkom pregledu« br. 7 – 8 tj. radi organizovanja prve pomoći odrediće po jednog vodnog bolničara na svaki vod i jednog četnog bolničara kao odgovornog rukovodioca; radi organizovanja evakuacije odrediće po dva nosioca ranjenika na svaki vod sa jednim unapred pripremljenim, laganim, improviziranim, lako sklopivim partizanskim nosilima;

3) Brigadni sanitet svake od tri brigade treba da pribavi i pripremi dva bureta za pranje koja će stalno ostati pri brigadnom sanitetu; štabovi brigada dobaviće dva tovarna konja za tu službu;

4) Organizovaće po bataljonima stalne grupe za dejstvo protiv aviona, po upustvima iznesenim u listu »Prva Proleterska« pod naslovom »Puškom protiv aviona«; obuci ovog ljudstva pristupiti odmah.

5) Organizovaće snajperski kurs – kurs strelaca specijalista; za rukovodioca takvog kursa treba odrediti izučenog nišandžiju; ukoliko se takvih ne bi našlo u brigadi, organizovaće se kurs u okviru Divizije; na taj kurs bataljoni će odrediti po dva borca iz svake pešačke jedinice; po povratku u njihove jedinice, ovi će sprovesti obučavanje novih snajpera u svojim jedinicama.

6) Stavite u zadatak drugovima iz topovskog odeljenja da osposobe protivkolski top za nošenje na konjima; osim toga nabaviće se saonice (lake) za prenos protivkolskog topa po snegu.

7) Izdaće naređenje da se nabavljaju noževi za puške kao i da se čuvaju osigurači od ručnih bombi – koje će dostavljati štabu divizije.

8) Organizovaće analfabetske kurseve po jedinicama, kako bi se što pre i u potpunosti likvidirala nepismenost.

9) Obrazovaće komisiju za izradu vojničkog programa; prvom prilikom te će se komisije sastati, suočiti svoje programe i pod rukovodstvom načelnika štaba divizije izraditi zajednički i jedinstven program vojne obuke za celu diviziju.

10). Ustanoviće od bataljona pa naviše delovodne protokole, bolesničke knjige i operacijski dnevnik.

11) Ispitaće mogućnosti i sprovešće u delo maksimalnu redukciju brigadne, bataljonskih i četnih komora, strogo se držeći, u pogledu jahaćih konja, propisa Vrhovnog štaba.

12) Organizovaće posebne konferencije po jedinicama na kojima će se tumačiti potreba nabavljanja bajoneta kao i njihova upotreba, potreba čuvanja osigurača od ručnih bombi, kao i neophodnu potrebu kopanja rovova prilikom ma najmanjeg zadržavanja na položaju – što treba staviti u odgovornost neposrednih starešina.

13) Izvestiće o izvršenju svih ovih tačaka.

14) Izvestiće o tome kako je dosada bila organizovana služba veze i šta predlažu za njeno usavršavanje, kao i o tome da li je postojala posebna četa pratećih oruđa ili ne i šta predlažu u tom pogledu.

15) Štabovi brigada podnosiće svakodnevno štabu divizije kratke redovne raporte – usmene ili pismene, već prema uslovima.

16) Podnosiće svakog 1-og i 15-og u mesecu petnaestodnevne izveštaje o akcijama (sa svim potrebnim podacima) i uopšte o vojničkom radu, zajedno sa izveštajima o brojnom stanju ljudstva, stoke i naoružanja;

17) Podneće odmah spisak celokupnog rukovodećeg vojničkog i političkog kadra;

18) Odrediće po šest boraca za prateću četu Štaba divizije;

19) Obaveštavamo sve štabove brigada da se pri Štabu divizije nalazi hirurška ekipa i da će se verovatno obrazovati pri Štabu divizije bolničarska četa;

20) Ustanoviće dežurne u svakoj četi i u svakom bataljonu; kada bataljoni jedne brigade budu na okupu, odrediće jednog od dežurnih u bataljonima za dežurnog u garnizonu;

21) Izvestiće da li u okviru brigade postoji pionirski vod.

Za Štab 1. proleterske divizije

Polkom Divizije,

Komandant Divizije, Koča

Vrhovni komandant je 5. novembra dao direktivu 1. proleterskoj diviziji da najpre likvidira neprijatelja u Sitnici, Mrkonjić Gradu i Jajcu.[96]

A već 15. novembra Vrhovni komandant je dao Štabu 1. proleterske divizije opširne direktive za rad:

»Prebacite se u centralnu Bosnu, čiji teren očistiti od četničkih bandi – uporišta četničkih bandi su vam ranije dostavljena ...

... Treba svim silama nastojati da mobilišete i u svoje jedinice uvedete što više boraca ...

– Ako je neprijatelj u Sitnici i Jajcu toliko jak, onda ta mesta mimoići i produžiti ka centralnoj Bosni...

Najzad, u duhu ove direktive, mi vam ostavljamo punu inicijativu u radu ...«[97]

Iz *Dnevnika*

Ujutro 16. novembra 1. proleterska divizija krenula iz Petrovca ka Ključu; iz Ključa krenula u podne 17. novembra; 18. maršovala prema Sitnici, Čađevici i Mrkonjić Gradu; 19. novembra u 22 sata napad na Sitnicu, Čađevicu i Mrkonjić Grad.

Prva proleterska brigada je likvidirala jako nemačko domobransko uporište u Sitnici, ali je izgubila 22 borca i rukovodioca. Komandant Koča i politički komesar Fića su došli da prisustvuju sahrani poginulih proletera. O tome je M. Vučeković napisao članak »Suza u oku komandanta« u knjizi »Prva proleterska«: S kapom u ruci stajao je iznad duboke rake nem i bez pokreta naš komandant Koča ... Na Kočinom licu, koje je bilo okrenuto desetini palih proletera, podrhtavali su u grču stegnuti mišići, njegove tako živahne i vedre oči bile su sada setne, orošene. Jedna topla, ljudska suza pala je na tlo kraj buduće humke...«

Iz *Dnevnika*

Napad na Jajce počinje – 24. novembra u 20 sati; opšti napad na Jajce – 25. novembra u 19 sati (Carevo Polje); Jajce oslobođeno – 26. pred zoru.

Iz *Dokumenata*

1. Posle ponovnog opšteg napada naših jedinica na Jajce i okolna uporišta, koji je počeo sinoć u 19h, pao je i poslednji bunker jutros oko 3h. – Gradom su naše jedinice, pomognute delovima 3. divizije, bile ovladale ranije, tj. već sinoć, ubrzo po padu mraka.

---

[96] Direktiva Vrhovnog komandanta, *Zbornik*, t. II, k. 6, d. 144, s. 347.

[97] *Zbornik*, t. II, knj. 6, d. 168, s. 409.

2. Neprijatelj se borio upravo očajnički. Broj poginulih ustaša i Nemaca je veoma veliki. Zarobljenika ima malo, broj još nije utvrđen. U gradu je bilo oko 180 Nemaca, ustaša 320, domobrana nepoznat broj. Naši su gubici, koliko sad znamo, relativno mali, veće gubitke ima dalmatinski bataljon, koji je likvidirao Ćusinu.

U gradu zaplenjeno oko 30 vagona soli, nešto brašna. Jedan deo soli podelićemo stanovništvu. Zaplenjeno je još dva pt. topa, dve haubice sa 100 granata, dva minobacača sa 100 mina, itd...

8. O svemu ćemo vas iscrpnije izvestiti čim prikupimo podatke.

Komdiv. Koča[98]

Iz *Dnevnika*

Prva proleterska brigada 4. decembra ulazi u Kotor Varoš. Od 4. do 7. ujutro 1. proleterska i 3. krajiška brigada vodile neprekidne borbe sa Nemcima. Uništeno 5 tenkova.

Štab 1. divizije izdao je naređenje da 3. krajiška i dva bataljona 1. proleterske brigade oslobode Kotor Varoš i razbiju četničke i ustaške grupe u okolnim selima i o rezultatu izvestio Vrhovni štab.

Iz *Dokumenata*

1) Jutros u 10 časova 1. brigada ušla je u Kotor Varoš. Napad je počeo sinoć u 20 časova. Trebalo je da glavni deo zadatka izvrše jedinice 3. (krajiške) brigade. Zbog magle, blata, nedostatka putovođa – a naročito zbog labavosti štabova bataljona koji su, i pored izričitog naređenja Štaba 3. brigade, krenuli sa nekoliko časova zakašnjenja – jedinice 3. brigade nisu učestvovale u napadu na grad.

Juče je kao pojačanje iz Banja Luke došlo 30 – 40 Nemaca sa tri tenka. Oni se još drže u školi (4 km severno od Kotor Varoši, pored druma) sa oko 100 domobrana. Oni su do sada tri puta pokušali da se probiju ka Banja Luci, ali su sva tri puta vraćani – sa gubicima – od naših zaseda postavljenih na prostoru Podbrđe – Babići. Još nije likvidirano ni slabije neprijateljsko uporište (škola) u s. Vrbanjci (6 – 7 km. južno od Varoši), ali će se sigurno likvidirati u toku noći...

Komdiv Koča[99]

... Po završetku ove operacije oko Kotor Varoša jedinice ove divizije zadržaće se na novooslobođenom terenu izvesno vreme u cilju uspostavljanja i učvršćivanja narodne vlasti, političkog rada među stanovništvom, ...

Na određenom prostoru odmah otpočeti sa političkim radom i stvaranjem, organizovanjem narodnooslobodilačke vlasti. Na prostoru Skender Vakufa i okolini ovaj rad će preuzeti 1. brigada...

Mi očekujemo da ćemo na ovom terenu pravilnim radom učvrstiti narodnooslobodilačku vlast i doći do velikog broja novih boraca. Potrebno je ljudstvo dobro odmoriti i osposobiti za nove pokrete ...

U međuvremenu nam, dakle, ostaje da se zadržimo ovde, da uznemiravamo neprijatelja i ometamo ga ne primajući jaču borbu sa njim. Dok takvo stanje bude trajalo, i ovako vreme – treba narediti i onim bataljonima, koji nisu u prvoj borbenoj liniji, da ljudstvo raspoređuje shodno

[98] Izveštaj Štaba 1. proleterske divizije, A-VII, k. 3a, f. 1, d. 50.
[99] Izveštaj Štaba 1. proleterske divizije, A-VII, k. 706a, f. 1/2, d. 7.

ovakvoj situaciji: da se ni ljudstvo ni konji ne gomilaju preko dana u selima, nego da se raziđu po okolnim šumama i kolibama, odnosno da se odmore i nahrane.

Komandant Koča Popović[100]

Iz *Beležnice*[101]

XII 1942.

»Posle niza sentimentalnih obrazovanja«[102] i možda tako doživljenih, suočen sa najelementarnijim činjenicama: smrt, krv, borba i naoružano ubeđenje.

Dve slike koje su smrt učinile logično prolaznom. Moma »taj heroj tako umilnog osmeha«[103] utopio se, a posebno Draganče[104], vitak od mršavosti, visok, a ipak izrešetan mecima, iskasapljen, ubijen.

Suenos y mentiras[105] Contre – arguments[106]

Nekoliko prostih istina o četničkim lažima.[107]

1. »Još nije vreme« – čisto politička parola, jer, između ostalog, pobijena velikim uspesima n. o. vojske;

»Okrenućemo oružje protiv okupatora« – jedna od retkih istina u programu (!); utoliko potrebnije blagovremeno i do kraja raskrinkati političku sadržinu tog programa, tj. etape izdajstva, čija je suština uvek ista: protiv naroda.

»Velika Srbija« – odnos prema ostalim narodima najubedljiviji dokaz o fašističkom obeležju čitave »ideologije«.

2. Četnici, u izvesnom smislu, i postoje – »pomoću« nas (!) protiv nas – vojske, naroda.

Nisu oni za okupatora zato što je okupator, nego su toliko protivnarodni da su prirodno sa okupatorom, u određenim uslovima.

Ratnički spoljni izgled srazmeran kukavičluku, terminologija i simboli (mrtvačka glava) takođe. Otkuda bi četnik mogao biti hrabar, kada osnova i osnovna pobuda njihovog stava i opredeljenja: kukavičluk, priznanje nemoći pred snagom okupatora. Jedine pobude koje mogu da vezuju taj kukavičluk: pohlepnost, pljačkanja, razbojništvo – ako možda ne i osnovna – »ideološka« pobuda, u svakom slučaju osnovna efikasna argumentacija.

3. »Sačuvati srpski živalj« – predati na milost i nemilost osvajaču: da naše ljude mobiliše za maksimalno produženje robovanja.

Preporučivati narodu da se ne bori »jer još nije vreme« mogu samo špekulanti, oni koji se sami ne bore, kojima od drugih primljeni teret omogućava da špekulišu i politiziraju, koji određuju sektore za koje je već vreme i sektore za koje još nije vreme – i to na osnovu procena prvenstveno klasnog karaktera.

---

[100] Izveštaj Štaba 1. proleterske divizije, A-VII, k. 706a, f. 1, d. 11.

[101] Koča Popović je tada počeo da piše svoje beleške – u *Beležnicu* – Prim. M. V.

[102] Iz romana Sentimentalno obrazovanje, francuskog književnika Gustava Flobera (Flobert). – Prim. M. V.

[103] Iz pesama francuskog književnika Viktora Igoa (Hugo), prvi stih pesme Borba (La Bataille). – Prim. M. V.

[104] Dragoslav Pavlović, politički komesar 5. bataljona, poginuo 21. januara 1941, narodni heroj. – Prim. M. V.

[105] Snovi i laži. Iz albuma slika F. Goie – Velike ruševine rata. – Prim. M. V.

[106] Protiv-dokazi.

[107] Štab 1. divizije dobio je zadatak da razbije četnike u centralnoj Bosni. Komandant Koča razmišlja o predstojećem zadatku. – Prim. M. V.

Tako, i sami ministri, pored toga što zadržavaju sebi iluzorno pravo da odrede kada će biti vreme, već sada određuju koje, kakve i dokle se akcije već sada mogu vršiti: »rušenje te i te pruge, na tom i tom sektoru, dotle i do tada«, kao da bi drugi, tj. prvi zasada realni gospodar, trpeo da sluge već sada ne budu potpuno sluge. – U našoj štampi ne podvlačimo uvek dovoljno aktivni karakter četničke saradnje, objektivno – ma bilo i privremeno sa obe strane – podudaranje interesa. Zvanični opis iz Londona je toliko lažan, da prostim poricanjem te laži ostajemo daleko ispod stvarnosti.

4. Protivrečnost: »još nije vreme« – »Robin Hud«. Ili se Robin Hud bori i onda je vreme, ili čeka i onda nije Robin Hud.

Ova koncepcija samo potvrđuje da su pobude odlaganja čisto političke, kastinske. – Karađorđeve zvezde se dele za zasluge u borbi »protiv neprijatelja u okupiranoj otadžbini« – u borbi za koju se uporno i iz sveg glasa ponavlja da nije vreme.

I to dokazuje dve stvari: da postoji određeni »neprijatelj u okupiranoj otadžbini« i da je za borbu sa tim neprijateljem vreme – protiv onih koji na delu i svojim uspesima dokazuju da je i te kako vreme za borbu protiv okupatora. (Po dokumentima zaplenjenim u Šipragama[108], vidi se da glavna borba protiv komunizma: Minhen – Cemberlen[109] – antisaveznički.)

XII 1942.

Radio-London je juče prvi put spomenuo borbu jedne zvanično narodnooslobodilačke jedinice: 1. bosanskog korpusa – i čestita njegovim borcima!

Posle izjava Šubašića i Kosanovića u Americi, posle nekoliko članaka o pravom mestu i ulozi Draže Mihailovića u nekim engleskim i američkim listovima.

Počinje izričito propovedanje jedinstva i saradnje.

Očevidno zaokret ili predznak verovatnog zaokreta.

Mogući ciljevi: sadašnjom saradnjom izbrisati dosadašnje izdajstvo, krivicu za odbijanje saradnje prebaciti na nas i postići bar saradnju izbegličke vlade sa rukovodiocima narodno-oslobodilačkog pokreta, ostaviti otvorena vrata za legalan povratak te vlade u zemlju.

Uzroci takvog zaokreta: obrazovanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja, razmah narodno-oslobodilačkih pokreta i sve zamašniji i brži uspesi n. o. vojske, očevidno slabljenje pozicije vojničkih i političkih sila osovine. – Opasnost da u kratkom roku (relativno) likvidiramo četništvo, da pridobijemo Hrvate, da se učvrstimo bar u Bosni, Liki i Dalmaciji, itd.

Naši zadaci zato, između ostalog:

a) precizirati naš stav prema svim oružanim grupacijama i grupama koje dosada nisu bile obuhvaćene u n. o. vojsci;

b) pokazati da su bili u pravu ne oni koje je njihovo špekulisanje dovelo u neposrednu službu okupatoru, nego oni koji su se borili i učestvovali u borbi protiv fašizma, na istočnom frontu na kome se bore SSSR, Engleska i SAD;

c) jasno i nedvosmisleno objasniti: obzirom na prošli rad i na ono što se ima još učiniti, priznaju se samo jedinice n. O. vojske; svako zadržavanje izvan nje – produžavanje

[108] Selo istočno od Kotor Varoša. – Prim. M. V.

[109] München – Chemberlain.

špekulisanja, odlaganje jedino moguće saradnje, demoralizacije i demobilizacija, unakaženje ciljeva n. o. borbe, pomoć okupatoru, itd.;

d) fašizam propada; najokoreliji, najkompromitovaniji još hoće da se nadaju; izvestan deo panično već beži ili hoće da beži, jasno i nedvosmisleno izjavljujemo da se prilaženje ne može duže odlagati – kao i to da u naše redove nikad nećemo primiti one ogrezle u krvi svoje braće, svi ostali, bez obzira u kakvim su se jedinicama nalazili i pod čijom komandom ili terorom stajali, da pristupe odmah.[110]

Sada, kada se započinju odlučne bitke, ne možemo dopustiti i nećemo dozvoliti da bude naoružanih »mudrih i strpljivih posmatrača«, koji čekaju da prevagne na jednu stranu, pa da se ovoj pridruže. Krv naših boraca ne čeka – ona teče. Svaki ko ima pušku ili je s nama – i sa saveznicima – ili protiv nas – i saveznika.

e) za sve one koji umeju da misle i da sude, i snaga je na našoj strani – pobeda; ali samo zato što smo borbu poveli i vodili onda kada mnogima to nije bilo jasno;

Čekati sa oružjem ne može više nikako značiti: »biti neutralan«, jer situacija ne dozvoljava, ona onemogućava takvu neutralnost;

Brzina i sigurnost uspeha zavisi baš od toga hoće li oni, koji su bili izvan naših redova odmah da se pridruže;

f) mi ne garantujemo mir i spokojstvo, već donosimo dosledno i do kraja pooštrenu borbu protiv svih narodnih neprijatelja; a takva borba, uz učešće svih – sposobnih da se bore, upravo je jedina trajna i sigurna garancija za brzo postizanje pobede i trajnog mira;

Svakome ko ume da misli i vidi – dalje od svog nosa i kućnog praga – mora biti jasno da bi bez njegovih slugu – četnika i ustaša, položaj okupatora već sada bio neodrživ – i neizdržljiv.

Kada smo ovoliko postigli imajući protiv sebe pored okupatora i domaće izdajnike, šta ćemo i koliko brzo moći postići, ako budemo pred sobom imali jedino Nemce?

Mi smo dovoljno jaki da razbijemo sve narodne neprijatelje, ali je nesumnjivo da ćemo u tome brže uspeti ako nam i ukoliko nam brže priđu mase kojima su se do sada bile nametnule peto-kolonaške četničke glavešine;

g) okretanjem oružja protiv okupatora onda kada ovaj bude pred slomom, razbojnici neće moći spasiti svoje glave; nije više vreme!

h) ono što smo postigli, postigli doslednom i pravilnom političkom linijom; nikome od naših novih suboraca nećemo dozvoliti da tu liniju, prostu i široku, unakazi i okalja.

K[oča]

Iz *Dnevnika*

Od 7. decembra, krenuo ujutru iz sela Gajići kod Maslovara, pa do 13. decembra stalne borbe sa četnicima na teritoriji gde je razbijen centar srednjo-bosanskih četnika u selima i okolnim mestima do Prnjavora i Teslića. Popovići – polazak 31. decembra uveče; Brankovići –

[110] U duhu ovih razmišljanja data je direktiva Štaba 1. proleterske divizije o postupku prema bivšim pripadnicima drugih vojnih formacija, A-VII, k. 701, f. 6. d. 6. – Prim. M. V.

polazak 1. januara 1943. godine uveče; u 19 sati počinje napad na Teslić. U Teslić – došao 2. januara ujutro.

Štab 1. proleterske divizije je dao naređenje za napad na Teslić.[111] *Napad je izveden sa dve mešovite grupe, sastavljene od bataljona 1. proleterske i 3. krajiške brigade. Štab 1. divizije je znao da 3. krajiška brigada nema iskustva u oslobađanju gradova, pa je izmešao bataljone 1. i 3. brigade.*

To je znatno pojačavalo udarnost grupa, a bilo je potrebno i radi toga da se brigade bliže i bolje upoznaju i da uspešnije sadejstvuju u budućim borbama.[112]

Iz *Dokumenata*

Vrhovnom štabu[113]

Garnizon u Teslići brojio je preko 2.000 vojnika, i to: 1. i 3. bojna 4. pešadijske pukovnije, 23. i 34. satnija 1. pešadijske pukovnije i jedna domdo bojna (domobrani iz okoline – M. V.).

Zarobljeno je: preko 1.000 vojnika, među njima pukovnik Binder, preko 30 oficira, 3 lekara i 1 logornik.

Do sada je zaplenjeno: 4. haubice, 3 protivtenkovska topa, 5 minobacača, nekoliko hiljada artiljerijske i minobacačke municije, stotine hiljada puščanih metaka, velika količina životnih namirnica i sanitetskog materijala, 8 lokomotiva, sa 30 vagona ... Plen se i dalje prebrojava.

Transport se vrši vozom.

Grad je zauzeo Kraljevački bataljon i zaslužuje svaku pohvalu.

Topovi su prelazili dva puta iz ruku u ruke i odmah dejstvovali.

Naši gubici su jedan poginuo i 10 ranjenih.

Koča

Zarobljeni domobrani obično su, posle razoružanja, puštani kućama. Trebalo je pokušati da se zadrže u NOVJ.

Štab 1. divizije dao je uputstva brigadama o novom načinu postupka prema zarobljenim domobranima.[114]

Iz *Dokumenata*

... Zarobljen komandant garnizona, pukovnik Stjepan Binder sa 38 oficira i preko 1.000 domobrana.

Domobrane koji su iz krajeva oko Teslića saslušati, i ako se utvrdi da se nisu borili (uporno) protiv nas pustiti kućama.

Ostali domobrani, koji su većinom, iz Slavonije, neće se sada odmah puštati kućama. One koji se budu prijavili nama – odmah ih kao takve uvrstiti u naše jedinice. Ostali će se zadržati u našim jedinicama izvesno vreme, a zatim, kad stupimo u vezu sa slavonskim partizanima, uputiti ih

[111] Naređenje Štaba 1. divizije, k. 706a, f. 1, d. 35.

[112] To je iskustvo iz komandovanja u 1. proleterskoj brigadi. Od prvog dana Koča je gotovo uvek slao u borbu jedan crnogorski i jedan srbijanski bataljon. Tako su zajedno dejstvovali 1. crnogorski i 3. kragujevački, kao i 2. crnogorski i 6. beogradski bataljon.

[113] Prvi izveštaj Štaba 1. divizije o oslobođenju Teslića – depeša, *Zbornik*, t. IV, k. 9, d. 16, s. 39.

[114] Uputstvo – naređenje. *Zbornik*, t. IV, knj. 9, d. 17, s. 14.

ovima. Pošto je nemoguće sve zarobljenike držati na jednom mestu, oni će se rasporediti po našim jedinicama, jedan deo njih posle nekoliko dana, kada se budu upoznali, najpozitivniji među njima, tada se mogu i naoružati. Na 1. brigadu dolaze 400 domobrana, na 3. sandžačku i 3. krajišku po 300, koje treba odmah rasporediti po bataljunima, izjednačavajući ih u pogledu ishrane i stanovanja sa našim borcima.

Oficire ne treba prosto »odbaciti« pošto među njima ima možda nekih koji ne zaslužuju da budu odbačeni i drugi za koje bi bilo šteta da pobegnu. Njih, pošto su se stavili pod našu komandu, treba pozvati i zajedno sa drugovima sa terena rešiti šta ko od njih zaslužuje. U svakom slučaju, pre nego što se utvrdi kako su se držali i šta su radili, treba ih odvojiti od ljudstva sa kojim su do sada bili. Po izvršenom proveravanju lako ćemo posle rasporediti poštene među njima.

Iz *Beležnice*

12. I 1943.

Opet kao u Španiji, rat, njegovi uslovi života, jednako meri vrednosti književnih dela — po oštrini sudova. Sećam se Edgara Poa, koga je upropastila jadna literatura ukletih dvoraca.

Druga polovina januara protekla je u stalnim borbama protiv Nemaca oko Teslića i prema Banja Luci, protiv četnika u Jošavci i okolini i protiv domobrana prema Prnjavoru. Prnjavor je lako oslobođen. Stanovništvo Prnjavora i okolnih sela veoma prijateljski je dočekalo partizanske jedinice. Delovi 1. brigade izbili su na r. Savu.

Krajem januara Vrhovni štab je obavestio Štab 1. divizije da je započela velika neprijateljska ofanziva na oslobođenu teritoriju iz Karlovca, Petrinje, Gline, Sanskog Mosta itd.[115] U takvoj situaciji Štab divizije je naredio brigadama da se koncentrišu prema Banja Luci.

Iz *Dokumenata*

... Poznato nam je da su mnoge jedinice, naročito 1. brigada, umorne zbog neprekidnih borbi i marševa, ali je naša dužnost, u trenutku kada jake neprijateljske snage napadaju na oslobođenu teritoriju, da uložimo najveće napore za rasterećenje onih jedinica naše vojske koje podnose glavni pritisak neprijateljske vojske.

... Treba voditi računa da imamo naročite obaveze prema narodu koji nas je tako srdačno dočekao i da bi bio veliki politički gubitak ako bi se naš odlazak završio represalijama od strane neprijatelja prema stanovništvu koje ne bismo uspeli da odbranimo ili bar uspešno da branimo ...[116]

Vrhovni štab je najpre smatrao da treba braniti slobodnu teritoriju manevarskom borbom, ali vrlo brzo je doneo novu odluku, da delom snaga manevarski brani slobodnu teritoriju, zaustavlja nastupanje neprijateljskih kolona na glavnom pravcu a od 1, 2. i 3. divizije formirao je Operativnu grupu, sa ciljem da pređe u protivofanzivu preko Neretve, severne Hercegovine i Crne Gore u južnu Srbiju i naredio 1. diviziji da se što pre prebaci u rejon D. Vakuf

[115] Naređenje Štaba 1. prol. divizije, *Zbornik*, t. IV, knj. 9, d. 109, s. 249.
[116] Naređenje Štaba 1. prol. divizije, *Zbornik*, t. IV, knj. 9, d. 129 i 135. s. 292. i 311.

— Bugojno.[117] *Štab 1. divizije, čim je dobio naređenje Vrhovnog komandanta, naredio je brigadama da se što pre prikupe i odmah krenu.*

Iz *Dnevnika*

Iz Jotanovića – pošao 29. januara uveče; ... došao 6. februara uveče u Bojsku kod Bugojna [preko 250 kilometara – preko planine Ulomac i padine Vlašića i Komara, po dubokom snegu, preko jaruga, kanjona i visokih brda – M. V.].

Kod Šipraga komandant 1. divizije dao je brigadama dan odmora da bi lakše savladale padine planine Vlašić, ali Vrhovni štab depešom je naredio da se pokret hitno nastavi.[118]

Posle ovog naređenja Štab 1. divizije je zaključio da bi dalje nošenje teških ranjenika znatno usporilo pokret i dovelo u pitanje izvršenje glavnog zadatka.

Iz *Dokumenata*

Štabu 1. brigade[119]

1. Na putu za Limljane uverili smo se da bi dalje transportovanje teških ranjenika bilo skopčano sa ogromnim teškoćama; pored toga bi njihovo prenošenje toliko usporilo marš naših jedinica da bismo sigurno zakasnili.

2. Zbog toga smo rešili da sve teže ranjenike sa potrebnim sanitetskim osobljem ostavimo na ovoj visoravni između s. Šiprage i r. Ugar.

3. Bolnica, međutim, ne može ostati bez zaštite. Stoga smo rešili da uz bolnicu ostane jedan vaš bataljon: predlažemo Treći. Zadatak tog bataljona je:

a. Neposredna zaštita bolnice – sa jednom četom;

b. sadejstvo sa meštanskim bataljonom (odnosi se na Prnjavorski bataljon – M. V.) koji ostaje na ovom terenu;

c. održavanje veze sa 3. sandžačkom brigadom – bilo neposredno, bilo preko najbliže krajiške jedinice;

d. evakuacija ranjenika u najpovoljnijem pravcu, u slučaju nužde.

4. Za komandanta svih partizanskih snaga u centralnoj Bosni određuje se drug Miladin, koga odmah uputiti u selo Zlovarići, radi prijema direktiva.

5. Štabu bataljona koji ostaje izdati sve potrebne vojničke i političke direktive: vršenje partizanskih akcija, likvidiranje manjih neprijateljskih uporišta, mobilizacije novih boraca, itd.

6. Izvestićemo prvim radiogramom i Vrhovni štab, ali ovo sprovedite ne čekajući odgovor Vrhovnog štaba.

Komdiv, Koča

Zbog ovog naređenja Koča Popović je oštro kritikovan, ranjenici su priključeni koloni Centralne bolnice, pretrpeli sve nedaće preko Neretve i, oni koji nisu prezdravili, poginuli na Sutjesci. U međuvremenu, teren na kome su bili ostavljeni ranjenici stalno je bio slobodan.

[117] Naređenje Vrhovnog komandanta, *Zbornik*, t. II, knj. 8, d. 10, s. 19.
[118] Naređenje Vrhovnog komandanta, *Zbornik*, t. II. knj. 7, d. 172, s. 507.
[119] Naređenje komandanta 1. divizije, *Zbornik*, t. IV, knj. 9, d. 158, s. 350.

Prva divizija je hitno izbila u rejon Bugojna. Komandant divizije odmah je poslao pismo Vrhovnom štabu u kome, pored ostalog, stoji: »Pošaljite dalje direktive.«

Iz *Dnevnika*

Pidriš – 7. februara u podne; Duvno – 8. februara posle podne;[120] Pidriš – 15. februara ujutro.

Iz *Beležnice*

9. II 43.

Duvno

Povodom sastanka u Grabovici.[121] Imali su nedostojno držanje koje se izrazilo u pokušaju zabašurivanja – nadmudrivanjem. Od toga dana se ništa nije desilo što bi moglo izazvati »ličnu ocenu« njihovog stava – sem savesnog razmišljanja o njemu. Podvući da se prelazi preko »ličnih momenata« znači baš postaviti lično; a ne samo da se nije prešlo nego se, pored ove izjave, sve na njima zasnivalo. Sadašnja srdačnost nametnuta jer ni izdaleka nisu stavovi raščišćeni, jer se sa ovoliko malo dobre volje, ovoliko »vidumanosti«[122] ne mogu ni raščistiti. A liči, u pogledu ostalih, i na bezazlenu zaveru — i to ne protiv ovog ili onog, nego protiv svoje odgovornosti. — Ali nemogućno da nisu bar naslutili svoju odgovornost.

15. II 43.

Pidriš

Juče Crvena armija oslobodila Harkov.[123]

Danas 3. divizija napada Prozor – a naša 1. otišla prema Ivan planini.

London sve češće pominje partizane u Jugoslaviji pozivajući na jedinstvo pod komandom velikog Draže. Manevar providan: ako ne dođe do tog – nemogućnog – jedinstva, krivi treba da budemo mi. Draža ima, navodno, vojsku a mi, navodno, odrede tj. grupice »u šumi«; pripremanje tumačenja borbi koje će oni stvarno započeti; postepeno priznavanje naše borbe radi njihovog uključivanja u nju, naša legalizacija – određena – čime treba da se postigne i određena legalizacija izbegličke vlade, itd., pogodno naročito sada kada se očekuju rezultati neprijateljske ofanzive na nas koja treba da nas oslabi; kad se naša borba ne može sakriti, prećutati, da bar postane sastavni deo onog za čim oni sada teže – boreći se protiv nas; koncesija činjenicama koje se protive aktivno njihovoj »taktici«, činjenicama koje su učešćem naroda postale i politička i materijalna snaga, itd.

---

[120] Na savetovanju u Vrhovnom štabu 8. februara u Duvnu, Vrhovni komandant upoznao je komandante 1, 2. i 3. divizije sa planom protivofanzive i dao im zadatke... »Prva proleterska divizija – osnovnim pravcem: Gornji Vakuf – Solakova Kula – Ivan-sedlo. Zbornik, t. II, knj. 8, d. 23, s. 40. – Primr M. V.)

[121] Selo blizu Šipraga – Kotor Varoš; održan sastanak Štaba 1. prol. divizije i štaba 1. prol. brigade zbog nekih međusobnih nesuglasica (Izveštaj Dušana Korača, sekretara divizijskog komiteta KPJ, arhiv CK SKJ, 1943/91. – Prim. M. V.)

[122] Izmišljanje (ruski).

[123] Ta radio-vest silno je obradovala sve borce. Izgleda i najviše rukovodstvo NOR-a u toj vesti videlo je potvrdu ispravnosti svoje odluke da se hita ka Srbiji. U Pozivu Izvršnog odbora AVNOJ-a stoji... »Još ova ofanziva – i onda više nijedna!« Zbornik, t. II, knj. 8, d. 25, s. 42. – Prim. M. V.

Jedinice 1. divizije ostale su na položajima sedam dana posle veoma usiljenog marša. Iznenada, 14. februara, Vrhovni komandant naredio je Štabu 1. proleterske divizije:

»Još u toku 15. najhitnije uputite 1. brigadu da zatvori Ivan planinu naveče 16. ovog meseca... Treća krajiška i 3. sandžačka da ostanu na svojim položajima.«[124]

Prva proleterska brigada nalazila se na desnoj obali Vrbasa prema Bugojnu.[125]
Komandant 1. divizije, Koča Popović, odmah je odgovorio na ovo naređenje:

»Vaše naređenje od 14. II 43. primili smo 15. 2. u 1 sat po ponoći. U toku 15. o. m. 1. brigada kreće u određenom pravcu, ali će, s obzirom na dužinu puta, vrlo teško stići na određeno mesto do 16. o. m. naveče. ...«[126]

Prva brigada, i sa njom komandant divizije Koča Popović, krenula je 15. februara uveče, 16. februara stigla oko 9 sati u Solakovu Kulu. U 16 sati nastavila je marš i 17. februara u 11 sati stigla u Repovce! Tu se odmorila i u 17 sati krenula u napad na Ivan-sedlo! U 20 sati počeo je napad: razbijeno je oko 300 ustaša i gonjeni su do zore, a onda je razbijeno još i stotinu ustaša u Raštelici. I drugi deo brigade je takođe razbio 60 Italijana u Bradini. Ubijeno je 23 ustaše, 12 žandarma i 13 Italijana. Zaplenjeno je devet mitraljeza i znatne količine municije i hrane. Poginula su dva borca i jedan ranjen.[127]

Nemačka pukovska borbena grupa »Anaker«, jačine oko 2.500 vojnika, uz jaku podršku artiljerije, tenkova i avijacije napala je 21. februara iz Tarčina na položaje 1. proleterske i 3. sandžačke brigade na Ivan-sedlu. Grupa je uspela da se probije preko Malog Ivana ka Konjicu.[128]

Vođene su teške borbe danju i noću u rejonu Ivan-sedla, po dubokom snegu, bez naselja i na visini iznad 1.200 metara. Avijacija, sa obližnjeg aerodroma u Sarajevu, stalno je bila u vazduhu i bombardovala svaki, pa i najmanji cilj – puškomitraljeska odeljenja.

Komandant 1. divizije, iako nije dobio odobrenje od Vrhovnog štaba, čim je 3. divizija odustala od napada na Konjic, naredio je 1. proleterskoj i 3. sandžačkoj brigadi da se povuku iz tog vatrenog pakla na Ivan-sedlu. Brigade su se povukle 27. februara prema selu Bulatovići.[129]

Iz *Beležnice*

---

[124] Naređenje Vrhovnog komandanta, *Zbornik*, t. II, knj. 8, d. 37. s. 69.

[125] Marš je trebalo izvršiti preko padina Vraniće, Zec-planine i Bitovnje i zauzeti kasarne na Ivan-sedlu, u kojima je bilo oko 300 dobro naoružanih ustaša. Od Vojske, gde su bile neke jedinice 1. proleterske brigade – do Ivan-sedla ima 45 km vazdušne linije, što je, po naređenju Vrhovnog komandanta, trebalo preći u toku 24 sata(!) i napasti utvrđene ustaše na Ivan-sedlu. Žarko Vidović, komandant 3. sandžačke brigade, proučavao je ovu maršrutu i, uzimajući u obzir noć, sneg, klizavicu i nagib – uspon ili pad staze, zaključio da kolona po njoj može marširati najviše 1 kilometar na sat, a staza je duža od 70 kilometara. Žarko Vidović, 3. sandžačka brigada, VII, Beograd, 1972, s. 168. – Prim. M. V.

[126] Izveštaj komandanta Koče Popovića, *Zbornik*, t. IV, knj. 10, d. 83, s. 166

[127] Iz Izveštaja 1. proleterske divizije, *Zbornik*, t. IV, knj. 10, d. 173, s. 326.

[128] Italijanski izveštaj, *Zbornik*, t. IV, knj. 10, d. 251, s. 489.

[129] Naređenje Štaba 1. divizije, *Zbornik*, t. IV, knj. 10, d. 165, s. 312.

25. II 43. Zagrepčane[130]

Već nekoliko dana i na ovom sektoru traje nemačko-ustaška ofanziva, uz učešće relativno velikog broja aviona, među njima i »štuka«. Zadatak naših jedinica je nezahvalan, držanje položaja pod koncentričnom vatrom neprijateljske avijacije, artiljerije i bacača, ali nužan u okviru opšteg plana. Od izbijanja 1. proleterske brigade na Ivan-sedlo, izbačeno iz stroja oko 100 boraca. Pred žalošću za tim žrtvama i za njihovo opravdanje, treba se setiti napora i žrtava Crvene armije, napora i žrtava jedinica koje brane oslobođenu teritoriju.

Vreme je kao onih dana u Španiji – poričući rat. Noći su prozračne, kristalne, zvezde – reklo bi se – spremne da eksplodiraju, dani prepuni sunca neosetljivog i tragičnog. Vetar se odjednom digne, pa prestane, još neće biti oblaka! Hladnoća večeri grune, oseti se istog trenutka kada sunce zađe iza grebenova. Lepote se legu, klijaju, naslućuju ali ostaju nedostižne – rat je jači, smrt je suviše prirodna!

Seljak, možda, koji gleda na zemlju kroz svoj rad opet vidi ono što je video nekada – ali što je on tu video? Nas druge, naše oči ratnika nas zaslepljuju – ali mi sa ove strane, bar osećamo pogled čoveka koji dolazi, mi samo podnosimo taj nametnuti »rđavi kvalitet« ... Mi se borimo za pravo – među ostalim – da vidimo lepote. A, međutim, vrlo stara istina: moraćemo živeti vrlo »mračne« dane! Putnik miroljubiv i tih ne vidi što »je mogao« izgubiti. A kada se rat završi biće potrebno ponovo proživeti mnoge stvari – iz prošlosti i u tadašnjoj sadašnjosti. »Jedan cvet te čeka...«, da: jedan cvet će te čekati i prihvatiti – devičanski. Da li će trebati da se ponovo uči ljubavi? Ljubavi koja je tamo isključena bestijalnošću, ovde čednošću.

Desi se da prođe žena, nagne se ili sedne i da nas njeni ženstveni pokreti uznemire. Ostaci i obrisi snova se nadovezuju – bledo sećanje na jednu minulu strast. Mladići bez žara. Možda, ponekad, umirući oklevaju ili izgovaraju zajedno imena ljubavnice i revolucije.

Da li ćemo se prepoznati posle toliko izuzetno različitih dana, ponekad oprečnih?... Iznenada, ovde, na licu mesta, »čar« je razbijena. Potok je voda koja teče, sanjao sam, – rat traje! Tek je 10 sati. Poslednje grupe »štuka« stižu do 17 sati. Posle toga, mi smo ti koji počinjemo i koji će završiti.

Mladi se prilagođavaju, ne idući dalje od elemenata koketerije, bezazlenih zato što su osmotrivi, izmerljivi, primetni. A druge izazivaju onako kako žive, kako hodaju, kako su žedne; svaki pokret je sastavni deo tela koje ima grudi i bokove.

Mi ostali, smrtnici, osećamo olakšanje kada avioni, na primer, nastavljaju svoj put; a ipak oni odlaze da ubijaju ljude koji su nam vrlo dragi. I tako i druge stvari sve dok je krvotok skopčan za srce – iznad njegovog stepena plemenitosti...

Iz *Dnevnika*

Podhum – 28. februara [na sastanku u Vrhovnom štabu – prim. M. V.]; Gračanica – 1. marta ujutro; u Prozor – noću; na Makljen – 2. februara ujutro.

Krajem februara nemačka 117. divizija energično je nastupala prema Prozoru i zapretila da uništi bolnicu i delove Vrhovnog štaba koji su se nalazili u dolini Rame. Na savetovanju u

[130] Selo zapadno od Konjica. – Prim. M. V.

Vrhovnom štabu 28. februara odlučeno je da se izvrši protivudar. Na osnovu zapovesti Vrhovnog štaba, Štab 1. divizije naredio je brigadama:

> »Prva proleterska brigada [prolazi kroz položaj 1. dalmatinske brigade – M. V.] nastupa pravcem... Seoci, severno od s. Ždrimci, s. Vrsi – iznad sela Bistrica! [Sva ta mesta su iza neprijateljskog prednjeg kraja – M. V.] – Treća sandžačka vrši pritisak prema Gornjem Vakufu; ... Vrhovni štab priprema protivnapad. Pred nas se postavljaju zadaci koji se moraju izvršiti brže, odlučnije no ikada. Borcima objasniti izuzetnu važnost zadatka.«[131]

Brigada je prošla kroz neprijateljski položaj i izbila prema Gračanici u bok i pozadinu neprijateljskih jedinica. Dva dana vodila je teške borbe i presudno uticala na ishod borbe u protivudaru kod Gornjeg Vakufa.

Dan posle toga nastalo je primirje!!

Prva proleterska je prekomandovana u 2. proletersku diviziju, a komandant Koča Popović, u sastavu delegacije Vrhovnog štaba, otišao je u Gornji Vakuf na pregovore sa Nemcima – poznati kao Martovski pregovori.

Iz *Beležnice*

27. III 43. Jelašca

Ujutro 11. marta polazim iz Gračanice, kao pregovarač, pravac Prozor – G. Vakuf – Bugojno – G. Vakuf. Vraćam se sam, 14. marta ujutro. – »Bitka kod Prozora«[132].

Iako ne umem da pripovedam, zabeležiću.

Desetog marta u sumrak spustili smo se do mosta kod Gračanice, za koji, kad smo pošli iz D. Vasti, nismo znali da li je čitav, da li je u našim rukama. Još dok smo se strmo spuštali, opazili smo vatre na drumu, u klancu Rame.

Nedaleko od mosta, prema Gračanici, nailazimo na Crnog i Terzića, u jednoj kućici pored druma. Soba je slabo osvetljena, na daskama spavaju neki drugovi – kao sve vojničke sobe pred odlazak, pred napuštanje, u neredu i rečito privremene. Ovde treba mi da ostanemo, sa Veljkom. Već se priprema paljenje mosta.

Stari nas zove, auto dolazi po nas. Nekoliko kilometara dalje ulazimo u isto ovako »privremenu« sobu. Doznajem da Đido i Vlatko treba da idu u Bugojno, na poziv nemačkih vlasti, radi pregovora o razmeni zarobljenika. Predlažem da idem i ja, kao vojnik. Pristaje se.

Kad nailazimo na most, već je preliven naftom. Vojska koja je imala da prođe, prošla je. Govori se da su Nemci na kosama istočno od druma. Pošto bi se posle teško prešla reka (Rama) rešili smo da se odmah prebacimo i da sačekamo dan u jarku koji strmo izbija kod samog mosta.

Oko nas se još žure neki drugovi oko pripremanja mosta za paljenje, a drugi prelaze i spuštaju se ka vodi: jedan ranjenik na konju okliznuo se, poleteo prema vodi, uspeo da se zadrži. Najzad su neki drugovi čuli njegovo dozivanje i pronose ga pored nas. Kod Hueske[133],

---

[131] Naređenje Štaba 1. divizije, *Zbornik*, t. IV, knj. 11, d. 11, s. 23.

[132] Koča stavlja znake navoda, odnosi se na predgovore sa Nemcima. – Prim. M. V.

[133] Grad u Španiji. – Prim. M. V.

onaj u žicama, između linija, dozivao je celu noć. Nismo čuli, nego su o tome telefonom stalno javljali onom komandantu Poljaka, koji je onako uporno i besmisleno i uzaludno celu noć ponavljao: »Čuješ li me! Alo, čuješ li me?«

Smestili smo se u jaruzi i založili vatru. Valjda nam neće biti hladno. Telefonska žica polazi uz jarugu. Ovuda je prošao Mile, poznajem našu tanku žicu, stalno ponovo privlači moj pogled. Ona nestaje gore u mraku i kamenju. Da li je Mile uspeo da se vrati?

Poslednja trčanja po mostu. Vatra se dosta brzo prenosi sa krajeva prema sredini i postepeno kaplje na grede. Plamen je žut, dim gust i crn, ne diže se visoko, ceo klanac je obasjan i stena i voda, sve boje se jasno razlikuju, ili nekako kao u filmovima »u prirodnim bojama«. Pejzaž je beklinovski[134].

Dremamo u kamenju oko vatre koja nas približava i tera. Most puca, veliko komađe greda pada u reku, nestaje ili se zadržava na gvozdenoj konstrukciji koja je ostala u vodi već od prošlog rušenja. Vlatko odlazi po drva za našu vatru. Kod mosta se njegova figura ocrtava kao »jezive ličnosti« u fantomskim ili policijskim filmovima. Kroz nekoliko časova treba da pođemo ka Nemcima sa kojima smo vodili tako krvave borbe kod G. Vakufa, ka omrznutim fricevima.

U samo svitanje krećemo drumom. Vlatko je razvio belu zastavu. Brzo ćemo ih sresti, zaustaviće nas i odvesti dalje autom – obavešteni su o našem dolasku. Pregledamo papire i na njihovom pozivu nema pečata; pogrešili smo što jedan primerak nismo ostavili Terziću.

Gde li su naše zasede? Nigde se niko ne primećuje. Jedan seljak ide puteljkom, očevidno svojim svakodnevnim poslom. Možda ne zna da je na ničijoj zemlji, možda ga se to i ne tiče. Inače tišina, nigde se ne čuje ni puška. Idemo brzim korakom i bezbrižno pričamo i šalimo se. Već osećamo vrućinu. Iz nekih kuća nas gledaju neke seljanke. Kad bi bilo mleka! Put je prašnjav, nema tragova od tenkova, nego jedino od naših kamiona koji su prenosili ranjenike.

Prošli smo priličan broj kilometara. Nigde ni jednog vojnika. Usput nailazimo na ostavljenu ili površno uništenu municiju. Trebalo bi je uništiti ili baciti u vodu – ali bi možda neko smatrao da nije u skladu sa belom zastavom.

Idemo dalje. Opet je – kao što sam toliko puta primetio – glavni pravac najotvoreniji. Već od sinoć, najistureniji naš vojnik prema neprijatelju bio je onaj koji je, potpuno neobezbeđen, palio most. Tenkovi su mogli prodreti lako do mosta, pa i ovladati njime, ali nisu ni pokušali. Kasnije ćemo primetiti da sada pešadija otvara put motorizaciji, krilnim prodiranjem preko brda.

Već ima više od 10 km između našeg na drumu najisturenijeg vojnika i neprijateljskog. Nailazimo na uništene kamione (naše) i spaljenu burad: šoferi su temeljito svršili svoj posao – kao što su neumorno, i danju i noću, bez prestanka, prevozili ranjenike. Zaslužili su da budu pohvaljeni.

Nigde nikog! Selo Duge ostaje za nama i ispod nas, kao na dlanu. Ničim ne podseća na rat.

Tek na jedan km pred Prozorom nailazimo na tragove velikih nemačkih tenkova. Vidi se da su dotle došli, okrenuli i vratili se. Drum, iako je tvrd, sav je izrezan. Eno tvrđave na šiljku

[134] Böecklin Arnold, švajcarski slikar. – Prim. M. V.

ispred samog Prozora. Primećuju se dva vojnika. Prolazimo ispod tvrđave, odozgo motre na nas, nailazimo na prve kuće. Nismo još stigli do prve, a iz nje – sa naše desne strane – izlazi 6 – 7 nemačkih vojnika, okreću se prema nama, staju širinom druma. U sredini mali oficir sa bradicom. Dočekuju nas iznenađeno i pretećи: »Na – nu! Stigli ste u pravi čas«. – »Mi smo parlamentarci (pregovarači).« – »Je li vas poslao Tito? Koliku vojsku predstavljate?« Mi smo se malo zbunili, vadimo punomoćja i pozivno pismo – bez pečata! – ali nismo nimalo uplašeni. Oficir, sa neprijatnim licem grube kože i bradom nekako zapuštenom, naređuje vojnicima koji su oko njega »Sicherung«! Oni se okreću pomalo na stranu i pune mašinke. Nemački nam kaže da treba da predamo oružje. Dosta zbunjeno mu objašnjavamo da to nije na mestu. Utvrđujemo da traži da ispraznimo revolvere: »Okrenite se!« Praznim revolver. Svi smo imali metak u cevi. Ljutio sam se što nisam mogao da vratim šaržer u ležište. Da mi ne drhte ruke? – Ne, šaržer treba predati.

Oficir je pročitao poziv. Na kapama imamo svi petokraku. Krupni nemački vojnici koji su oko oficira ne izgledaju iznenađeni. Oficir vojnički pozdravlja i predstavlja se, pruža ruku. Rukujemo se i pozdravljamo stisnutom pesnicom. Još smo dosta zbunjeni.

Nailazimo na jednog našeg bivšeg italijanskog zarobljenika, koji ponizno pozdravlja Nemce. Usput jedan odrpan ustaša dobacuje: »Ovaj ima dobre cokule, ali nije za dugo!« Brzo stižemo pred jednu od retkih preostalih kuća. Sigurno je tu komanda. Izlaze još neki oficiri i vojnici. Jedan oficir, sad, gleda u zvezdu na mojoj kapi, pokazuje na nju i nešto se tiho buni. Očevidno niko nije obavešten o našem dolasku. Smirili smo se. Malo dalje stoje 3 – 4 ustaše, iza Nemaca, ne smeju da priđu. Pod zaštitom smo njihovih gospodara – ma i kao zarobljenici. Gledaju nas više ispitivački nego začuđeno. Doček je uopšte prilično oštar. Počinju da nas slikaju. Ja svaki put okrenem glavu. Kažem jednom oficiru: »Zašto nas slikate?« Nismo došli da se produciramo, nego poslom.« Vrebaju aparatom, ali – bar ja, svaki put izbegnem.

Đido i ja sedamo u jedan auto, Vlatko u drugi. Oči su nam vezali. Pre nego pratilac seda pored mene, čujem bradatog oficira kako mu kratko daje instrukcije. Mislim da mu je rekao i »Ako išta pokušaju, pucajte!« Osećam Nemca pored sebe, znam da drži revolver u ruci. Posle sam doznao da je Vlatka njegov pratilac, revolverom uperenim na njega, razoružao čim su seli u auto. Za sve vreme dok smo bili u Vakufu nije uspeo da dobije natrag revolver.

Krećemo. Palim cigaretu. Penjemo se uz Makljen. Drema mi se. Ne znam zašto, pravim se da spavam. Đido me nešto pita. Onaj pored mene zabranjuje razgovor.

Susrećemo nekoliko kamiona i tenkova. Pratim u glavi krivine: Ovde su im Sandžaklije uništile tenk, ovde je porušen most, prelazimo li pontonom.

Stigli smo u G. Vakuf. Izlazimo iz automobila. Odvezuju nam oči. Ulazimo u štab. Na jednim vratima, na prvom spratu, piše: »Major Barthe« – ime onog koji je potpisao poziv. Jedan crnomanjasti kapetan, četrdesetih godina – izgleda ađutant đeneralov – prima nas veoma pristojno. Sad će da nas uvede kod đenerala. Ulazimo u susednu sobu. Đeneral nas stojećki pozdravlja, ljubazno. Traži odmah sekcije koje mu donose i koje on širi na malom stolu za kojim je seo. Nas je takođe ponudio da sednemo, i mi smo seli. Čemu ove sekcije? Da ne misli i on da smo došli da ponudimo predaju, kao onaj bradati?

Objašnjavamo zašto smo došli, ađutant stenografiše, predajemo punomoćja. Đeneral ima sigurno preko 50 godina, deluje nekako čisto, očuvan je, ima lepe zube – donji su mu nešto uvučeni, i lep osmejak. Pažljivo i zainteresovano sluša naša objašnjenja. Kažemo mu: »Da ne bi bilo nesporazuma, moramo vam odmah reći da nismo nikako došli da ponudimo neku kapitulaciju. Na to i ne pomišljamo, a vi vrlo dobro znate da nas ne možete uništiti...« Ozbiljno klima glavom. Tužimo se na postupak prema nama, na oduzimanje oružja i slikanje. Izvinjava se, ponavljajući – »Ich bedauere.«[135] Kaže da nisu bili obavešteni o našem dolasku. »Ja sam vojnik i ne razumem se u politiku, ali...«. Naročito se raspituje o našem odnosu prema Sovjetskom Savezu, komunizmu – ne špijunski nego radoznalo, zainteresovano. Za pregovore nije nadležan, izvestiće pretpostavljene. Onaj oficir što nas je sproveo iz Prozora promenio je držanje, iako ne kaže ništa, nego stoji pozadi đenerala. Crte mu nisu više onako stroge i tuđe, po koji put se nasmeje. Razgovor sa đeneralom traje dugo. Naređuje da nam se da da jedemo i donesu cigarete.

Sudeći po dočeku đenerala, postoje za pregovore mogućnosti.

Odvode nas u jednu susednu kuću, gde nam se dodeljuje soba. Na vratima piše na nemačkom: Komanda mesta. Soba je neugledna i ne baš čista: jedan sto, jedna peć, dve slamarice, u ćošku jedan paket letaka. Šaržere nam vraćaju, sem Vlatku koga su razoružali u automobilu.

Vlatko vrlo lepo govori nemački. U razgovoru sa đeneralom ja sam teško nalazio reči.

Đido, onim svojim odsutnim izrazom, pitao je često: »šta kaže« i govorio šta treba reći đeneralu.

Punomoćja su zadržali u štabu divizije[136], radi prevoda. Rečeno nam je da će pregovori započeti sutra, 12. marta, kao što je predviđeno u pismu majora Barthe-a. Zamoljeni smo da naše predloge napišemo kako bi se mogli dostaviti nadležnim. Stavlja nam se na raspoloženje jedan nemački vojnik – doznajemo kasnije od njega da je Austrijanac i pravnik. Vlatko diktira na nemačkom, on kuca na jednoj odvratnoj mašini, tipa Adlerove, sa tipkama koje se kreću horizontalno. Kuca prilježno sa 10 prstiju, držeći ruke ukoso – i neverovatno sporo. Valjda nije zvanični daktilograf nemačke divizije.

Naša soba je sa dvorišta. U dvorištu stoji nekoliko motocikla, oko njih i oko šupa zadržavaju se vojnici. Po jeziku se primećuje da su većinom Austrijanci. Jedan od njih nas kao čuva. Kad idemo u klozet, preko avlije, niko nas ne prati. Sa ulice dopire do nas zuka kamiona i tenkova. Jedna nemačka divizija eto kreće za Prozor.

»Nastaviće se«[137]

Koča je među poslednjim prešao Neretvu i uputio se u Vrhovni štab, kod Boračkog jezera, gde je referisao o pregovorima.

---

[135] Izvinjavam se.

[136] 117. nemačka divizija. – Prim M. V.

[137] Nije nastavio, niti je dao nove podatke Miši Lekoviću za knjigu *Martovski pregovori 1943*. Učestvovao je samo u početnim pregovorima, u Gornjem Vakufu. – Prim. M. V.

Iz *Beležnice*

22. III 43. Krstac – Borci

T[erzić] ... čudno neumorno oduševljavanje poslom koji vrši automatski! Oduševljavanje, ravno, znak zalaganja; automatizam, ravno znak nezainteresovanosti. Zaključak: ograničen.

Za nama najveći dosadašnji podvig: Ljubina – najveće stradanje naše vojske. Šta više da se kaže: ljudi umiru u hodu, drugi na štakama prošli kozjim stazama. Svuda oko nas »tifusari« kao aveti, živi i mrtvi; jedan od njih zavukao ruku za pojas da izvuče duvan i umro; jedan ubio drugaricu, pa sebe... Drugi, zdravi, ih, ipak, svojim telima brane!

Anonimnost ranjenika. Ipak je prepušten svojoj »životnoj sposobnosti«.

Pod nama Boračko jezero!

»Ovuda su prošli Banijci i Dalmatinci.« Vojska tek stvorena, ušla odmah u najteže okršaje. Posledice vidne – prema njihovoj nesreći i naporu – a ipak su ovde i ponosićemo se njima.

23. III 43. Krstac – Borci

Dani su prekrasni – sunce i izmaglica. Od juče se više ne čuju topovi. Jutros smo saznali da su oslobođeni Nevesinje i Ulog. Još jednom ih je njihova ofanziva skupo koštala. Nikakva motorizacija ne može se meriti sa natčovečanskom snagom i plodovima naših napora. Svaki minut nespavanja, svaki dah, svaka kap krvi, svaki otkucaj srca, čak svaki poslednji dah i težina tela umrlog od iznemoglosti da se osetiti, ispoljava se u rezultatu, zaključku, u završnom računu. Bili bismo jako slabi ako bismo pobedu sveli samo na pucanje pušaka!

Ostalo je sve istorija. Ne radi se o tome da budemo bogovi sa Olimpa. Činjenice imaju i moraju imati svoje hroničare.

27. III 43. Jelašca

Vladimir Nazor, 26. marta uveče u vodenici pod Kutinom[138]: portretira dr Ribara.

28. III 43. Drače[139]

Nazor

Rekao je otprilike: »Već kad sam bio u Zagrebu, govorio sam svojim prijateljima, već tamo sam osetio ko su i kakvi su partizani. Mi smo bili ukaljani radom raznih izdajnika i Mačeka[140]. Partizani su skočili na noge, podigli ustanak, oprali našu čast... Ovo su velike teškoće, naročito za mene, starca, ali ja se ponosim, ja sam srećan, za ovo nekoliko dana prebrodio sam 7 brda! Ne bi me žao bilo da poginem, tako je divno biti čovek, a još lepše partizan! Mi moramo pobediti, ma i svi poginuli, naša ideja, naša vera mora pobediti! ... Šta je s tobom, čika Janko, ratniče, video sam te sa 2 puške, pištoljem ... Ja sam nabavio revolver, dao mi ga Peko[141], pa čim dobijem vojničko odelo, opasaću se njime, a ako mi bude teško nosiću

[138] Selo kod Kalinovika. – Prim. M. V.

[139] Selo kod Milevine – Foča. – Prim. M. V.

[140] Dr Vlatko Maček, bivši p. predsednik vlade Kraljevine Jugoslavije, vođa Hrvatske seljačke stranke. – Prim. M. V.

[141] Peko Dapčević, komandant 2. proleterske divizije. – Prim. M. V.

samo futrolu, videćeš kakav ću ja ratnik biti. ... Voleo bih neko vreme biti na frontu, napred, da vidim... Dobro, Koča, objasni mi kako vi to postižete? Vaše ljudstvo stalno raste, pa kako ih naoružavate, obučete, odakle? ... R[ibar] je direktan pandan Starom; ne bih mogao izdržati pored njega... On je inertan, neodlučan, kažem, direktni pandan Starom; ne samo da nikom ne zapoveda, ne samo da njemu zapoveda Moša[142], nego svi redom... A vidite našeg Starog, šta taj izdržava, šta taj stvara, kolika energija i napori, a tek glasom!«

Sedi Nazor pored vatre, u vodenici. U građ[anskom] je odelu, gojzericama i belim vunenim čarapama preko nogavica, šeširom sa svetlocrvenom petrokrakom. Visok, mršav, sa dugačkim a zaobljenim gestovima, sa nečim prirodno i vedro »gošparskim«. Svaka rečenica kao stih. Čudan starac! Pod najnepovoljnijim okolnostima smogao je snage da se opredeli, konačno, nepokolebljivo. To nije, očevidno, bio rezultat jednog političkog razmišljanja, a tim putem ne bi nikad ni stigao, skok bi bio suviše velik – nego je učinio ono što je morao učiniti, prosto ono što mu je nalagalo njegovo poštenje, njegovo osećanje odgovornosti, njegovo spontano rodoljublje.

»Napisao sam jednu pjesmicu o tome kako sam smršao. Pročitaću vam je, vesela je! ... Ovo što sam zadnjih dana video i doživio potseća me na neke moje pjesme koje sam odavno pisao, u kojima sam htio da izrazim osjećanje planine... naravno bez ovih muka, nego osjećanje tih brda, tog vazduha...«

Priča prirodno – sočno nije tačna reč – bogato ah neposredno, nepretrpano ... onako kao što nam je došao ... Njegovo samo prisustvo je jedan živi, rečiti dokaz o pravednosti naše borbe.

Kaže mi da su Španci pre godinu dana preveli neke njegove pripovetke, izdali zbirku. Ne zna posle šta je bilo. Beskrajno se divi Servantesovom »Don Kihotu«. Pročitao je Unamunovu[143] knjigu o Don Kihotu, kaže da je sjajna, »filozofska analiza i tumačenje svakog Don Kihotovog čina i podviga«. Ispričao sam mu kako je završio Unamuno, kako je usred fašističkog dela Španije ustao u odbranu kulture i duha od pobesnelih generala koji su vikali »Dole inteligencija!«

Rekoh u sobi Terziću: »Fića i ja smo zreli za penziju. Već dva meseca smo bez jedinica!« Rasturanje jedinica 1. divizije pravda nuždom. Rekao sam mu posle da ga ne može time objasniti: Činjenica rasturenosti je objektivna kritika jednog načina rada na parče, iz dana u dan, prema potrebi, u stvari bez dovoljno perspektive i sistema.

Hladno je, pored potoka, nebo je Utrilovsko[144] iako usred polja, bez zgrada koje [su] u njegovim slikama vezane za to nebo. ... Zar Dalijevu slikarsku vrednost predstavlja la tema?! ... – koja nije svuda uspela da uništi prirodnost neba; kamerna. »Galanterijski duh«, provociranje radoznalosti izlaganjem gaća umesto ljudskih osećanja! Uzdizanje čoveka u gaćama (dugačkim) – ipak du petit bourgeois – malograđanin. To nije put za razbijanje nekih okvira nature morte-a – mrtva priroda – veš mesto krušaka!

[142] Moša Pijade, šef ekonomskog odseka Vrhovnog štaba. – Prim. M. V.
[143] Unamuno Miguel, španski pisac i revolucionar. – Prim, M. V.
[144] Utrilo Moriš, francuski slikar. – Prim. M. V.

I opet velim, rat kao kriterijum, ne zato što je prirodno stanje, nego što se stvari i dela neposredno mere sa smrću.

Iz *Dnevnika*

Krstac (vila) – 2. marta posle ponoći;[145] Jelašca – 28. marta u podne – istog dana uveče – Poljice; izveštaj Vrhovnom štabu: »Prva brigada vraćena pod našu komandu... Molimo vas da nam direktive za rad što pre dostavite da bi dali zadatke Prvoj.«

Koča se nije slagao sa gledištem da sama 1. proleterska brigada prelazi Drinu, bar dok ne stigne 3. krajiška.[146]

Iz *Dokumenata*

Poljice – 29. marta. Naređenje 1, 3. i 7. brigadi:[147]

Prva proleterska razbiti neprijatelja u rejonu Ustikolina – Slatina, forsirati Drinu, zaposesti liniju Obradovići – Hunka – Vršeljak i dalje iznad Slatine i Han Sohe zatvoriti pravce od Goražda i Čajniča;

Sedma krajiška brigada najpre da smeni dva bataljona 1. proleterske, a onda prelazi Drinu za 1. proleterskom brigadom;

Treća krajiška brigada najhitnije da se prebaci preko Drine za 1. brigadom, a onda, po naređenju Vrhovnog štaba, uputi ka 2. diviziji i sadejstvovati u zauzimanju Foče.

Iz *Beležnice*

30. III Poljice

Juče je prvi put posle 70-ak dana pala kiša. Vredi zabeležiti. Stari reče jednom da je to ipak naša sreća – iako je lepo vreme bilo vezano za veoma intenzivniju delatnost neprijateljske avijacije.

1. IV Poljice

Čitam Getea, u stvari prvi put. Uzvišen (veličanstven) i dragocen[148].

3. IV Poljice

Iz Poezije i istine[149]

Strasbourg i Sessenheim,

---

[145] Ponovo na referisanju Vrhovnom komandantu posle povratka sa pregovora sa Nemcima u G. Vakufu. (Izjava autora. – Prim. M. V.)

[146] Preuzimanje komande i vraćanje 1. brigade u sastav 1. prol. divizije, *Zbornik*, t. IV, knj. 11, d. 143, s. 272. – Prim. M. V.

[147] Naređenja Štaba 1. prol. divizije; *Zbornik*, t. IV, knj. 11, d. 148, s. 282.

[148] Interesantno, u vreme pripreme za tešku borbu za prelaz Drine Koča čita Getea. U knjizi *Rat i Mir* Tolstoj piše: »Posle izdavanja naređenja o obezbeđenju mesta« Kutuzov je ležao na naslonjači, držao u ruci francusku knjigu *Les chewaliers du Cygne*... — [*Vitezovi Labudova ordena*]. *Rat i mir*, 3. knjiga, Prosveta, Beograd, 1968, s. 228. – Prim M. V.

[149] Iz 9. knjige Geteove autobiografije, s. 378. – Prim. M. V.

»Ovo shvatanje izlagao je veoma oštroumno, kao što se uostalom sve može dokazivati ako čovek dozvoli sebi da se recima služi i da ih primenjuje sasvim neodređeno, čas u širem, čas u užem, u srodnijem ili manje srodnom smislu.«

»... čoveku je zapravo samo dato da deluje u sadašnjosti. Pisanje je zloupotreba jezika, a tiho čitanje u sebi je tužan surogat. Čovek deluje na čoveka u najvišoj meri svojom ličnošću, mladost najjače na mladost, i tu je izvor najčistijih delovanja.«[150]

»Naš život je, kao i celina čiji sam deo, na neshvatljiv način sazdan od slobode i nužnosti. Naše htenje je nagoveštaj onoga što ćemo da učinimo bez ikakvog snebivanja.«[151]

»Cenim ritam, kao i rimu, jer oni i čine poeziju poezijom, ali ono što deluje stvarno duboko i temeljito, što istinski obrazuje i podstiče, to je ono što ostane od pesnika kada se prevede u prozu.«[152]

Koči se, očigledno, ne sviđa izbor mesta prelaza Drine i 31. marta upozorava Štab 1. brigade:

»Vi ne treba da se orijentišete za forsiranje reke samo kod Ustikoline, naročito posle dovlačenja brdskih topova na desnoj obali prema Ustikolini...

... Morate tražiti mogućnost da izvršite prelaz i dalje niz vodu. Prema podacima dobijenim od druga koji poznaje teren, postojala je skela i zgodno mesto za prelaz u blizini železničke stanice Osanica...

... Pri tom, s obzirom da ćete pokušaj vršiti niže no do sada, treba dobro paziti da tim ili drugim povodom nikako ne dođe do sukoba sa delovima nemačke vojske.«[153]

U pismu Štabu Prve proleterske brigade, komandant 1. proleterske divizije Koča Popović je još precizniji:

»Treba izbegavati svaki, pa i najmanji okršaj, ma i sa njihovim patrolama.«[154] Es may importante que este lađo nuestro permanesca sin actividad oinguna.[155]

Ponovo je Štab divizije, odnosno, komandant Koča savetovao Štab 1. proleterske brigade da se forsiranje Drine ne izvrši u rejonu Ustikoline...

»Ali, ako smatrate da je to najpovoljnije, vi odlučite prema konkretnim prilikama i po svojoj proceni, o kojoj nas odluci izvestite.[156]

Naša 3. krajiška još nije stigla (7. IV), čim stigne prebaciće se za Prvom.«[157]

---

[150] Iz 10. knjige Geteove autobiografije, s. 447. – Prim. M. V.
[151] Iz 11. knjige Geteove autobiografije, s. 478. – Prim. M. V.
[152] Iz 11. knjige Geteove autobiografije, s. 493. – Prim. M. V.
[153] Naređenje Štaba 1. divizije, *Zbornik*, t. IV, knj. 10, d. 155 i 156, s. 294.
[154] A-VII, k. 710, f. 5, d. 16. Koči je poznat predlog sporazuma sa Nemcima o obustavi neprijateljstva. Mišo Leković, *Martovski pregovori 1943. godine*, Narodna knjiga, Beograd, 1985, s. 66-67. – Prim. M. V.
[155] Veoma je važno da naša strana ostane bez ikakve aktivnosti.
[156] *Zbornik*, t. IV, knj. 12, d. 14, s. 41.
[157] *Zbornik*, t. IV, knj. 12, d. 30, s. 99.

Iz *Dnevnika*

Ustikolina (mlin) – 8. aprila; Prva brigada prelazi Drinu.

Prva proleterska je pokušala da pređe Drinu noću 7. aprila. Nije uspela. Idućeg dana došao je komandant divizije Koča Popović na komandno mesto Štaba 1. proleterske brigade – u mlin, u neposrednoj blizini Drine, da prisustvuje pripremanju štabova bataljona za novi prelaz. Poštovao je odluku Štaba 1. proleterske brigade o mestu prelaza, ali je naredio da se Drina mora preći te noći.[158] *Sedma krajiška je obezbeđivala prelaz Drine sa pravca od Goražda.*[159]

Prva brigada je forsirala Drinu. Dobrovoljci su na primitivno građenim splavovima prešli Drinu i napravili u zoru 10. aprila uži mostobran. Tada se ispostavilo da su pred njom jake italijanske snage artiljerijom ojačanog 3. alpskog puka. Brigada je u toku noći 10. aprila proširila mostobran i zauzela Kapak, kotu 1203, posle pet juriša. U međuvremenu je stigla i prebacila se preko Drine i 3. krajiška brigada, ali je ona, po naređenju Vrhovnog štaba, upućena ka Foči, gde su se, prema njegovoj proceni, nalazile glavne snage neprijatelja.

Komandant 1. divizije procenjuje da se glavne neprijateljske snage nalaze na vododelnici, na Golom vrhu, Hunki, Raskršću i Ifsaru, i da tamo treba uputiti glavninu divizije – 1. i 3. brigadu. Štab 1. divizije traži da se i 7. krajiška brigada prebaci preko Drine, jer im sama 1. proleterska brigada, koja se neprekidno bori već 30 sati i užasno je izmorena a utrošila je mnogo municije, ne može ništa. Vrhovni štab nije dozvolio upotrebu 3. krajiške brigade. Zbog toga komandant 1. divizije naređuje 1. proleterskoj brigadi da se utvrdi na dostignutom položaju i predahne tog dana.[160] *U isto vreme predlaže Vrhovnom komandantu da vrati 3. krajišku u sastav 1. divizije, pošto se pokazalo da su glavne neprijateljske snage ispred Prve, a ne ispred Druge divizije, kako se pretpostavljalo u Vrhovnom štabu. Vrhovni komandant je tada prihvatio predlog. Komandant 1. divizije, čim mu je vraćena i 3. krajiška brigada, naredio je 1. brigadi da prekine predah i odmah napadne frontalno i obuhvatom levim krilom Goli vrh, a 3. krajiškoj da udari u levi bok neprijatelja, obuhvatajući ga desnim krilom na Raskršću i Hunki. Sedma brigada se u međuvremenu prebacila preko Drine i upućena prema 2. diviziji.*[161]

Borba se rasplamsala 11/12. aprila. Italijanima je došla u pomoć rezerva iz Čajniča, ojačani bataljon »Exille«. U toku noći Goli vrh, Hunka i Raskršće izgledali su kao da su u požaru. Slomljen je otpor Italijana. Treća krajiška se »popela na leđa« neprijatelju, ne dozvolivši mu da predahne, i 13. aprila oslobodila Čajniče – jako utvrđeno mesto.[162]

---

[158] Naređenje Štaba 1. proleterske divizije; *Zbornik*, t. IV, knj. 12, d. 35, s. 107.

[159] Božo Božović, onda komandant 2. bataljona kaže: »O prelazu Drine postoje mnoge anegdote. Meni je nezaboravan sastanak u mlinu. Lekić i Plavi su nas žestoko kritikovali. Sve bi se to podnelo da tu nije bio prisutan Koča. Ali pred Kočom, da sam mogao u zemlju bih propao od jeda. Sav crven u licu i suviše uzbuđen, posle sastanka rekao sam Savu Buriću, komandantu 1. bataljona – „Sjutra moramo, Savo, nas dvojica – prvi preći Drinu!“ Savo, poznati duhoviti šaljivdžija, odgovorio je – „Tako mi boga, Božo, ja neću, a ti idi!“« Ipak, obojica su prešli Drinu sa dobrovoljcima.

[160] Izveštaj Štaba 1. divizije; *Zbornik*, t. IV, knj. 12, d. 54, s. 138.

[161] Naređenje Štaba 1. prol. divizije 1, 3. i 7. brigadi; *Zbornik*, t. IV, knj. 12, d. 56, s. 141.

[162] Naređenje 3. kr. brigadi; *Zbornik*, t. IV, knj. 12, d. 67, s. 158.

Strašan je bio prizor na popришtu. Mnogo ubijenih Italijana, plen ogroman: šest topova sa 700 granata, 27 minobacača sa 220 mina, 70 puškomitraljeza sa 27.000 metaka, osam radio-stanica, obilje materijala, opreme i namirnica.[163] *Ovo je jedan od najvećih uspeha 1. proleterske divizije. To je primer kako se može forsirati velika i brza reka priručnim sredstvima, razbiti jaka odbrana neprijatelja, kao i primer uspostavljanja mostobrana i ubacivanja jedinica za proširenje uspeha po redu prispevanja. Vrhovni komandant je pohvalio 1. proletersku brigadu.*[164]

Iz *Dnevnika*

Čajetina – 13. aprila ujutro; Govza – 25. aprila uveče (u Vrhovnom štabu – M. V.) ... Ćelebić – 21. aprila posle podne; Meljak – 22. aprila...

Posle Drine 1. proleterska divizija se zadržala u Sandžaku: 1. proleterska – prema Goraždu, 3. krajiška – Metaljka i okoline i 7. krajiška – na padinama planine Kovač. Ali, već 14. aprila, iz Čajniča, Koča Popović predlaže Vrhovnom komandantu da Prva proleterska brigada napadne Goražde i dođe do municije – naročito za kalibar 7,9 mm, jer je mnogo utrošila u bici na Drini. Na poleđini pisma v. d. načelnika Vrhovnog štaba, V. Terzić je napisao Vrhovnom komandantu:

»Mišljenja sam da treba Koči narediti da odmah treba da zauzme Goražde. Molim Vas za odgovor, da li se slažete?«[165]

Vrhovni komandant je odgovorio Terziću:

»Javi drugu Koči da ni pod koju cijenu još za sada ne dolazi u obzir zauzimanje Goražda, na lijevoj obali Drine. Druže Terziću tvoje je mišljenje nepravilno, jer šta bi se dogodilo da se sada zakačimo sa ovima prema Sarajevu, kad znaš da imamo ovdje dve bolesne divizije sa ogromnim brojem ranjenika? Javi ovo Koči i reci da dobro pazi da ne napravi neku nepravilnost.«[166]

Ovim naređenjem Vrhovni komandant upozorava komandanta 1. proleterske divizije da se pridržava »sporazuma« sa Nemcima.[167] *Nekoliko dana potom, Vrhovni komandant je naredio 1. diviziji kako da rasporedi jedinice. (!)*

Iz *Beležnice*

20. IV 43. Uzvodno od Govze[168]

Proleće je tu. Trešnje cvetaju. Tepih od lišća slegnutog snegom koji se istopio. Šuma je gusta. Tamo leševi »Alpinaca« i mazgi brzo trunu. Lica ubijenih već su crna, već zahvaćena gamadima.

---

[163] Izveštaj Štaba 1. prol. divizije; *Zbornik*, t. IV, knj. 12, d. 73 i 95.
[164] *Zbornik*, t. II, knj. 1, str. 254.
[165] Predlog komandanta 1. prol. divizije, A-VII, k. 13, f. 8. d. 53.
[166] Naređenje Vrhovnog komandanta, *Zbornik*, t. II, knj. 9, d. 111, s. 143.
[167] Vidi – Mišo Leković, navedeno delo, s. 86. – Prim. M. V.
[168] Rečica koja se uliva u Bistricu kod Miljevine. (Tu je bio Vrhovni štab. – Prim. M. V.)

Mladi krajiški kurir opisuje Banijce. »Leži pored puta, otvorio usta – a nije bio mrtav, nego je spavao ... na jeziku mu prašina.« Ne zna koliko ih je opravdao ovim vernim opisom.

Ovde ni znaka ni traga od rata. Šuma je šuma i sunce sunce, a proći će dani i svuda će šuma biti šuma – i sunce sunce.

Likovi samrtne buržoazije: čudovišni Hitler, četnici zarasli u kosi i bradi!

Ovde ne opisujem sam rat – kojim živim i dišem. Ovde iznosim ono malo »pored« rata.

Pera Ćetković[169] je umro od zadobivenih rana – iz mitraljeza sa aviona. Kakvog ga znam, sigurno nije »umeo« da se muči. Imao je neku primitivnu snagu, upornost i nesalomljivost. Za neminovne slabosti glas mu je bio tuđ i okrutan, nije ih priznavao jer ih je već video prevaziđene. I gubici – i zamor su za njega bili takva slabost, takva smetnja, koju je registrovao ali »pour les classer«, – »da ih razvrsta«. A i život je tako tiho primao, rekao bi rasejano, bio je jak iznutra i dejstvovao. Sve ostalo su bili neki »uslovi«! I u borbi uvek glas mu se čuo jasan i odlučan isto tako neposredno kao što je umeo slušati ili prosto ćutati. Ja sam se često stideo što sam mu bio pretpostavljeni, ali on nije.

23. IV 43. Meljak (Sandžak)

Ovde su seljaci popravili svoje kuće koje su im popalili Italijani prošle godine. Seljaci – tačnije rečeno »Srbi«! Naše snage im imponuju, ali su još uvek sumnjičavi. Bez perspektive sigurne i iole neposredne pobede, za njih smo samo najavljivači – gotovo krivci – u svakom slučaju »posrednici« u zlodelu rata, ratnog stanja. U stvari velikosrpska država se učvršćivala pod zaštitom Italijana, četnička vlada izgledala je slobodnija, nezavisnija od vlade u Beogradu. Opasnost od »Turaka« bila je otklonjena. Sami »Turci« istrebljeni ili proterani, partizani ako nisu takođe istrebljeni, vrlo daleko. Ali mi smo se vratili jači nego ikada i jadna velikosrpska država, jedva uspostavljena, puca na sve strane. Ipak, naša snaga za njih nije neki dokaz. Suviše pokretljivi! Ko zna što ćemo mi još izazvati i na kakve će reakcije biti sposobni Italijani. Jer poverenje nije ideološkog karaktera. Nije naš »republikanizam« ono što ih plaši, niti lažne priče o nama. Ono što ih plaši je naša dalja vojna budućnost i njene neposredne posledice. U osnovi oni se boje svoje vlastite snage, oni u »nju sumnjaju zato što je herojska«, jer oni bi prihvatili poravnanje računa, jer oni su seljaci.

To je zbog toga što su uslovi ropstva tako »prilagođeni« da narod nema više osećanje da se radi o njegovom opstanku – u prisustvu kolaboracije. Rat je tu, dok buduće opasnosti izgledaju samo »ideološke«, što će reći, u poređenju sa stvarnošću, sasvim sekundarne. Izdajnici se pojavljuju kao stvarni spasioci

Poslednji letak bačen iz italijanskih aviona završava recima: »Partizani vi ste slepi i glupaci!« Čak se i Latini nerviraju! Ne mogu da razumeju da batine koje dobijaju nisu slučajne – kada su svi preduslovi takvi, zar ne, da nema mesta batinama.

Kada sam bio dečko, čudio sam se javnosti braka, – kada mu je suština tako intimna! Reći: »ovo je moja žena«, ne znači li to: »to je žena sa kojom spavam« – pa zar se te stvari ovako javno saopštavaju? Od tada to se nije potpuno promenilo! Predsnovi to potvrđuju –

[169] Pero Ćetković, komandant 3. udarne divizije, poginuo 29. marta 1943. godine. Bio prvi komandant 1. bataljona 1. proleterske brigade. Narodni heroj. – Prim. M. V.

»hipnogoška razmišljanja«. Ipak radi se o direktnoj funkciji ljudskog tela. (S tim u vezi, kad se izbliza pogleda život životinja, gotovo je neshvatljivo da je trebalo toliko vremena da bi se konstatovala prirodna veza između njih i ljudi.) Ali seksualne »funkcije«! Da dva ljudska bića prihvate, odluče, izraze želju, da »to« čine, zbog zadovoljstva koje od toga očekuju i zadovoljenja živog osećanja – osećaja koji to nameće! Pa ipak! Kad bi se radilo samo o mladima, gde je stepen prolazne »nesvesnosti« još prihvatljiv! Glupost, reći će oni, činiteljima se ti problemi ne postavljaju! (i R.[170] obaveštava o tome kad kaže, suprotstavljajući izrazu, »moja drugarica« – »moja žena«).

Možda sam došao do ovog problema zbog uslova čednosti u kojima većina od nas živi već gotovo dve godine. Ali i tu moram da imam iluzije. Polazeći od nas nikad ne pretpostavljam da može i treba da ima žena, naročito van naših redova – koje nemaju isti ideal – čak ni privremeno – čednosti, i da sva ta mladež mora drukčije da se snalazi, itd. Uostalom znam za više primera.

24. IV 43. Meljak

Od juče oblaci se gomilaju, ali se ne nameću. Čak je palo i nekoliko kapi.

Pejzaž je »specijalan« – pašnjaci i ogromne šume četinara, mestimično neprohodne. Video sam, u prolazu, pećine Čelebić – Kunovi i »turska« sela »zbrisana« – kao užasne rane na telu jednog pitomog i mirnog pejzaža. Posle Boračke džungle nisam video lepšeg prizora, koji više optužuje svojom smirenom veličinom.

Jovan Vukanović je umro.[171] Čim se vratio iz bolnice, pošto je bio ranjen za vreme zauzimanja Prozora gde se istakao, vratio se u bateriju: ne može se zaustaviti. Ranjen ponovo kod Foče, ubija se. Zašto? Drugu koji mu prilazi da mu pomogne viknuo je: »Nazad, ili pucam« i prislanja cev revolvera na sopstvenu slepoočnicu. Zašto? Ja nisam poznavao Jovana i nisam ga razumeo. Bio je ćutljiiv i sputan. Kada je odlazio da se pridruži svojoj bateriji, smeškao se. Ali je verovatno još bio slab. Njegovi drugovi su mi pričali da mu se dešavalo da padne od iscrpljenosti, da nije mogao da jaše konja – fizički bio gotov. Taj heroj da li se plašio bolnice, naše jadne bolnice? Novih bolova? Svoje buduće slabosti?

Neopravdivo ali objašnjivo.

Sećam se naše stare teorije o samoubistvu. Ja sam čak imao svoju ličnu teoriju, komplikovanu, teatralno antiteatralnu, itd. »Bezrazložno samoubistvo«! – Kakva sramota i kakvo klevetanje života, »ljudske sudbine«, kakvo priznanje nemoći, obeshrabrenosti, kukavičluka! Odvratna uobraženost, bljutavi slom. Svesti ljudski život na svoj život, prepustiti se smrti! Koliko od tih bi se usudilo da umre licem prema neprijatelju, licem prema krvoločnom nasilniku? Umreti pun života, želje da se živi i da se pobedi. Mi smo se trudili da stvorimo uslove što protivrečnije smrti da bismo potvrdili bezrazložnost samoubistva. Uslovi izmišljeni, suštinski mrtvački, u ime misli koja ih poseduje ili izaziva. Protivrečnost, ona je tu, na licu i mišićima tih heroja mršavih – svih, ali smrt nije više bezrazložna; ona vredi svom vrednošću

[170] Radovan Zogović, pesnik, tada član politodela 1. divizije. – Prim. M. V.

[171] Jovan Vukanović, komandir baterije 1. proleterske divizije, izvršio samoubistvo 21. aprila 1943. Narodni heroj. – Prim. M. V.

života koji se gasi, vrednošću svih rđavih života – načina smrti – »likvidiranih«. Ne, bezrazložnu smrt nije trebalo graditi, ona je bila proizvod uzaludnog života, itd.

O seljacima nisam juče sve rekao.[172] Tu je blago, čoja, šivaća mašina – četnici daju uzeto od Turaka. To je ono neposredno! To nije neka politika. »Turčin hoće da mi uzme, a ja ne samo ne dam svoje, nego hoću da uzmem njegovo – naročito ako mi je već nešto razneseno!« To je prvo i jedino, prosto i opipljivo. (»Daj jednu!«) Da li je Talijan doveo Turčina, to je već objašnjenje – on je doveo i četnika. Ako ipak imam manje no što sam imao, sve je to u vezi sa Turcima – s kojima mogu da se bijem na ravnoj nozi i koji je napao mene i moje, a ne otadžbinu i slobodu! »Lepo je nama imati dobru propagandu, kad smo na pravom putu!«, kaže kurir Mile.

»Gerila« – partizanske grupe koje su ostale na terenu po odlasku naše vojske. Sada smo ih zatekli, po povratku u Sandžak, održali se skoro godinu dana. Ne kažu »partizani« – nego »gerila«, partizane su izjednačili sa vojskom. Novo značenje ranijih sinonimnih pojmova.

*

Jakić[173] nam je poslao prepis sledećeg letka, koji su sigurno bacili iz aviona:

»Poruka iz Engleske narodima Jugoslavije!

U Londonu je obrazovana nova Jugoslovenska vlada pod predsedništvom gospodina Petra Živkovića. U vladi je i hrvatski ban g. Šubašić.

Zadatak nove jugoslovenske vlade je u okupljanju svih snaga jugoslovenskih naroda za oslobođenje vaše (!) otadžbine.

Komandu nad jugoslovenskom vojskom preduzeće ličnost koja se nalazi na putu za Jugoslaviju. Iz vojničkih razloga ime te ličnosti drži se za sada u tajnosti.

Dosadašnji glavnokomandujući jugoslovenske vojske, đeneral Draža Mihailović, za naročite zasluge odlikovan je Karađorđevom zvezdom sa mačevima i stavljen u penziju. Ova promena u vodstvu jugoslovenske vojske u otadžbini izvršena je u punoj saglasnosti sa đeneralom Dražom Mihailovićem.

Pozivamo jugoslovenski narod, – da se sa istom vernošću stavi pod komandu novog komandujućeg jugoslovenske vojske, kao što je bio veran bivšem komandantu, đeneralu Draži Mihailoviću.

Hvala Vam!

Budite spremni.

Y-23«

Letak je odštampan, a na njemu otisnuta u bojama jugoslovenska zastava.

Prvi penzionisani heroj!

Zamislite Kraljevića Marka, kako mu u najsudbonosnijem trenutku borbe sa Musom Kesedžijom stiže – ukaz o penzionisanju! Zamislite Robin Huda, Zigfrida u istom položaju! Retka tema! Ovi Englezi, nemaju smisla za šalu, bolje reći baš ih briga!

[172] Koča više puta beleži svoje utiske o seljacima. Priznaje da je ranije malo znao o seljacima, a naročito o njihovom životu i razumevanju u politiku. – Prim. M. V.

[173] Velimir Jakić, inžinjer, komandant 3. sandžačke brigade. Narodni heroj. – Prim. M. V.

Novu vladu obrazuje šestojanuarac, Petar Živković! Niko ništa naučio nije! Pripadanje Udruženoj apoziciji treba da obriše aktivno učestvovanje sa 6-tojanuarcima – i prisustvo bana Šubašića – i sve ostalo.

Dobro smo bili predvideli da će, kad bude potrebno, žrtvovati i Slobodana[174] i Dražu – pa i ovu novu garnituru. Pravilo igre!! Ukoliko ima, ili je bilo, nekih »nepravilnosti« ili nekorektnosti, to je učinila »bivša vlada« – ova nova nema veza s njom, i došla je zato da ispravi i popravi! Zar je Čerčil kriv što je Čemberlen prodao Španiju i Čehoslovačku? Što je sabotirao mogući sporazum sa SSSR? – Draža je svoju ulogu odigrao, nije uspeo, pokušajmo isto sa drugima i drukčije. Neuspeh Dražin ne znači da je bez zasluga, i Karađorđeva zvezda nije samo predgovor penziji! – Ima jedna činjenica o kojoj svaki realista mora da vodi računa – to je snaga narodnooslobodilačke vojske i njen upliv. Ona se potvrdila tokom poslednje ofanzive u kojoj su učestvovali: pored Nemaca, Italijana, ustaša – i četnici, i tu činjenicu prevideti, poricati, značilo bi računati na pogrešnim pretpostavkama. Englezi neće da računaju na pogrešnim pretpostavkama – čak, i, naročito, kad se radi o branjenju tih pretpostavki. – Iza svih tih promena, čija se važnost, veća ili manja, ne može nikako poreći, probija se stalnost imperijalne politike. Ali bi greška bila sada to podvlačiti, iako ga treba imati stalno na umu. Englezi se ipak igraju s vatrom! Jednom će se ta slaba politika odbaciti kao garnitura – ali ne penzionisanjem! Hvalili su partizane, da bi ih lepše sahranili – ali i to je unosilo pometnju među četnike i sahranili su Jugoslovensku vladu u Londonu! Ovo nije merilo za razvoj međunarodne situacije, ali je poučno!

Mi očekujemo nove akrobacije. Mirno, jer Tito neće bili penzionisan – iako možda neće izostati pokušaji da ga odlikuju Karađorđevom zvezdom!... Narod ne penzioniše, narod svrgava one koje penzionišu, kad treba. – Moć Jugoslovenske vlade sastoji se jedino u tome što joj je sedište u Londonu – ma koliko to izgledalo paradoksalno. Njen upliv – odblesak upliva vlade Britanske Imperije. U zemlji – ne bi imala koga da penzioniše, a sama ne bi završila ni penzijom, ni promenom vlade, itd. Mi im ne zavidimo, naše puške su naše puške – kao i naša krv. Mi se ne dižemo i ne padamo na osnovu kombinacija. »Nama je, ukratko, lako imati dobru propagandu, kada smo na pravom putu!«

*

25. IV – Meljak

Zbunjivanje pomoću nestajanja.

Pariz 1930 – 31. Stanujem u Ulici Ecole. Nadrealista sam.[175]

Na Sorboni Karina se nametnula našem prijateljstvu. Zovu me Matos[176], izgledam i jesam tajanstven, verovatno sam to želeo. U tome »uspevam« naročito svojim iznenadnim odlascima. Usred jednog uzbudljivog razgovora prolazi autobus – ja uskačem bez reči... zdravo! Drajfus ostaje na trotoaru zapanjen.

[174] Slobodan Jovanović, profesor, predsednik izbegličke vlade Kraljevine Jugoslavije. – Prim. M. V.

[175] Odnosi se na period pripadanja nadrealistima. Dela iz tog perioda objavljena su u dva toma. *Književni spisi*, Kultura, Beograd, 1985. – Prim. M. V.

[176] Ime jedne ličnosti iz romana *Četiri musketara* A. Dime. – Prim. M. V.

Na uglu Ulice Rasin i Medicinske škole, srećem Brunius-a. Predstavljaju me Jolandi.[177] Ona me ispitivački gleda – smetena i verovatno razočarana – a toliko su joj o meni pričali! Da bih spasao svoju pribranost i prestiž, ja ih na licu mesta napuštam, sa kornetom sladoleda u ruci. Kasnije ćemo pisati jedno drugome osvajačka pisma.

Mali Drajfus je bio zadivljen. »Izvanredan« – pisao je Vanetu Boru[178]. Kasnije se uplašio – to je izgleda vodilo isuviše daleko. Ceo moj život je postao isuviše tajanstven.

Bio sam privilegovan. Viđali su me retko. Živeo sam sam u jednoj žutoj sobi, skromnoj, odvojenoj od ostalih soba malim tamnim hodnicima. Takvi uslovi života gde je toliko časova bilo nedokučivo moralo je da u velikoj meri impresionira i intrigira te mlade buržuje »revolucionare« po svojim spisima, koji su živeli u porodici i koji su vraćajući se kući na jelo i spavanje, mrgodili se na svoje revolucionarno stanje i stav ostavljajući revoluciju ispod otirača. Naša mora da im je izgledala autentično permanentna.

Uvek sam osećao da svakodnevno viđanje ubija tajanstvenost odnosa. Iznenada bih se pojavio u knjižari u kojoj je gospodarila Jo – potresena svojim prepirkama sa Žoržom – koji je imao prljave uši. Osećala je da joj se sa svih strana udvaraju, da je tražena, željena! ... Hramala je. Moja pojavljivanja nisu imala nekog sadržaja ni određenog cilja – bila su stvarno slučajna, proizvoljna, ona je to shvatila i to ju je očaravalo. Uvek sam vrlo brzo iščezavao, kao da su me gutale obaveze, isto tako hitne koliko i nepostojeće, izmišljene, pretpostavljene, itd. Sve je trebalo da ostane pokretno, nedovršeno – izmigoljio bih se neuhvatljiv. »Eto, vi ste me sreli, iskoristite priliku, vi me nikada nećete uhvatiti.« I ti me nisu zadržali, ja sam ih stvarno napustio za sva vremena. Ako se ponovo sretnemo bićemo sasvim drukčiji. Da li se radi o maloj nostalgiji.

Pljunuti? Ne! Ja sam u tome suviše intenzivno učestvovao, a svoja mladost se ne mrzi! Ona je bila konfuzna, ali čista – zanesena, žestoka – ali je tražila mnogo. Istina, kasnije ponovo se pojavila nezdrava, neuravnotežena senzualnost, odsjaj jednog grozničavog i nemirnog dečaštva, odsjaj preteran, iščašen, divlje fizičan ... Ja sam ga nametao najnežnijim i najmilijim licima – i, stidim se zbog toga. To je prvi stid. Drugi je sasvim drugog karaktera ... Pomalo očajan po svojoj suštini.

*

Nastavimo!

Malo sam pisao. »Nemam šta da kažem«! Znao sam da raspravljam, ali šta reći? Šta sam imao da prenesem, šta sam znao da dam? Svako pisanje otkriva pisca. Plašio sam se svoga opisa. On je mogao samo da me ograničava, da me načne... On nije mogao biti na visini moje tajanstvenosti, i, intimno, ono što sam zamišljao da jesam. Ah, ti tako rečiti Francuzi!

Pa i danas! Kako to da sam se oženio? Da sam se pomirio da postojim iz časa u čas u očima voljene žene? Nije to bila želja koja me je naterala nego »malodušnost« u suočavanju sa izvesnim nužnostima!! Odustati od bekstva, od permanentnog iščezavanja! Kasnije sam se batrgao – onda smo bežali zajedno, kad ja nisam bio – odsutan!

[177] Imena francuska – Kočini poznanici. – Prim. M. V.
[178] Vane Bor Živadinović, profesor, nadrealista, emigrant. – Prim. M. V.

Čak i danas, rekao bih! Kakve tričarije! Sitničave![179]

*

Ponekad, noću, to je postajalo nepodnošljivo, gušio sam se – ustajao i izlazio – da vidim svet, da ne budem sam, napušten. »Da, ja prolazim, odlazim, oh, vrlo brzo, nemoguće... Vi hoćete da se ubijete, a zašto? Zar imate razloga? To je jadno!«

U gomili niko nije tajanstven, sva hodanja su usmerena, bez određene boje, anonimna. Noć nije više pronicljiva: Zašto ta žena ne vidi da želim da joj govorim.

Na drugom kraju žice – Luj Šavans[180] – zalizane kose. Nikada se nismo razumeli; tako sam bio osetljiv na sve »grubosti«, a sam toliko grub, svesno. Mi smo se posećivali bez topline, bez srdačnosti, bez dodira, bez zajedničkog oduševljenja. Čak nismo pušili ni iste cigarete. Kada me je predstavljao prijateljima govoreći: »On je veoma inteligentan« – osećao sam se uvređen, u svojoj najdubljoj dubini – ošamaren, to je bio tako uopšten izraz, gotovo kao izvinjenje – bilo je to kao kad se »predstavlja« – pas! A zatim, to su sudovi koji se ne iznose »javno«, u prisustvu onog na koga se odnose. Još uvek se vrlo dobro sećam kvaliteta i dubine osećanja uvrede! Od tada je prošlo više od 10 godina.

Ovo navodim kao elemente jedne osetljivosti – koja sigurno nije izuzetna – i u očekivanju drugova neophodnih za donošenje važnih odluka, a koji »lutaju kao 6. brigada!«[181]

*

Beograd je bio sasvim drukčiji. Za mene to je bila neka vrsta odmora, letovanja, izleta. Suviše kratko sam ostajao da bih se osetio obavezan ...

3. V Zahum

Južni vetar, proleće, predeli blagi i predivni: šume, oranice i pašnjaci. Rat se zaboravlja. Gete. To su pravi psihološki romani, on se u njima kreće majstorski, tok strasti mu je prisan – strast je tu prirodan proizvod, neodoljiv, najčešće se sukobljava sa bračnim vezama. Njegove ličnosti su prirodno dokone. Njihov život je prirodno negovani niz zabava – za strasti dakle ima i prostora. Vrednosti se tu procenjuju odgovarajuće. Jedna od glavnih vrednosti Otilije je to što je izvanredna domaćica; njen »dnevnik« bljutav. On je redovno naziva: detei.

11. V 43. Kovren

Prilikom mog kratkog boravka u Kruševu[182], svratio sam sa Pekom i Radovanom do Nazora, da ga posetimo. Mislim da nas nije odmah poznao, ali je utoliko veće i iskrenije bilo njegovo oduševljenje kada je video da smo to mi. Poredio nas je sa Napoleonovim maršalima!

Sve što je kazao bilo je tačno, a sve što je bilo preterano umeo je da izgovori sa humorom, finim i nenametljivim. Opet sam primetio da njegove tačne konstatacije nisu takve zbog poznavanja političke linije ili političkog obrazovanja koje bi mu pomogle da danas bude potpuno na strani pravedne stvari – nego zbog beskrajnog poštenja njegovog.

---

[179] Odnosi se na period nadrealizma. – Prim. M. V.

[180] Luj Šavans, Poljak, komandir baterije u španskoj republikanskoj armiji. – Prim. M. V.

[181] Brigada je lutala na maršu ka Vrhovnom štabu. – Prim. M. V.

[182] Tu je bio Vrhovni štab. – Prim. M. V.

Pročitao nam je nekoliko stranica potpuno sređenog rukopisa o svojim doživljajima među partizanima. Proklinjao je prošlost. »Hrvati su se uvek borili za druge... Ovo je prvi put da se bore za sebe... Obojica su, za čudo, Zagorci, od onih koji sve mljeskaju kaj – Gubec i Tito! ...« Pročitao nam je i svoj »vjeruju« !

Pričao nam je i o »Partizaniji« – partizanskoj državi. »Nazvaće se i može se nazvati Jugoslavija tek kad bude obuhvatila i Bugare.«

Smeje se i drži ruke širom opružene.

U uglu sedi D.[183] sa ženom. Mesečarski lik, turoban i neuravnotežen.

Posle pričam Crnom ono o »Partizaniji«. On ne prima. Zašto? Kako Stari razume!

Između Nazorove osobe i one druge kolika razlika u životnosti, optimizmu, proste pameti!

Iznad naslova »Partizanija« napisao je »Utopija«. Dakle zna. A šta bi tek video kada bi bio bliže ljudima i događajima!

*

Tek u Bobovu sam razumeo ono što sam znao iz pričanja: kakvu radnu vrednost predstavlja žena seljaka – i deca, budući radnici. Ljubav je tu na desetom mestu, i prirodno, naročito za zrelije.

A na sahrani poginulog partizana kojoj smo prisustvovali pop Vlada[184] i ja – žene se ućutaše čim priđosmo, ne toliko što je on sveštenik koliko što smo »ugledni ljudi«. Počeše da se odmiču od najmilijeg pokojnika, da nam ustupe mesto, a i seljaci su im vikali da se sklone, kao da pokojnik nije najbolnije njihov. I one su se pokoravale ... jer su isti imperativi koji određuju sadržinu sahrane i prednost muškaraca.

A idući k njima, pomišljao sam: neće li nas oterati, kao neke krivce! Jedan otresit seljak ih je i kasnije oštro ućutkivao, i one su slušale.

A prisustvo sveštenika kanalisalo je bol i njegovo izražavanje; ono je postalo izlišno, otelovljeno u sveštenićkoj reči.

Kad smo se udaljili, opet su počele da kukaju i niko ih više nije umirivao.

*

Oštroumnog seljaka video sam bio u kući u kojoj smo konačili, prošle večeri. Grdio je Engleze i pokazivao da neobično jasno razume o čemu se radi, ko je ko. Ne verujem da se osećao obavezan da dela shodno tom jasnom i dubokom uverenju. Ali je još čudnije da mu ta neaktivnost dozvoljava da onako jasno vidi, razume i zna!

Sve što je rekao bilo je tako zrelo, promišljeno. To je jedan od onih kojima neki visokoučeni političari iznose svoje programe – jedan izgubljen u masi sličnih seljaka, kojima treba tumačiti sve prostim recima, od početka – navodno! Minimalna je razlika između njegove životne i misaone sposobnosti i one onog koji dolazi da mu s visine pomaže da otvori oči. Koliko on mora to da oseća, i koliko mora da prezire. Razlika je jedino u onoj školskoj kulturi, pod uslovom da je gospodin obdaren, razume se!

[183] Marjan Detoni, slikar, većnik AVNOJ-a. – Prim. M. V.
[184] Vlada Zečević, sveštenik, član AVNOJ-a. – Prim. M. V.

*

M[arko] govori o nužnosti prijateljskih englesko-ruskih odnosa, oslanjajući se na niz istorijskih činjenica. A ipak je neubedljivo, vulgarno – ekonomski – suviše nužno!

*

Uvek me mrzi da pišem, sama tehnika – koju sam pre toliko voleo. Nekako se žurim kao kad pešačim – zato da što pre stignem, jer mrzim da pešačim.

*

Svi imaju sasvim drugi odnos prema Starom nego prema ma kom drugom. Autoritet superiorne ličnosti.

*

Ovi špekulišu, ali je čudno da naši nekako suviše primaju i razumeju njihove razloge. Treba se boriti protiv seljačkog špekulantska, ne poći samo od njega kao činjenice, ne smemo mu mirno, pasivno dozvoliti da suprotstavlja četničku pretnju našoj pobedi, četničku reč našim delima.

*

Krajem aprila 1943. godine 1. proleterska divizija bila je u punom sastavu i cela orijentisana ka Limu. Početkom maja sve tri brigade razbile su jake grupacije oko 2.300 četnika Drinskog i Romanijskog korpusa, Bjelopoljske i Kalničke brigade, dva jurišna bataljona iz Vasojevića i Golijanske brigade iz Srbije![185] U dolini Lima uništena je italijanska kolona od 18 kamiona. Plen je bio znatan.

Izbijanje na Lim i ka Srbiji je bila stalna želja boraca 1. proleterske divizije, a naročito njene 1. proleterske brigade čija su četiri bataljona bila iz Srbije.

Vrhovni štab je 14. maja naredio 2. proleterskoj diviziji da oslobodi Kolašin, a 1. proleterskoj da zauzme Ribarevine i preseče komunikacije Bijelo Polje – Berane.[186]

Obe divizije su izdale zapovesti i 15. maja krenule da izvrše naređenja.[187]

Međutim, nemački komandant za Jugoistok izdao je zapovest za koncentrični napad 15. maja protiv svih oružanih jedinica na ovom prostoru![188] Istog dana, na istom mestu, u isto vreme, obe strane su počele da ostvaruju svoje zamisli.

Rano 15. maja 1943. godine sudarile su se 1. brdska nemačka divizija i jedinice 1. i 2. proleterske divizije – počela je bitka na Sutjesci.

Sudar je bio veoma snažan. Redali su se napadi i protivnapadi. Po vatri, upornosti neprijatelja, sadejstvu pešadije, artiljerije, tenkova i avijacije, komandant 1. proleterske divizije

---

[185] Žarko Vidović, *3. sandžačka brigada*, s. 218.

[186] Naređenje Vrhovnog štaba, *Zbornik*, t. II, knj. 9, d. 186, s. 256.

[187] Zapovesti štabova 1. i 2. proleterske divizije od 14. maja.

[188] Zapovest komandanta za Jugoistok, Zbornik, t. IV, knj. 13, d. 178, s. 247. Osnovna ideja u nemačkom operacijskom planu: Okružiti Operativnu grupu grupisanu na uskom brdsko-planinskom prostoru Crne Gore i Sandžaka, nepodesnom za manevrisanje. Zatim koncentričnim napadima sa operacijske osnovice Andrijevica – Podgorica – Nikšić – Trebinje – Mostar – Kalinovik – Goražde – Pljevlja – Berane (potpuni krug) nabaciti je na visove Durmitora, Moglića i Volujaka, ispresecati je a zatim po delovima uništiti. – Prim. M. V.

je procenio da to nije samo ispad ... ili »kršenje sporazuma« ... nego dobro pripremljena ofanziva, i 17. maja u 9,15 poslao Vrhovnom komandantu depešu:

»Neprijateljska akcija ima karakter ofanzive.«[189]

Međutim, toga dana Vrhovni komandant ponovo je naredio 1. i 2. proleterskoj diviziji, kao da se ništa nije dogodilo prethodnog dana, da nastupaju prema Kolašinu i Ribarevini.[190]

Tri dana i noći u neprekidnim borbama zaustavljena je 1. brdska nemačka divizija. To je bilo od presudnog značaja za bitku na Sutjesci.

Iz *Dnevnika*

Sljeme – krenuo 17. maja u zoru; stigao u Đurđevića Taru u podne. [Tu se nalazio Vrhovni štab – M. V.]

Komandant 1. proleterske divizije bio je zabrinut. U Vrhovnom štabu još nisu shvatili situaciju, pa su izdavali naređenja koja se ne mogu izvršiti, a nisu cenili informacije Koče Popovića i njegov prvi predlog da se izbegne okruženje. Naprotiv, Vrhovni štab je 17. maja bio toliko neobavešten da je pitao Štab 1. proleterske divizije: »Ima li Nemaca i četnika?«[191]*, a 18. maja ujutro naredio: »Preduzmite sve da saznate prave namere neprijatelja.«*[192] *Koča je smatrao da je glavni krivac V. Terzić, načelnik, neodvažan i nesposoban da Vrhovnog komandanta upozna sa realnom situacijom. Jedino tako može se razumeti zašto je tek 18. maja u 20,00 sati Vrhovni štab zaključio da se radi o ofanzivi većih razmera, iako je imao informacija i sa drugih strana.*[193]

Vrhovni štab je, ocenivši da ne može nastupati ka Srbiji i da nema »sporazuma sa Nemcima«, odlučio da proboj izvrši prema Foči.

Prva proleterska brigada, tek što je stigla u Maoče, dobila je depešu Vrhovnog štaba, da odmah u toku noći krene pravcem Čelebić – Zavait – Bunovi.[194]

Prva je prešla usiljenim maršem više od 80 km i sa marša, 21. maja pred noć, stupila u borbu u susretu, razbila 7. pešadijski puk 4. lovačke brigade NDH, ali je zaustavljena od pukovske borbene grupe »Remold«, 118. nemačke lovačke divizije.

Vrhovni komandant je 22. maja naredio Štabu 1. proleterske divizije:

»Sa 3. krajiškom najhitnije krenite preko Čelebića za Zavait. Komandu svih jedinica na fočanskom sektoru preuzeće Koča Popović.«[195]

---

189 Depeša komandanta 1. divizije, A-VII, k. 394, f. 2, d. 10.
190 Naređenje Vrhovnog štaba, *Zbornik*, t. II, knj. 9, d. 195, s. 268.
191 Naređenje Vrhovnog štaba, *Zbornik*, t. II, knj. 9, d. 194, s. 267.
192 Naređenje Vrhovnog štaba, *Zbornik*, t. II, knj. 9, d. 198, s. 271.
193 O bici na Sutjesci dao sam veći broj Dokumenata Vrhovnog štaba i 1. divizije, da bi se potpunije sagledala situacija, razbile neke »sumnje« i videla uloga Koče Popovića u proboju na Balinovcu. – Prim. M. V.
194 Depeša Vrhovnog štaba, *Zbornik*, t. IV, knj. 13, d. 96, s. 229.
195 Naređenje Vrhovnog komandanta, *Zbornik*, t. II, knj. 9, d. 211, s. 289.

Sledećeg dana, 23. maja, Vrhovni komandant je precizirao zadatak:

»Sa pet brigada (1. proleterska, 3. krajiška, 6. istočno-bosanska, 1. majevička i delovi 2. proleterske – M. V.), koje imate, najhitnije preduzmite protiv napad na pravcu Foče – Šćepan Polje. Težište vašeg napada levom obalom Ćehotine, odsecajući neprijateljske snage koje su se istakle ka Šćepan Polju, nabacujući ih na Drinu.

Po potrebi prebaciti na desnu obalu Ćehotine jedan do dva bataljona za pritisak na tvrđavu (Foču). Odmah zatim prebaciti 2. proletersku brigadu na levu obalu Drine... Nastojte da zauzmete Foču. Nikakvo čekanje ne sme biti. Radite brzo i energično. Već sad jedan bataljon da bude na levoj obali Drine!«[196]

Komandant Drinske operativne grupe, Koča Popović, učinio je sve da ovo naređenje izvrši. Čim je 25. maja stigao sa 3. krajiškom u rejon Čelebića, organizovao je napad svim snagama. Treća krajiška u naletu je razbila neprijatelja na Zečjem brdu, gde je zaustavljena. Glavnina 1. proleterske brigade i delovi 1. majevičke i 6. istočno-bosanske zaustavljeni su severno od Zlatnog bora, a desno krilo kod Trovrha. U isto vreme 369. legionarska divizija prešla je Ćehotinu kod Gradca u pozadinu jedinica na fočanskom sektoru. Komandant sektora, Koča Popović, obustavio je napad, povukao 3. krajišku i uputio je prema 369. legionarskoj diviziji, da zaštiti bok i pozadinu svojih snaga.

Vrhovni komandant, veoma nezadovoljan neuspehom u proboju na fočanskom pravcu, depešom je naredio:

»Niste smeli narediti povlačenje do Ljubišnje... Koča neka odmah dođe do nas u Žabljak.[197]

Prva proleterska divizija, posle trodnevnih teških borbi u rejonu Zavajit – Čelebić, prebačena je preko Uzlupa, Rudina i Vučeva prema dolini Sutjeske. Posle savetovanja u Vrhovnom štabu, u Mratinju, 3. juna 1. proleterska divizija dobila je zadatak da se u sastavu Prve grupe – 1. i 2. proleterska divizija i Vrhovni štab – probije preko Sutjeske, a onda ofanzivno dejstvuje na sever.[198]

Prva i 2. proleterska divizija pokušale su da probiju obruč u dolini Sutjeske, ali u tome nisu uspele. Prva nije uspela da obezbedi prelaz Sutjeske, a 2. nije zauzela Košur, koji je dominirao dolinom Sutjeske. Koča Popović je predložio Vrhovnom komandantu izlaz iz takve situacije 4. juna ujutro:

Iz *Beležaka*

Druže Stari[199]

---

[196] Naređenje Vrhovnog komandanta, *Zbornik*, t. II, knj. 9, d. 214. Vrhovni komandant verovatno nije bio obavešten da je tu glavnina 118. nemačke lovačke divizije, cela 4. lovačka brigada NDH ojačana artiljerijom, tenkovima i podržavana avijacijom. Neposredno pred ovu borbu 118. nemačka divizija je pojačana sa 6.000 novih obučenih vojnika, što je više od brojnog stanja svih naših brigada na tom sektoru – Prim. M. V.

[197] Naređenje Vrhovnog komandanta. Zbornik, t. II, knj. 9, d. 210, s. 301. Komandant divizije pozvan je u Vrhovni štab do kojeg je trebalo jahati na konju više od jednog dana! – Prim. M. V.

[198] V. Terzić, *Sutjeska*, knj. 1, VTZ, Beograd 1958, s. 35.

[199] Neposlani izveštaj, referisao usmeno. (Privatni arhiv autora – Prim. M. V.)

Razmišljajući o mogućnostima daljeg razvoja situacije, bio sam došao poslednjih dana do sledećih zaključaka, koje smatram da treba da vam saopštim.

1) Postoji mogućnost da Nemci neće zadržati jake snage između Drine i Lima, tj. na prostoriji koju smo mi napustili. Ako ne bi dovukli nove ili prebacili jače delove tih snaga na levu obalu Drine koja bi odovud zatvarala taj pravac, nije isključena mogućnost da izvesnim delovima naše vojske ponovo ovladamo prostorijom između Drine i Lima. U tom slučaju, jedna bi grupa držala tu prostoriju i štitila bolnicu; druga bi dejstvovala udarno ka zapadu ili severu sa leve obale Drine, a treća takođe udarno preko Lima. Svojim dejstvom one bi, između ostalog, posredno takođe štitile bolnice. Takvo bi razdvajanje snaga bilo dozvoljeno, budući da ne bi bio potreban prema okupatorskoj vojsci onaj stepen prikupljenosti naših snaga koji je iziskivao likvidiranje četnika.

2) Juče je neprijatelj počeo da dovlači pojačanja na sektor Lupoglav – Košur, na levoj obali Sutjeske. Kolika su ta pojačanja nije nam još poznato, ali verujemo da ako pridaju važnost ovom sektoru, ako nastave sa koncentrisanjem snaga – da tih pojačanja neće biti samo na ovom pravcu i da će biti velikih razmera u cilju da ponovo pokušaju izvesti na prostoru između Sutjeske i Drine opkoljavanje koje im nije pošlo za rukom na Pivi. Treba imati na umu da smo se prošli put ovako lako izvukli samo zato što je neprijatelj učinio krupnu grešku koju ovog puta ne bi morao ponoviti: Propustio je da zaposedne dovoljnim snagama Vučevo.

3) Posle likvidacije afričkog fronta, Nemci moraju držati na Balkanu, i posebno u Jugoslaviji, znatno jače snage no dosad – koje će u međuvremenu težiti našem uništenju. Njihove se snage, dakle, ne smeju potcenjivati. Na osnovu neuspeha ranijih ofanziva ne sme se zaključiti da će se i sledeće morati isto završiti. Neuspeh ranijih ofanziva ima određenu sadržinu koja nije iscrpljena rečenicom: ofanziva je propala. Ofanzive su propadale na određeni način: neprijatelj nije, naime, uspevao da nas razbije i uništi, ali je svojim nadmoćnim snagama uspevao da nas potisne sa teritorije koju smo držali. Mi smo dosad uvek uspevali da nađemo otvor, ali za ovoliku našu vojsku i bolnice nije sigurno da se uvek mogu provući. U toku tih ozbiljnih ofanziva mi nismo uspevali da neprijatelja tako razbijemo da to izazove radikalnu promenu opšte ofanzive, tj. njeno razbijanje: jakim udarcima postigli smo njeno usporenje, dobijanje u vremenu za izvođenje manevra izvlačenja i udaranja na drugom sektoru; najbolji primer za to jeste operacija kod Vakufa i dalje dolinom Rame i Neretve.

Ako je to tačno, mi ne možemo i ne treba da težimo njegovom ozbiljnijem razbijanju, nego obezbeđenju prolaza i izlaza. To je, po našem mišljenju, još uvek mogućno, ako budemo radili brzo i ako budemo donosili blagovremene odluke na osnovu tačne procene mogućnosti i situacije.

4) Treba imati na umu i sledeće činjenice: naše jedinice vode svakodnevne teške borbe sa veštim i upornim neprijateljem; u tim borbama i zbog slabe ishrane naši borci i jedinice se postepeno iscrpljuju, naše brigade su vrlo nejednake vrednosti; nekolike od njih (npr. 1. proleterska) su se doslovno istopile.

5) O ovome svemu izveštavam zato da se ne bismo zavaravali šablonskim optimističkim iluzijama, koje činjenice mogu skupo da demantuju. Gotovo redovno zakašnjavamo, te vršimo pokrete kad više nemamo izbora, tj. pod najnepovoljnijim uslovima. Suviše »reagiramo«,

suviše malo predviđamo. Moramo primiti rizik predviđanja, pa i (negativno je rešenje) manje mnogo od opasnosti prostog reagiranja, na stvari kad su se već desile. Objektivno je nepredviđanje znak većeg pesimizma – bespomoćnosti – i pored samo na izgled optimističkih izjava: »ne mogu nam ništa«, itd.

6) Kad god dođem kod vas, osećam i taj veliki raskorak u proceni – u postavljanju i oceni elemenata, i osećam da je razlika velika, tolika da bi moja procena morala izgledati čudovišna i panikerska. Zato moram da čekam da je sledeći podaci i izveštaji sa naših frontova potvrde – ali tada nam ostaje samo da na njih reagiramo.

Po mom mišljenju glavni krivac je Terzić koji je potpuno nesposoban. On postavlja sve šablonski, bez širine, bez povezivanja i bornirano[200]; smatra da je završio svoj zadatak kada je pronašao odgovarajuće naslove i formule: rokirati[201], direktrisa[202], itd... Činjenica da toliko naređenja počinju sa »po svaku cenu!« dokazuje da se nije preduzelo šta je trebalo kad nije bilo »po svaku cenu«. Činjenica da toliko često moramo da dolazimo kod vas dokazuje da jako različito pratimo i procenjujemo razvoj događaja – i brzo gubimo korak.

Dva komandanta, Koča Popović i Peko Dapčević, posmatrali su bojište u dolini Sutjeske sa Dragaš-sedla. Prema pisanju Peka Dapčevića[203], Koča Popović je došao na originalnu ideju, da diviziju »provuče« besputicom ispod stena Lastve i Ozrena, prema Krekovima, pored Košura, posednutog jakim snagama 118. nemačke divizije, a onda preko Hrčave na Lučke kolibe. Tu bi divizija dobila širi manevarski prostor. Prolaz je bio rizičan – neprijatelju ispred nosa![204]

Tim pravcem je dan kasnije prošao i Vrhovni štab, koji je u jednoj pećini kod Kazanaca na Sutjesci čekao da se otvori prolaz preko Gornjih Bara.

Po sećanju Peka Dapčevića[205]:

> »Jedna od najsudbonosnijih odluka Vrhovnog komandanta bila je ubacivanje u prodor 2. proleterske divizije na pravcu 1. proleterske divizije, kad je ova, smelom odlukom svog komandanta Koče Popovića, otpočela proboj. Da to nije učinjeno na vreme neprijatelj bi preko Gornjih Bara sišao u dolinu Sutjeske.«[206]

Iz *Dnevnika*

Dragaš-sedlo – polazak 6. juna uveče; Suha – dolazak 7. juna ujutro, ispred Tjentišta noću 7/8; posle ponoći 8. juna – pored Košura; Milinklade – došao 8. juna pre zore; Lučke kolibe –

---

[200] *Borniran - koji je duhovno ograničenih pogleda, koji nema širine u nazorima, koji je skučena svjetonazora (o osobi); glup, ograničen, uskogrud. (VestaHR)*

[201] *U vojnom kontekstu, rokirati znači pomaknuti, premjestiti ili prebaciti trupe, vojnike ili opremu s jednog mjesta (položaja) na drugo. Ovaj izraz se koristi za označavanje brzog manevra ili preraspodjele snaga. (VestaHR)*

[202] *Direktrisa (izvorno iz francuskog directrice, prema directeur: ravnatelj, upravitelj) u vojnom kontekstu najčešće označava pravac djelovanja, smjer paljbe ili liniju usmjeravanja oružja. (VestaHR)*

[203] P. Dapčević, *Sutjeska*, VIZ, Beograd, 1958, s. 81.

[204] Nemci su primetili jedinice 1. proleterske divizije, ali su pretpostavljali da se priprema novi napad na Košur, što komandant 118. nemačke divizije u izveštaju priznaje: »Mi smo organizovali kružnu odbranu, a trebalo je bezobzirno preći u napad.« – *Zbornik*, t. XII, knj. 3, d. 92, s. 372.

[205] P. Dapčević, *Sutjeska*, knj. 1, s. 87.

[206] VII, Memoarska građa, 1985.

došao 8. juna uveče; Vrbničke kolibe – došao 9. juna u zoru; 9. VI[207] – polazak u ponoć – Balinovac (10. 6. rano).

Po izbijanju na Zelengoru, 1. diviziju je čekalo novo iznenađenje. Nemci su bili otkrili šifru radio-veza Vrhovnog štaba i izbili su na Zelengoru istoga dana kad i 1. proleterska divizija!

U ranu zoru 9. juna došlo je do sudara 1. proleterske brigade i pukovske borbene grupe 369. legionarske divizije na Bavanu, kota 1642, ključni položaj celog prostora od Lučkih do Vrbničkih koliba. Toga dana Nemci su imali 96 avio-poleta – bombardera i izviđačkih aviona.[208] Posle celodnevne borbe, 1. proleterska brigada je uspela oko 18 sati da zbaci neprijatelja i ovlada Bavanom. To je bio preduslov proboja na Zelengori. Treća krajiška brigada na Javorku i Boščijoj glavi štitila je bok jedinicama.

Komandant 1. divizije, Koča Popović, pokušao je 9. juna da uhvati radio-vezu sa Vrhovnim komandantom. Na sreću (!), toga dana kolona Vrhovnog štaba je bila u pokretu i radio-stanica nije radila, pa je Koča poslao pismeni izveštaj. Tako Nemci nisu preko radio-signala doznali nameru 1. proleterske divizije.

Iz *Dokumenata*

Izveštaj Vrhovnom štabu[209]

1. – U toku dana 1. brigada izbila je na Bavan.

2. – Za vreme borbe došlo je kroz Osli do u Konjske vode 10 malih tenkova, a primećeni su na čukama oko Konjskih voda oko 200 vojnika.

3. – Negde između Balinovaca i Vrbnice osmotrena je jača neprijateljska kolona.

4. – Predveče oko 19 sati izbila je jedna neprijateljska kolona sa komorom na Kozje strane (k. 2014), Orlovača (k. 1960), odakle su tukli bacačima ka Vrbničkim kolibama.

5. – Rešili smo da sa 1. prolet. i 3. kraj. brigadom izvršimo prodor ka severu i to:

Prva brigada pravcem Balinovac– Mrčin kolibe – Ruda pl. – Rataj.

Treća krajiška brigada pravcem Balinovac – Jezero – r. Oteša – Drače.

Po izbijanju na komunikaciju odmah ćemo se prebaciti severno od nje.

6. – Smatramo da našim zadržavanjem ovde ne stvaramo povoljniju situaciju. Mislimo da će naše prodiranje poremetiti sadanje neprijateljsko postavljanje i dejstvo prema nama.

Radi ovoga naredili smo opšti pokret svih delova 1. i 3. brigade noćas u 0,0 sati sa prostorije Vrbničke kolibe – Bavan.

7. – Obzirom na pojavu neprijateljskih kolona na pravcu Kozje strane – Ljubin grob potrebno je da taj pravac odmah za tvori jedna od najbližih jedinica.

Mogle bi se i neke jedinice 2. proleterske brigade orijentisati ka tom pravcu.

8. – Ljudstvo našeg brdskog diviziona nalazi se kod Lučkih koliba – oni nemaju oruđa. Mogu se upotrebiti kao pešaci. Molimo da se upute sa prvom jedinicom koja pođe našim pravcem – pošto mi ljudstvo tog diviziona ne možemo sačekivati.

9. – Predlažemo da se 7. krajiška, Majevička i 6. brigada odmah upute pravcem između Bavana i Vrbnice i dalje neposredno desno od našeg pravca prodora.

---

[207] 9. VI – dan polaska u proboj na Zelengori, jedini podvučeni datum u *Dnevniku* Koče Popovića! – Prim. M. V.

[208] Nemački izveštaj, *Zbornik*, t. IV, knj. 14, d. 143, s. 322.

[209] Izveštaj komandanta 1. divizije, *Zbornik*, t. IV, knj. 14, d. 13, s. 34.

Ukoliko je potrebno malo duže zadržavanje na ovom sektoru, potrebno je da i delovi 4. crnogorske budu orijentisani za zatvaranje pravaca od Zelengore, ukoliko vas taj pravac interesuje za dalje pokrete.

10. – Mi smo vam u toku dana javili da mislimo doneti ovakvu odluku i tražili smo hitne direktive. Međutim, pošto vezu sa vama nemamo, smatrali smo da treba odlučiti brzo i odluku sprovesti odmah.

11. – Održavaćemo sa vama radio vezu u ugovoreno vreme.

9. VI 43. u 23 h Komdiv

Koča

Pre toga, u 16,30 sati komandant 1. divizije obavestio je Štab 2. divizije o svojoj odluci. Oko ponoći Prva brigada je krenula sa Bavana u proboj. Komandant 369. legionarske divizije bio je ogorčen zbog gubitka Bavana, kota 1642, i naredio je borbenoj grupi majora Henea: »U jutarnjem mraku ponovo zauzeti Bavan.« U isto vreme je ojačao grupu »Hene« sa 3. bataljonom 370. puka i nagovestio svoj dolazak na Balinovac 10. juna u 10 sati,[210] *da prisustvuje uništavanju partizana na tom prostoru.*

Snage majora Henea krenule su sa Balinovca preko Pašine poljane na Bavan i 10. juna u 5,30 izbile na kotu 1642![211]

Baš u to vreme 1. proleterska brigada izbila je na Balinovac, uništila manje neprijateljske snage koje su se tu zatekle i produžila proboj. Komandant 1. proleterske divizije Koča Popović poslao je depešu Vrhovnom komandantu:

»Predlažemo da i vi sa ostalim snagama krenete u našem pravcu, samo morate žuriti jer neprijatelj može zaposesti položaje koje smo očistili na prolazu.«[212]

Komandant 1. proleterske divizije tri puta je toga dana predlagao Vrhovnom štabu da pođe za 1. proleterskom. Tek posle podne 10. juna Vrhovni štab je odlučio da uveče pođe za 1. proleterskom divizijom i to na predlog komandanta 2. proleterske divizije Peka Dapčevića:

»Ako mi najkasnije u veče ne izvršimo marš za Kočom ... mi ćemo se pod mnogo nepovoljnijim uslovima morati ponovo probijati za Kočom.«[213]

Vrhovni štab je 10. juna posle podne odlučio da krene za 1. divizijom i javio:

»Polazimo za vama večeras... sa svim preostalim brigadama.«[214]

Komandant 1. proleterske divizije, Koča Popović, javio je Vrhovnom štabu:

[210] Izveštaj 369. leg. divizije, *Zbornik*, t. IV, knj. 14, d. 143, s. 331.
[211] Izveštaj 369, leg. divizije, *Zbornik*, t. XII, knj. 3, d. 91, s. 361.
[212] Depeša 1. prol. divizije, A – VII, knj. 706, f. 15, d. 1, od 10. juna.
[213] Izveštaj Štaba 2. divizije, *Zbornik*, t. IV, knj. 14, d. 14, s. 36.
[214] Obaveštenje Vrhovnog štaba, *Zbornik*, t. II, knj. 9, d. 262, s. 356.

»Izgleda nam da smo dobro zbunili neprijatelja i to treba iskoristiti brzim i odlučnim radom ne oklevajući i bez odlaganja... Dođite što pre [podvukao – K. P.] ... Izgleda nam da je glavno prebrođeno i da smo sasvim blizu cilja – samo treba raditi brzo.

Sve se razvija u najboljem redu – sem naših kolona na putu!«[215]

Međutim, Vrhovni komandant je 11. juna, na osnovu saslušanja pohvatanih seljaka koje su Nemci bili mobilisali za nošenje hrane, obavešten da na sektoru Drače – Miljevina ima 200 automobila sa 2.000 vojnika »Vražje divizije sa većim brojem topova i 6 tenkova«.[216] Verovatno pod utiskom tog netačnog obaveštenja, Vrhovni komandant je promenio odluku i dao zadatak zameniku načelnika da Štabu 1. proleterske divizije uputi sledeće naređenje:

Iz *Dokumenata*

Štabu 1. divizije[217]

1. Napad sa vašim brigadama preduzeti večeras 12.6.43. oko 21 sat. Pogrešno je jutros naveden datum.

2. Niste trebali izdavati nikakva naređenja brigadama koje nisu pod vašom neposrednom komandom, i koje su već dobile zadatke od svog pretpostavljenog štaba 2. divizije. Vi ste u ovom slučaju... mogli tražiti od ovih brigada uopšte saradnju – sadejstvo, ukoliko to dozvoljava njihov osnovni zadatak, a nikako menjati njihov zadatak...[218]

3. Mi nećemo dolaziti kod vas niti nameravamo da se krećemo u vašem pravcu.

4. Vrhovni štab kretaće se sa štabom 2. i 7. divizije, tj. grupom koja će biti orijentisana prema centralnoj Bosni...

6. Vi ne treba da dolazite kod nas. Vi imate jasnu direktivu za rad i zadatak. Snage za izvršenje postavljenog zadatka su već danas u vašoj ruci – sad samo ostaje izvršenje. ...

Za Vrhovni štab, Terzić

Komandant 1. proleterske divizije, Koča Popović, bio je uvređen ovakvim tonom i sadržajem naređenja Vrhovnog štaba i odgovorio je na svoj način, s neskrivenom dozom ironije. Budući da je poznavao situaciju, bio je uveren da Vrhovni štab mora poći za 1. proleterskom, što se kasnije i dogodilo.

Iz *Dokumenata*

Vrhovnom štabu[219]

1. Primili smo vaše naređenje od 6,45 koje je opet pogrešno datirano i u kome opet mesto Zagorice pominjete Zađevice. Danas je 12. juni.

2. Kao što smo vam već javili, 10. hercegovačku smo zaustavili tek što je bila pošla ka nama i vratili je na Jablanovo brdo da otuda uspostavi vezu sa Štabom 2. brigade.

---

[215] Deo izveštaja 1. prol. divizije, *Zbornik*, t. IV. knj. 14, d. 29, s. 65.

[216] Izveštaj zamenika načelnika Vrhovnom komandantu, *Zbornik*, t. II, knj. 9, d. 264, s. 358.

[217] Naređenje Vrhovnog štaba, *Zbornik*, t. II, knj. 9, d. 267, s. 362.

[218] Komandant 1. proleterske divizije, čim je 1. proleterska brigada probila obruč na Balinovcu, odmah je ubacio 3. krajišku brigadu, a zatim je ubacivao u borbu i sve jedinice koje su nailazile. Tako se desilo da je delovima 4. crnogorske i 2. proleterske brigade dao zadatak da šire i produbljuju prodor, što su ovi sa radošću prihvatili. – Prim. M. V.

[219] Izveštaj Štaba 1. divizije. *Zbornik*, t. IV, knj. 14, d. 32, s. 70.

Majevička i 6. brigada stigle su malopre, i odmah smo ih uputili na Ratkovac kolibe da smene 2. proletersku, koja će krenuti pravcem Jablanovo brdo. Drugu proletersku nismo mi doveli ovamo, nego je sama stigla (po delovima), uporedo sa delovima 6. brigade. Nikakav određen zadatak nije imala niti vezu, a pošto ga ni mi nismo poznavali, a tražila je vezu i zadatak, vezu smo uspostavili i ostavili smo je gde se zatekla, određujući joj odgovarajući zadatak.

Četvrtu crnogorsku smo uputili za sadejstvo na sektoru gde je bilo zapelo – bar izgledalo tako. Ali to smo učinili samo zato što je ona, po primljenom naređenju od svojih pretpostavljenih, bila krenula već za 1. proleterskom brigadom (pravcem ove). Nismo dakle ni u čemu promenili zadatak nijedne od pomenutih brigada...

Želimo vam srećan put i da se uskoro sastanemo.

Sa drugarskim pozdravom

Komdiv Koča

Pošto je 1. proleterska brigada prešla preko mosta na Bistrici i cestu Foča – Kalinovik, Koča je odmah naredio svim brigadama da nastave proboj i razbijaju obruč u Miljevini:

»Sve brigade će u toku noći preći što veći put da se izvuku iz borbe radi predaha i izbegavanja avijacije. Pravac 1. brigade, 7. i naš: Jabuka.

... Naredio sam da se svi jahaći konji, naši i iz brigada pošalju u divizijsku bolnicu. Takođe i preostali tovarni konji.

Naredićemo svim neboračkim delovima da se odmah približe Rataju, radi bržeg prelaza.

Potrebno je po svaku cenu obezbediti prelaz neboračkim delovima preko druma – odnosno mosta.«[220]

Baš u vreme kada su jedinice 1. proleterske divizije probile neprijateljski obruč u Miljevini, iznenada, iz šume se pojavio Vrhovni komandant, A. Ranković i kurir R. Ristanović. Odvojili su se od kolone Vrhovnog štaba, sami krenuli ka frontu i slučajno naišli na kurire 1. proleterske divizije, po kojima su poslali sledeće obaveštenje:

Iz *Dokumenata*

Štabu 1. proleterske divizije[221]

Ja sam na putu sreo kurira i otvorio pismo. U vezi sa svim tim što ti pišeš odgovoriću ti usmeno. Ovde napominjem samo to da su se skoro sve naše jedinice primakle komunikaciji i da će u toku ove noći biti raspoređene na izvršenje svojih zadataka. Ukoliko bude danas potrebna pomoć 3. krajiškoj, ona se može dati, jer su jedinice blizu položaja te brigade.

Mi smo takođe juče na veče krenuli u ovom pravcu ali smo u šumi Cardačine zalutali, tako da sam ovamo stigao samo ja sa drugom Markom. Nalazimo se sat daleko od tebe, ukoliko nisi već otišao u Budanj. Ovde ću se zadržati ceo dan, a na veče idemo na drugu stranu. Ako imaš na raspoloženju pošalji mi desetinu za obezbeđenje, jer je sa mnom samo Rade. Ako možeš dođi kod mene.

Stari[222]

[220] Obaveštenje k-ta 1. proleterske divizije, *Zbornik*, t. IV, knj. 14, d. 34, s. 72.

[221] Obaveštenje Vrhovnog komandanta, *Zbornik*, t. II, knj. 9, d. 272, s. 373.

[222] Ovo je jedino pismo Vrhovnog komandanta upućeno Koči Popoviću i potpisano »Stari«.

Toga dana, 12. juna, sav u panici, stigao je u Jeleč i major Hene, komandant pukovske borbene grupe na Balinovcu, sa svojim zbunjenim i razbijenim jedinicama. »Major Hene je smesta smenjen!«[223]

Vrhovni štab, 2. proleterska, 7. divizija i delovi bolnice – svi su pošli za 1. proleterskom divizijom.

Prva proleterska divizija u rejonu Miljevine je razbila i drugi neprijateljski obruč i omogućila proboj iz okruženja svih jedinica. Već 15. juna je komandant 1. proleterske divizije konstatovao u depeši, da je neprijatelj razbijen i »očevidno nije sposoban za krupnije ofanzivne operacije«.[224] *I komandant nemačkih trupa, general Liters, zaključio je da je ofanziva završena!*[225]

O proboju na Balinovcu ima više naknadnih razmišljanja. Velimir Terzić – vršilac dužnosti načelnika Vrhovnog štaba o proboju na Balinovcu kaže:

> »Uspeh 1. proleterske divizije 10. juna bio je od presudnog značaja za čitav ishod tridesetodnevne bitke na Sutjesci. Njenim prodorom kroz Zelengoru ka Jahorini bio je ne samo kompromitovan već i osujećen neprijateljski plan okruženja i uništenja glavne operativne grupe, gde su stvoreni svi bitni uslovi za brži prolaz svih ostalih naših snaga!«[226]

Peko Dapčević, komandant 2. proleterske divizije seća se:

> »Blagodareći pravilnoj proceni situacije, smjeloj i promišljenoj inicijativi komandanta 1. proleterske divizije (koju su pri izvršenju proboja podržale snage 2. proleterske divizije), ubrzo je nađeno najbolje rešenje za izlaz iz te tako teške situacije.«[227]

Dikin Viljem, profesor, kapetan zamenik šefa engleske vojne misije pri Vrhovnom štabu kaže o Koči povodom proboja na Zelengori:

> »Uredan, napet, promišljeno kontrolisan osetljivim i disciplinovanim umom i snagom volje, Popović je bio intelektualac, vojnik izvanredne darovitosti, što je možda bilo i tuđe njegovoj unutrašnjoj prirodi. Poticao je iz imućne beogradske porodice i rado se odvojio od svog domaćeg porekla posle studija filozofija na Univerzitetu u Parizu, gde se kretao u nadrealističkim krugovima, u levičarskom svetu pesnika, književnika i umetnika. Bilingvalan, govorio je sarkastičnim uglađenim francuskim jezikom i u njegova mentalna utvrđenja nije se moglo prodreti. Njegove sarkastične primedbe bile su kao udarac mačem. Respektujući protivudare, uvek je bio na oprezi.
>
> Popović se borio u redovima Španske republikanske vojske, i postao artiljerijski kapetan. Kao komandant 1. divizije, sa svojim sigurnim instinktom i munjevitim shvatanjem situacije, Koča Popović je odjednom osetio slabu tačku u obruču nemačkog okruženja severno od Sutjeske i neposredno je doprineo našem spašavanju. ...

---

[223] A-VII, Fond nemačke dokumentacije film NAV-N-T-315-2154-1506-12.
[224] Depeša komandanta 1. divizije, A-VII, kn.i. 394, f. 2, đ. 2. depeša 29.
[225] Izveštaj nemačkog štaba, *Zbornik*, t. IV, knj. 14, d. 171, s. 375.
[226] *Sutjeska*, knj. 1, s. 44.
[227] *Sutjeska*, knj. 1, s. 86.

Popović je bio usamljen vuk, samotan čovek, s retkim trenucima neopreznosti. Imao je primese vojnog genija i mržnje prema ratu. Bio je oprezan u sklapanju prijateljstava i branio je sa vraškom veštinom totalno poštenje uma i srca.«[228]

Iz *Beležnice*

14.6. Na Humu[229]

Ogromno zakašnjenje u procent? [Podvukao — K. P.] Kad je ofanziva počela, verovalo se da nije ništa. Sad kad je suzbijena, izbegnuta, to se ne vidi – nego vrši probijanje, a trebalo bi i moglo bi se imati inicijativa – na frontu od Rataja do Uloga!

Proboj 1. divizije kod Vrbničke reke nesumnjivo najsjajniji podvig u našem ratu – koji se nije umeo razumeti, iskoristiti!

De l'espace![230] A mi prtinom. [Podvukao – K. P.] Neprijatelju omogućeno da drži zasedu, umesto kad bi mogao da strepi na frontu širokom 100 km. Naše velike snage, silom prilika okupljene, nisu iskorišćene – a, zbog aktivnosti artiljerije i avijacije na uskom prostoru, žrtve su veće, rezultati beskrajno manji, »pogreške« neprijatelj ne trpi.

16. VI Hladno brdo[231]

»Nagao, glasan – ali aktivan, delujući, pokrećući na delovanje. Ugodna superiornost – a videli smo ga ipak jako zbrisanog.«

Na Jahorini je toga dana održan sastanak sa političkim rukovodiocima 1. proleterske divizije. Trebalo je oceniti situaciju, odgovoriti na mnoga pitanja: zašto je izgubljen svaki treći borac 1. proleterske, kako je i zašto do toga došlo, kako održati moral na visini ispoljenog na Sutjesci – kako dalje nastaviti?

Iz *Dokumenata*

Treba da održimo zajedničko savetovanje 16. ovog meseca kod štaba 1. proleterske brigade na brdu Kacelj, da preciziramo i detalje rada i ideju opšte operacije.

Primetilo se kod svih jedinica veliki broj boraca rastura se po selima gde vrše pljačke, neorganizovano snabdevaju hranom i slično. Ovo ne samo što ruši ugled naše vojske, već predstavlja i najozbiljniju opasnost za moral i duh jedinica i uveliko smanjuje borbenost naše vojske. Preduzeti sve mere da se ovo ubuduće ne dešava, a svaki ponovljeni slučaj najstrožije kazniti.

K-t Koča polkom Fića[232]

Čim je probijen obruč, već 14. juna Štab 1. proleterske divizije daje zadatak brigadama da ofanzivno dejstvuju, da pređu na teren istočne Bosne i da pri prelazu usput unište železničku prugu i objekte na pruzi Sarajevo – Višegrad.

Štab 1. proleterske divizije izdao je detaljno naređenje za prelaz doline Prače:

---

[228] *Bojovna planina*, Prosveta, Bgd, 1974, str. 130 - 131.
[229] Selo zapadno od Foče. – Prim. M. V.
[230] Prostora (mi treba)!
[231] Vrh na planini Jahorini. – Prim. M. V.
[232] Naređenje Štaba 1. divizije, *Zbornik*, t. IV, knj. 14, d. 38, s. 77.

»Akcija na pruzi i prelaz pruge izvršiće se po kolonama:
Desna kolona prelazi prugu u otseku Sudići – Mesići;
Srednja kolona na otseku Renovica – Kagani;
Leva kolona na otseku Derventa – Podgrab.
Sa srednjom kolonom kretaće se štab 1. divizije i divizijska bolnica.«[233]

Probojem obruča na Balinovcu i Miljevini i uspešnim prelazom komunikacija u dolini Prače otvorile su se široke perspektive za ofanzivno dejstvo. Male neprijateljske snage u garnizonima istočne Bosne postale su lak i brz plen 1. proleterske divizije, koja je posle Sutjeske, iako znatno proređena i umorna, dejstvovala kao da je u punom sastavu. Sve brigade dejstvovale su brzo, energično, efikasno i nadoknadile su znatan deo opreme i naoružanja izgubljenih na Sutjesci.

Iz *Beležnice*

20. VI Rakitnica[234]

Ofanziva je prošla – nije uspela! Do sada najopasnija kriza – najveće žrtve – prebrođena.

Po mom mišljenju, gotovo isključivo sjajnim držanjem 1. proleterske brigade, koja opet na čelu naše vojske, nepobitno[235]

*

Sada se ponovo oseća sigurnost komandovanja, misli i akcija.[236]

Mi smo, takođe, počinili neke greške[237]: najpre ostavljanje protivtenkovskih topova. Ja sam sukrivac: ljudi su bili toliko vezani za svoju opremu! Zatim, izvesne procene – privremene – oblika vojne organizacije i buduće borbe! Prolazne i privremene, to je tačno – ali možda neophodne kao stupnjevi u »aktiviranju« jasnih zaključaka. Ove greške nisu uporedive sa osnovnom pogreškom.

*

Babić Kula

Ne, druže Terziću! Nije u pitanju »filozofija«! Bez filozofije, što će reći bez procene i opšteg i teorijskog viđenja nema usklađene i uspešne akcije. To je teorija rata. Bez nje nema uspešnih operacija – nema nikakvih operacija. Vi takođe imate svoju filozofiju: ona se svodi na nomenklaturu vojničkih reci.]

---

[233] Naređenje Štaba 1. divizije, *Zbornik*, t. IV, knj. 14, d. 43, s. 89.

[234] Selo severno od Rogatice. – Prim. M. V.

[235] Štab 1. divizije poslao je depešu Vrhovnom štabu: »Predlažemo najvišu pohvalu za Prvu proletersku brigadu... Ona je izvršila sve zadatke.« Knjiga depeša, A-VII, k. 706a, f. 15, d. 1. – Prim. M. V.

[236] U svojim *Beleškama* Koča Popović ima mnogo primedaba na komandovanje u bici na Sutjesci. Vrhovni komandant nije potpisao nijedno naređenje od 3 – 16. juna. Kad je ofanziva završena i jedinice izbile u široki manevarski prostor, Vrhovni komandant uzima komandu i to se odmah osetilo. – Prim. M. V.

[237] Koča smatra da je osnovna greška bila rasturanje jedinica, što je onemogućavalo efikasnost komandovanja. U vezi sa tim, Vaso Jovanović, načelnik štaba 1. proleterske divizije, ispričao je sledeću anegdotu: »Koča je pošao u Vrhovni štab, u Dernečišta, na Vučevu. Tu mu je rečeno: „Treba da pošalješ jedan bataljon na Suhu,...“ Koča je brzo odgovorio – „Došao sam da primim zadatak za diviziju, a bataljone ću rasporediti sam.“« (Usmena izjava V. Jovanovića. Prim. M. V.)

»Između izgubljene čuke i pobede u Africi«, treba naći pravo gledište, koje neće biti ni uski pesimizam, ni bezgranični, rasplinuti optimizam – a vodeći računa o činjenici naše vrednosti, naše uloge, našeg opstanka. Mi smo zaslužili da živimo i da se ne svedemo na »reperkusiju«.

Iz *Dnevnika*

Iz Džimrije – pošao 23. juna u podne; u Kusače – došao 24. juna u zoru; pad Han-Pijeska – 24. juna u 14 sati; pad Srebrenice – 26. juna u zoru; pad Vlasenice – 26. juna u zoru; pad Bratunca – 26. juna posle podne; pad Drinjače – 27. juna u 18 sati.

Iz *Beležnice*

23. VI Džimrije[238]

Postao sam džangrizalo – nabusit! Ima i zbog čega! U sučeljavanju sa tom alapljivom sebičnošću.

Živeo sam u izobilju i svesno sam prebrodio zakeranje. A oni primitivni koji uživaju sad – ne osećaju, zahtevaju, ne primećuju druge oko sebe. Premda ima sličnosti – čak i ne gledaju visoko, no im se pogled ne spušta.

Treba napisati nešto o »taktičkim iskustvima«. Dve godine uzastopce, gotovo na istom terenu, dozvoliti opkoljavanje! Pa tu već treba tražiti krivce! (Oba puta na Zelengori – M. V.)

Šta kaže? Komandanti greše, moramo im rasporediti bataljone! Kakva besramna pretencioznost (Buster Keaton) – Baster Kiton. Šta se vas tiče, i ne radi se o greškama! U odnosu na šta, vraga! Toliko je to krupno da se ne može nazvati greška, nego ne znam – nesposobnost, krivica! Onako mali, napendrečen, bezgranično ograničen, uzaludan, prazan, štetan. Kako je mogućno da drugi to ne vide i trpe? Neko se izolovao – i glupost teče, birokratizam i neinventivnost caruju – ljudi ginu nesrazmerno!

Jedu mnogi preko gladi, računaju neku sitnu računicu: »da promenimo puške, ali da zadržim remnik!« – »ostavite mi moj deo kajmaka za večeras, pošto sad ne mogu!« I kad se usudim – jer više ne mogu da se uzdržim – da kažem: »nije lepo!« Zaista me pogledaju začuđeno, jer zaista ne razumeju!

Odavno smo se otkačili od neprijatelja, već treba da se kačimo. ... Krenite odmah, odmorite se i čekajte naređenje, spremite se za pokret, stiže direktiva – sve to toliko uzastopce, skoro istovremeno. Kad bi bar bilo iz dana u dan! Nego od trenutka do trenutka. A neizbežno je da bude tako. Bezbrižnog li slepila!

Tačno je primetio Vasa: »Ne treba da tražimo planine, nego manevarski teren.« Sećam se koliko se lane Stari podsmevao tezi o »tvrđavi Pivi«! Šta će nam tvrđava, kad nama treba uvek što više izlaza, što više ulaza, što više pravaca.

Neki se uvek prvi izvali na krevet! A i ja sigurno nekako izgledam – ali ima li koga da vidi, da digne nos sa svoje porcije, svog konja, svojih čizama – svog prilježnog nabavljanja potrebnih

[238] Selo jugoistočno od Han Pijeska. – Prim. M. V.

predmeta i ljudi! Kako su tu budni i odmah uoče potrebe – jer se tiče sopstvenog tela! – degoütant![239]

Onaj čačka nos 20 puta dnevno, na svoj način, razume se, brišući prolaz kažiprsta savijenim palcem! I bezočno gleda rezultat! Kako mu objasniti da se ne radi o – »bon tonu«, nego o elementarnoj pristojnosti.

Šta se dešava u tim glavama »u međuvremenu« – a to međuvreme je dugo.

Pa namešten superionirani stav i ton tog i tog – »mda« – »han«? Pa blesava izveštačenost te i te, njen bezočni i hladni, a glasni smeh na – »a«!

Zaista čovek poželi da poživi i sam – iako zna koliko mora da je netrpeljiv. Zar niko da ne zasluži da bude prisutan? Zar svaki ä la longue[240], da postane – bar par moment – nesnošljiv. Koliko bi onda brak bio apsurdan! Neslaganje bi bilo nužan proizvod dužeg cohabitation – zajedničkog života – i često se sigurno i radi o tome. Utoliko oštrije ukoliko je bilo više intimnosti; o tako daleke, tuđe, nepojmljive, zar ne?

Tačno je ono što sam naslutio i rekao. Treba negovati, gajiti, čuvati, štititi – jer dva tela se ne mogu dugo trpeti, a da se ne odgurnu – tamo gde prestaje njihova »zapremina«!

Između izgubljene čuke i pobede u Africi! – »između solipsizma i prazne filantropije« – život!

27. VI Prema Jelovačkoj vodi (Vlasenica)

Doveden pukovnik Kopačin[241]

Divizija je nezaustavljivo nastavila nastupanje na sever, razbijajući ustaške bataljone, domobranske jedinice i razbacane četničke grupe. Vrhovni štab je naredio da se oslobodi Zvornik.

Iz *Dnevnika*

Iz Rajića – u Vlasenicu – došao 1. jula ujutro; istog dana krenuo posle podne i stigao u Plahoviće kod Kladnja; iz Plahovica krenuo u podne 2. jula i u zoru 3. jula stigao u Vlasenicu. [U Plahovićima se nalazio Vrhovni komandant – M. V.]

Štab 1. divizije je dobio naređenje Vrhovnog štaba 1. jula u 10,40 sati:

»Koča, Veljko i Fića hitno da dođu kod nas u Kladanj. Komandu nad 1. divizijom da primi zasad Lekić sa Vasom, kao načelnikom štaba.«[242]

Na osnovu ove depeše, Koča, kao komandant i Fića, kao politički komesar divizije, napisali su naređenje 1, 3, 6, Majevičkoj i 1. i 2. vojvođanskoj brigadi:

[239] Odvratno.

[240] Na duži rok.

[241] Zarobljeni domobranski pukovnik, komandant odbrane Vlasenice – 15. domobranski puk (bez jednog bataljona) i 23. bataljon ustaša. – Prim. M. V.

[242] Naređenje Vrhovnog štaba, *Zbornik*, t. II, knj. 10, d. 3, s. 10.

»1. Prema današnjem naređenju komandant i politički komesar ove divizije kreću za Vrhovni štab. Prema istom naređenju Vrhovnog štaba, komandu nad 1. divizijom za sada prima Lekić sa Vasom, kao načelnikom štaba.

Prednje se stavlja na znanje.

2. Pod komandom štaba 1. proleterske divizije ostaje i dalje grupa navedenih brigada...«[243]

Prema izjavi Vasa Jovanovića, načelnika Štaba divizije, svi u Štabu divizije su mislili da je Koča smenjen. U Štabu je bila velika žalost. Bilo je i onih koji su plakali. Pitali su se zašto!? Napravio podvig, probio nemački obruč na Balinovcu, bitku na Sutjesci od katastrofe pretvorio u trijumf – i smenjen!

Koča Popović kaže: »I sam sam smatrao da sam smenjen.« Međutim, Vrhovni komandant, posle razgovora u Plahovićima, vratio ga je na položaj komandanta 1. divizije, kao da nije bio smenjen![244]

Odmah su počele pripreme za oslobođenje Zvornika. Grad je bio veoma utvrđen i branilo ga je oko 3.000 vojnika iz nekoliko jedinica ustaša, domobrana i milicije.

Štab 1. divizije izdao je 4. jula zapovest za napad na Zvornik toga dana u 22 sata. U napadu su učestvovale jedinice 1. proleterske brigade i po jedan bataljon iz 1. i 2. vojvođanske brigade. Pored ostalih uputstava za napad, Koča je dao i sledeće:

»Važno je, dakle, da jedinice 1. proleterske brigade krenu što pre i energično. Njihovo dejstvo povešće i Vojvođane.«[245]

---

[243] Naređenje Štaba 1. divizije, A-VII, k. 706a, f. 8, d. 23.

[244] Ipak, sva pitanja oko toga ni do danas nisu dokraja raščišćena. Kad je Sreten Žujović Crni uhapšen 1948. godine, osnovana je pri CK KPJ komisija u sastavu: Cana Babović, Milentije Popović, Veljko Ilić, Miloje Milojević, Mijalko Todorović Plavi i Koča Popović sa zadatkom da ispita, da li je Žujović inicijator proboja na Zelengori sa namerom da izda Vrhovnog komandanta, da ga ostavi u okruženju. Čak su i neka sredstva javnog informisanja objavila tu optužbu protiv Žujovića. Komisija je konstatovala da ni inicijativa, ni odluka o proboju nisu bili delo Sretena Žujovića (privatni arhiv Koče Popovića, Legat Arhivu grada Beograda, fascikla 5, broj 57). Ali, činjenica da je vođena istraga potvrđuje da je postojala takva pretpostavka. Gorčina tih »priča« i »mišljenja« o izdaji na Zelengori veoma je vidljiva u Kočinim sećanjima. Iako tada nije bio smenjen, iz *Beležnice* se jasno vidi da je bio uvređen, i to žestoko! Poneki u Vrhovnom štabu i oko Vrhovnog štaba u toku rata, a i sam Vrhovni komandant, izrekli su mnogo teških reči na račun 1. proleterske divizije – da se provukla, da je pobegla, da je ostavila druge jedinice pa i Vrhovnog komandanta. Vrhovni komandant nije usvojio predlog da se pohvali 1. proleterska brigada, koja je izvršila proboj.

Te priče su obnovljene kad se Koča Popović povukao sa svih funkcija, 1972. godine. Neki političari i »istoričari« opet su potegli stare priče da je proboj izvršio bez odobrenja Vrhovnog komandanta. Milovan Đilas, onda član Vrhovnog štaba i Politbiroa CK KPJ, napisao je 1980. godine, da je u Vrhovnom štabu cenjeno kao nedopustiva greška što je Koča izvršio proboj obruča bez odobrenja Vrhovnog komandanta! Nije rečeno da je Koča bio u pravu čak i kada su u naše arhive stigli dokumenti nemačkih komandi, iz kojih se jasno vidi da je proboj na Balinovcu izvršen u jedino mogućem trenutku! »Politika« je juna 1973. godine objavila »kalendar« najznačajnijih događaja u bici na Sutjesci. U tom »kalendaru« nema proboja obruča, iako bez proboja ne bi bilo ni Sutjeske, ni legende i, verovatno ni »kalendara«! Nema proboja, iako je to – »Najveći podvig u NOB-u«, kako je zabeležio Koča Popović.

Rat je rat. Komandant 369. legionarske divizije smenio je komandanta pukovske borbene grupe, majora Henea, čije su jedinice razbijene na Balinovcu, a Vrhovni komandant Josip Broz Tito ozbiljno kritikovao Koču Popovića, koji je razbio tog neprijatelja! – Prim. M. V.

[245] Naređenje Štaba 1. divizije, A-VII, k. 706, f. 5, d. 27.

Grad je oslobođen 5. jula oko podne uz veoma žestoke borbe na svim prilazima i u samom gradu. Do nogu je potučena 1. ustaška brigada.

Komandant divizije je odmah naredio:

»Po likvidaciji Zvornika, u gradu sme ostati samo jedan bataljon 1. proleterske brigade. Ni jedna druga jedinica, ni borac, ne smeju [podvukao – K.P.] se nipošto zadržati u gradu.«[246]

Sve jedinice su se povlačile iz grada, ali...

Iz *Dnevnika*

5. jula posle podne poginuo Fića.

Iz *Beležnice*

6. VII Kod Caminske reke[247]

Juče posle podne, u Zvorniku, poginuo je Fića – od običnog metka! Trčao je, i pao, onesvestio se. Kad se osvestio, pitali su ga drugovi: »Šta ti je?« – »Boli me rana!«. Ranu su mu jedva pronašli, pod desnim pazuhom. Metak nije izašao. Krvi spolja nije bilo. Malo krvave pene na usnama. Kad su mu podigli ruku rana se pokazala jednom kapi krvi.

9. VII s. Zadna[248], više Cerskog potoka

– Kad se završi rat, sigurno ćemo odjednom ostariti! kažem ili pomislim, budeći se.

Noć smo prospavali u žitu, na ivici šume. Odavde se vidi sve do vetrenjače na drumu, do Kosovače i Ahmetovog brda, gde se i noćas vodila oštra borba. Zora je, mirna, neodlučna. U polumraku već lete bombarderi.

Sinoć, kad smo legli, duvao je topal južni vetar. Ovde, na severnoj padini Džafin kamena, nije se ni osećao; čuo se samo u granju retke hrastove šume.

Doneli su Fiću – i sanduk. Pokrili su ga čipkanim pokrovom i cvećem. Lice mu je jutros bilo iste boje kao kosa, šajkača natučena na čelo, kao kad je bio mršav.

Raka je iskopana u šumici, malo niže od nas. On više ne spava. Svi smo sinoć tako brzo zaspali!

– Kad bude gotov rat, sigurno ćemo naglo ostariti – kažem glasno. Nikog nisam probudio!

Fića leži tu, malo više, pod jabukom. Leš! Po stopalima se najpre vidi da je mrtav: kruta su, čarape su navučene, ali ne obuhvataju noge. Zemlja je spremna, i tek će je ljudski glas nad njom učiniti uzbudljivom. Zakopaćemo ga tajno, da ga ne iskopaju i ne unakaze mu leš! Čemu! Hoće da iskidaju ono meso koje je već osuđeno, truli, nestaje. Zakopavanje evo opet, ovde, dobilo svoj puni, prastari smisao![249]

Ne znaš više ni da li si voleo ovog čoveka! Ovo pred tobom, sada, manje je od slike, jer nije verno, jer nema sutrašnjice prisustva i drugarstva.

---

[246] *Zbornik*, t. IV, knj. 15, d. 21, str. 44.

[247] Rečica južno od Zvornika. – Prim. M. V.

[248] Selo kod Zvornika. – Prim. M. V.

[249] Načelnik Štaba Vaso Jovanović napravio je skicu mesta sahrane. Posle rata Fićine kosti su prenete u zajedničku grobnicu u Zvorniku. – Prim. M. V.

Ovako počinju knjige – bez početka.

Lepše će plakati oni čiju živu uspomenu neće načeti nametljivi smrtni lik. Hej! treba plakati unapred!

*

17. VII Ivova, iznad s. Štedra

Čekali smo celu noć – pred pripremljenim vatrama, ali niko nije došao.

Od poslednjeg poziva[250] nisam više isti! Ono što me zabolelo, promenilo me i kad se nije potvrdilo. Je li mi pomalo žao što sam »došao do kraja« ... Detinjasto.

»Puskaj!«[251]

Nešto je trebalo zabeležiti, ali šta? Onako nešto paradoksalno, istinito, o uslovima rada? Ili o onoj Radovanovoj »liniji«? Ili o ispravci procene poslednje »ofanzive okružavanja«. Neka bude ovo zadnje: doprinelo pogrešnoj proceni: upornost bojeva kod Caparda, kolone ka Olovu, Karanovi izveštaji o ipak svega dve pukovnije, prilična aktivnost avijacije; nedostatak protivkolskih oruđa; – prevideli: sporost neprijateljskog nadiranja (pešadije), brzi prestanak delatnosti avijacije, dejstvo naše dekoncentrisanosti – neprijatelj išao uglavnom drumovima i za gradove.[252]

Oseća se Arsino prisustvo.[253] Plan postoji i sprovodi se, bez obzira na pojedinosti koje bi mogle omesti pojedinosti njegova ostvarenja.

*

Razgovaram sa Radovanom. Izogovarasmo sve redom! Ko će imati smelosti da bude prijatelj najboljim?

*

»Primećujem da nisi više onako uvek odlučan...« kaže Cana. I istina je. O tome se radi, itd. Ništa! – Večeras će 1. brigada imati vezu sa Kairom.

*

18. VII 43. Kupusna[254]

Avion je juče doleteo, neko vreme kružio, dalje prema severu i otišao. Ili se nije dobro orijentisao, ili nije video naše vatre! Ili je tražio srebrnički drum, koji mora da je nevidljiv odozgo, jer je zarastao u travu, ili su i Nemci – ustaše imali vatre koje su ga sprečile da razazna naše.

*

Mnogo spavamo.

Neprijateljska »ofanziva« u svakom slučaju neaktivna. Ne pamtim da smo ovoliko dana počivali bez ikakvog okršaja, ni susreta sa neprijateljem. Izgleda da je i drugde – u istočnoj Bosni – mirno.

---

[250] Poziv na razgovor u Vrhovni štab, posle »smenjivanja«. – Prim. M. V.

[251] Pa neka!

[252] Nemačka 7. SS i 369. legionarska divizija pokušale su da unište partizanske jedinice kod Zvornika. – Prim. M. V.

[253] Arso Jovanović. Koča ga kritikuje ali mu priznaje i kvalitete. – Prim. M. V.

[254] Katun južno od s. Stedra. – Prim. M. V.

Treba reći nešto o našoj neophodnoj taktici – i preduzeti nešto. »Partizaniranje«! – smeje se Radovan. Ono je nužno, i pored nesumnjivo jasnih opštih, međunarodnih prerogativa. U pitanju je još tempo. A mogućno da ćemo u najkraće vreme morati još centralizovati snage. Pitanje žrtava, kadrova, vrste zadataka (garnizoni samo određeni), popune i – jedno od najvažnijih – koje je najpre bilo u zasenku, u postavljanju novih perspektiva: ponovo uspostavljanje dodira sa narodom; prevazići »dve vojske koje se biju na tuđoj zemlji«. U ovom poslednjem nužan je korenit zaokret: skoro smo praktično odustali od pridobijanja. A uslovi i razvoj međun[arodne] situac[ije] baš prvenstveno povećavaju ove mogućnosti: seljaku je već jasno da Nemačka propada, ali mu izgleda ipak da on ne mora još da učestvuje; tim pre što i kad ne učestvuje naš prolazak ga skupo košta. »Evo nas, evo rata!« Ali ne smemo dozvoliti da se svede na to. Poređenje: Šehovići – Srebrnica.[255]

U daljini bruje avionski motori. Podne je, pa su neprijateljski. Verovatno prolaze nekuda ka dalekim zadacima.

*

Osećam i neko subjektivno mrtvilo, nereagiranje, nepredupređenje. O Fići ne rekosmo ništa, o ratu takođe ništa, a dešavaju se krupni događaji i samo je – gotovo – pitanje vremena. Treća nemačka ofanziva na Istočnom frontu[256] propala za nepune dve nedelje, saveznici se iskrcavaju na Siciliju i postepeno je čiste. Za onog koji nema mogućnosti da prati iz dana u dan, to je potpuno novo stanje, uporedivo – neuporedivo sa, recimo, prošlogodišnjim. Ničevo!

*

Radov[an] kaže: »Nema prave velike poezije bez velike ljubavi prema svojoj zemlji – vidi Gogolja i Njekrasova – a mi ne umemo još toliko, dovoljno da je volimo.«

*

»Evo nečeg unapred lepog i celovitog!« Zašto je potreban toliki razmak da bi postalo lepo za pisanje – onda kada su se izgubile neophodne pojedinosti. Razumljiv postupak pisaca koji beleže pojedinosti da bi mogli napuniti prošlost kad postane period – smislen.

Veliki pisci 19. veka nisu krili prisustvo pisca. To nije ono što daje lepotu njihovim opisima, ali ih zaista ta njihova »bezazlenost« situira, pa su i time rekli nešto o sebi i o svome dobu. Početi danas sa prvim licem znači – pisati ili navoditi dnevnik. A i toliki dnevnici su bez Ja!

C[ana] – iskusna i bezazlena! Tako konkretno borbena i konkretna u borbi, »a pleins poumons« – »punim plućima«, potpuna revolucionarka, neukrotiva, nesalomljiva, nesavladiva, nepokolebljiva, itd. – eto sedi, pospana, i fabulira, fantazira o svim podacima, sanja, izmišlja njihov verovatno najmanji smisao. N'adhere pas[257], ne dodiruje, ne zahvata.

Mnogi sjajni ilegalci nisu umeli da ostvare rat, nužni. Svesno primljen kao takav. Primitivizam? Život im postao vredniji? Ne bih rekao. Nego ograničeniji pred

[255] Politički komesar 1. divizije tek u januaru 1944. godine je reagovao na ovaj problem i napisao: »Mnogo smo se povojničili.« – Prim. M. V.

[256] Kurska bitka. – Prim. M. V.

[257] Ne prijanja.

sistematizovanom smrti? Tuđa je to za njih sila koja ih vreba! Anonimna, inostrana! Okvir je veliki, tiče se neposredno celog čovečanstva.

*

Ne umem da opisujem ni ljude koje poznajem, događaje još manje.

Nesavremena V.[258]! Izmislih povodom nje izraz, koji ne treba da bude uvredljiv: »uslovni partizan«! Opšti uslov: biti iz ovog veka, zar ne! U poređenju sa njom – a i sa mnogim drugim, drukčijim, – ja sam Amerikanac – a Radovan Rus! Mnogima – ne odnosi se ovo na nju – nedostaje poslovnost.

Eno F[ića], koji je izrastao na praktičnom radu. Ovako izgleda: događaji se dešavaju, on zna da očekuju rešenja, on rešava nekako namerno, ali rešenja su gotovo odreda nerealna i nerealistična. Drukčija je nekako ova velika stvarnost, i drukčije, posrednije velika.

V[era] je u onom pozitivnom smislu poslovna – ali ne može živeti ni bez vode, ni bez konja – ni gotovo bez osećajnih, neverovatno nesavremeno dugotrajnih, nesrazmerno kriza. Kako da legne pored Radovana, »kad nismo još ni razgovarali!« – Sećam se: svađa ima svoj tok, zakone zamršavanja i razmršavanja. Mržnja je prestala, moglo bi se dalje zajedno, ali »nismo još ni razgovarali«!

I ja sam valjda bio potčinjen tim zakonima – u onoj sobi sa narandžastim i belim zavesama, na putu sa kupanja, na ulici, ali ovde?! Pa uzmi ruku, ipak pruženu, i kreni, nasmej se, prošlo je, mislio si da mrziš!

Ogleda se i začešljava. Ali sve to nekako kao da su joj dokazali da je žena! Ja ne bih umeo da joj dokažem, ne bih imao argumenata, morao bih da zatvorim oči da bih ih izmislio po glasu – dahu duše! A svesti ženu na dušu? Kako! Milo ti je to stvorenje, i uredno – vredna, osećajna devojčica.

Vidiš, i moja Vjera je bila dete, neodgovorna, ali ni jedan deo tela ne bi mogao prevariti o »svojoj pripadnosti«, ni jedan pokret, i tu nisu onda slučajni ni glas, ni ona duša.

*

Ko je R[adovan]? Bez one linije koju je primetio kod mene, zato što je ta linija na samoj površini njegovoj, tamo gde se dodiruje sa ostalim ljudima.

Ja kažem, a ne zna se da sam rekao, pa se pitaju šta li to imam da kažem.

On izgrdi, i jasno je da je izgrdio – pa se pitaju što li grdi.

Nije tajanstven, a bogat je, osetljiv i grub. Po praktičnosti i korisnosti nimalo »pesnik«. Otkud to, a pokazuje se kao pravilo. Jer nije profesionalan? Profesionalnost kao antiteza poslovnosti. Netrpeljiv je i čist. Kad bi ovo pročitao, mislio bi da je ovo napisano zato da bih mu se odužio za njegov opis.[259]

Još ništa nije rečeno. Niti se ljudi mogu opisati, ako se ne opiše što rade, kako rade, ako se ne iznesu njihovi postupci, njihova delatnost.

Postaviti pitanje: »Ko je Radovan, posle toliko godina poznanstva, prijateljstva, zar ne znači to već oglasiti ga »tajanstvenim«. Ali o drugom se radi. Čudno je napravljen!

---

[258] Vera Zogović. – Prim. M. V.

[259] Radovan Zogović je napisao pesmu o Koči: »U Čajniču, poslije 32 godine«, *Supret za sjutra*, Prosveta, Bgd, 1985. – Prim. M. V.

Ovoliko samo da se ne bi propustilo. A rečeno ništa nije. Kaži kako ide, kaži kako deluje, šta se dešava kad prođe i zahvati. Bez toga ga nećeš imati. Sramota je reći ovoliko malo kao po dužnosti...

Kako bi mogao čovek biti dublji od sebe?!

*

I mi građani se, eto, vezasmo za šumu.

Rat nećeš zameniti »razmišljanjima« – bar da su »sanjarije«, odbrambene dakako – razumljivo je i da se braniš od raznih teškoća. Ali da razmišljaš umesto da delaš! Da dejstvo zameniš mišlju! Ne ide!

*

Istina je ipak da i zbog toga i inače ništa ovde nije rečeno. Nisi kazao ni ono o čemu govoriš, pa ni sebe. Zaboravljaš se! »Paludes«.[260]

*

Oblaci kao da su krenuli uzbrdo. Nebo bese prekjuče očešljano. Ni bukva, ni gora ne bi se mogle porediti kada bi bile »univerzalne« i »univerzalno prisutne«. Ili se moraju porediti baš zato što su poznate – kao razne, mnogostruke. To i to poređenje je lepo samo ako je sadržano u mogućnostima slika koje sam stekao o predmetu koji se poredi. Svršava se samo-mišlju – samozadovoljstvom. To je zato što, na ovom planu, »nismo još ni razgovarali«!

A može se poginuti vrlo precizno kriv. Kriv: ako ništa nisi »skrivio« neprijatelju.

Čudan je to put: najteže sam pisao o nadahnuću, a sada najlakše bez inspiracije. Pa i nije čudno: i inspiracija i talenat obavezuju. – Popustio čak i rukopis, sumnja u vrednost onog što crta.

19. VII 43. Madre[261]

Jadno li je, i opet otužno nesavremeno izgledalo »pomirenje«.

Sela, napisala pisamce na tri lista, poslala i nestala. On pročitao, pocrvenele mu uši, ustao, odvezao konja i pošao, ne oprostivši se ni s kim! Pobeđen! Baš tako!

Pa sad, neka mi se objasni! Čovek razborit i, u izvesnom smislu surov – kapitulirao »bezuslovnom kapitulacijom« pred svemogućim čarobnim rečenicama. Kao da ga čarobnim štapićem lupila po čelu. A nije smešno – nego nesavremeno, i time bode – bode onom neodređeno ljubavnom tragičnošću koja se oseća nesumnjivo. A »krupan« je to čovek, i smeo ...

20. VII 43. Madre

Još o V[eri], o njenoj odličnoj obaveštenosti, dakle o živoj radoznalosti. Ima tu neka nesrazmera između ćutljivosti, upisana čela u liku i pogledu u onom objašnjavajućem – nerazgovetnom mrmljanju, upornom kao potok. I kad onako, uzgred, tumači tiho i uporno stvari koje je čula, doznala, čini to nekako strasno, pouzdano (jer promišljeno i zainteresovano). Ne bi ni mogla onako držati Radovana, bez te neodređenosti!

[260] Ustajala bara.

[261] Selo zapadno od Srebrenice. – Prim. M. V.

*

Stigao je P[oljanac]. Udaljili ga. Iznosi najjači, konačni argument (!): »Zar mene da kontroliše taj i taj, koji je na kraju krajeva do pre dve godine bio običan kapetan!«

*

Šta se nije pričalo o Žepi, o njenim pećinama, basnoslovnom bogatstvu, neosvojivosti, itd. Eto je leži pod nama, mirna i krotka, u magli jutarnjeg zelenog sunca. Un paysage pacifique! – Miran predeo!

*

Treba opisati Vasu. Izgrađena ličnost: pokreti i mimika spori, a duh živahan; retko »vlada sobom«. »Doteraće daleko!«

Obrazovana je operativna grupa.[262] Odlično! Odgovara onoj potrebi za zaokretom o kojoj sam govorio sa Plavim. Rat se već može i mora postaviti u odnosu na »izlaznu liniju rata«.

Ono o stanovništvu. Ne gleda nas više kao obične, sebične prolaznike. Već meri našu budućnost, o kojoj zna da će se pojaviti u kakvom bilo obliku. Krajnje je vreme da se ova naša profesionalna vojska ponovo politizira. Oslobođenje je »u vazduhu«, seljak ga oseća – i meri nas već u odnosu na to stanovište (koje je doskora za njega samo bila propaganda ili mogućno naslućivanje). A sad? Ne radi se više o ubeđivanju, tumačenju mogućnosti, dostižnosti slobode. Sada to baš u odnosu na nju i njeno sadržinom procenjuje. Hercegovina je nemogućna, nemogućno je narodnooslobodilačko razbijanje košnica! Moraš da pomažeš da bi se smeo nazvati oslobodiocem, da bi to bio.

Počinje borba za mase, za posleratne mase. Nov je to problem, novi su i okviri. Šta je u međuvremenu stečeno – stečeno je (uglavnom), ali ono što nije pridobijeno ili je izgubljeno, treba steći. I Crnu Goru ćemo morati gledati drugim očima, prići joj drugim pogledom – narod ne ukidaš ni kritikom, ni tamanjenjem, pa ga još manje time pridobijaš, i njegovu živu snagu.

Ono što ti je smetalo na zadihanom putu i što si morao bezobzirno da uklanjaš, ma i uništavajući – tu je, i može da postane tvoj aktivni pomagač: neguj ga! Bez njega nećeš se probiti – bez njega ne možeš živeti. Treba da razumemo da ni on bez tebe. Najgluplje bi bilo svetiti se – u stvari sebi! Najlakše bi bilo pobiti – i sebe!

Vrhovni štab je odlučio da napusti istočnu Bosnu i da sa 1. proleterskom i 7. divizijom pređe u centralnu Bosnu, a 2. proletersku uputio prema Crnoj Gori i Hercegovini. Snage ka centralnoj Bosni nastupale su u dve kolone: južno – glavnina 1. proleterske divizije – ka Jahorini, zatim preko pruge Sarajevo – Mostar ka Gornjem Vakufu; severno – kolona Vrhovnog štaba. Po naređenju Vrhovnog komandanta, 1. proleterska brigada je obezbeđivala kolonu Vrhovnog štaba na maršu. Brigada je stigla sa dva dana zakašnjenja. Bila je daleko. Sa 1. proleterskom brigadom maršovao je i komandant 1. proleterske divizije Koča Popović.

Iz *Dnevnika*

[262] Vrhovni štab je bio odlučio 18. jula da osnuje operativnu grupu za vođenje akcija u istočnoj Bosni, ali je od te namere odustao. *Zbornik*, t. II, knj. 10, d. 44.

Iz Medojevića – krenuo 24. jula ujutro; u Vladojeviće – istog dana u podne (južno od Olova – M. V.); iz Vladojevića krenuo odmah – u podne; iz Jelovca – 24. jula krenuo ujutro; iz Mušica – 26. jula posle podne; iz Krčevine – 26. jula u zoru; iz Han Pobilja – 27. jula u zoru; sa Manjin brda – 27. jula uveče; iz Lužnice – 29. jula uveče; iz Podborja – 30. jula u zoru; iz Kamenice – 31. jula u zoru – noću Vranduk – Nemila; iz Orahovice – 1. avgusta u zoru; iz Srabljivog jezera – 2. avgusta u zoru; iz Pavlovića – 3. avgusta u zoru i 4. avgusta u podne – na Petrovo polje [na Vlašiću – M. V.].

Iz *Beležnice*

29. VII 43. Lužnica[263]

Evo nas pred džunglom. Šuma je pusta i skoro besputna dok ne naiđeš na trasu – ali i ona će brzo nestati. »Putujemo.«

Toliko je ljudi smekšalo, olabavilo se – ili nadulo. Strši njihova izlišnost mnogo vidnije. I misao je labava, pomoćna.

Blizu smo pa se gledamo – a bore na duši vidne, duboke i mnoge oči prazne.

Na Petrovom polju, noću 5. avgusta, Vrhovni komandant Josip Broz Tito pozvao je na sastanak ceo starešinski kadar 1. proleterske brigade. Sastanku su prisustvovali članovi Vrhovnog štaba i komandant 1. proleterske divizije Koča Popović.

To je jedini sastanak takve vrste u toku NOR-a. Vrhovni komandant pozvao je svoje proletere, od kojih je mnoge poznavao, da prodiskutuju o situaciji, o zadacima, o Prvoj proleterskoj.

Iz *Beležnice*

1. IX 43. Bugojno

Četničku snagu koja još uvek pretnja Hrvatima razbijali mi.

Karakteristično za englesku politiku u Evropi da se oslanja na ljude koji su se kompromitovali saradnjom sa okupatorom. Najbolje ističe reakcionarnost te politike.

Među prijateljima od osećajnosti do osetljivosti nije daleko Tu napetu atmosferu može svaka neodmerena reč da poremeti razbije. A kako bi u njoj sve reči bile odmerene! Dok traje obavezuje, zamara jer zahteva da bude održana na poslednjoj visini – naponu – tera u laž, tako da, zbog toga, kad padne – manje žališ za njom. Koliko može da bude nametljiva njena ljubaznost!

Široke su mogućnosti onog koji, žaleći se, pristaje i da plače. »Postavljanje stvari«, »traženje računa«! Pokvašena i naduvena grubost u stvari, preteča, ucenjivačka; poručeno dostojanstvo, paučinu koju je vetar načeo, hteti zakrpiti metlom!

2. IX 43. Bugojno

Sinoć smo bili u bioskopu, gledali francuski predratni film »Tri valcera«. U celoj stvari najfilmskiji je bio dolazak drugova na konjima, pred bioskop!

[263] Lužnica, rečica – potok na planini Ravno. – Prim. M. V.

Štrči samo praznina, bedastoća scenarija, glumaca i svega. Kako da se zainteresuješ za jednu plitku ljubavnu priču, u kojoj se u stvari ništa ne događa, niko ništa ne doživljava, gde lica nisu izuzetna bar po lepoti ili kojoj bilo drugoj ličnoj osobini! Tek ratno vreme ne može imati nikakve slabosti za ovakva sitna uzbuđenja. Noge po sebi ne mogu biti uzbudljive.

Zar da žalimo što smo otrgnuti od takvih sitnica? A i proživeli smo svoje – »Zakopajte mrtve«.[264] Ljubav baš tu suviše svedena na telo, na želju telesnu. Od rata navodno ogrubeli – ali porasli, i sitna osećanja izgubila pravo da se nametnu. Velika je naša surovost i otvorena – ne trpi izveštačenost ni izmišljotine. Dokle traje problem ljubavi? Zar dok ne pronađeš svoju ženu? I mnogo i malo. Toliko mesto uzajamnoj uzbudljivosti i uzbuđenju dva tela – a univerzalna je, životna. Ovde odraz svog završetka – braka. Itd. – nije dobro rečeno.

Iz *Dnevnika*

Iz Bugojna pošao 13. septembra u zoru;[265] iz Mokronoga – 14. septembra u zoru; iz Stipanića – 15. septembra ujutro, iz Kamenskog u zoru – Aržano – Zadvarje – Split: u Kaštel Lukšić – 16. septembra posle podne; napad na Sinj 22. septembra ... (26. septembra Nemci ušli u Split); Zletovo – 26. septembra uveče... Livno, Duvno i Šuica zauzeti 3. oktobra; Kupres – 4. oktobra; iz Kupresa pošao 5. oktobra ujutro i stigao u Bugojno posle podne; u Jajce – 6. oktobra i u Bugojno – 7. oktobra posle podne.

Iz *Beležnice*

8. X 43. Bugojno

Vratili smo se iz neopisive Dalmacije – bez reči. Usput smo morali napustiti Split, ali smo zauzeli Livno, zloglasni Kupres i Duvno (dvaput).

Događaji su bili veći i širi no ikad. Šesnaest svakodnevnih »štuka« jedva su se primećivale. Ličilo je na Španiju – ali oštrije.

U Vukovskom[266] izašao narod iz zgarišta da nas dočeka, počasti i isprati. Kad smo tražili vodu, donosili su nam mleko. U noći, oko radi[j]a, ljudi, žene i deca pomešali su se sa nama, slušali vesti istom napetošću, istim osećanjem. Odlazili su nekoliko puta, jer »je bilo vreme« – i nekoliko puta su se vraćali, okupljali oko nas, »učestvovali« u našem odlasku. Kad je došlo naše vreme – otkinuli smo se.

U Mokronoge[267] smo izbili dva sata posle prolaska ustaške kolone iz Duvna za Šujicu. Trebalo je da se ta grupa sastane u Kupresu sa kolonom iz Livna i da zajednički napadnu Bugojno. Zbog našeg nailaska kolone su morale da se vraćaju i primaju borbu. Vodili smo borbu celog dana, uzastopno na sve strane, zauzeli Duvno i proterali ustaše. Spasli smo Bugojno.

---

[264] Roman *Zakopajte mrtve*, Irvina Šoa, američkog pisca, vojnika u 2. svetskom ratu. – Prim. M. V.

[265] Italija je kapitulirala 9. septembra 1943. godine. Vrhovni štab je naredio 1. proleterskoj diviziji da usiljenim maršem pođe u Dalmaciju i pomogne u razoružavanju italijanskih jedinica i odbrani oslobođene teritorije. – Prim. M. V.

[266] Selo blizu Kupreškog polja, spalili ga ustaše i ljude poubijali – Prim. M. V.

[267] Selo kod Duvna. – Prim. M. V.

Na belom drumu za Karlov Han, dugo sam razgovarao sa Dikinom. Putovali smo cele noći, prešli beskrajno Buško blato. Šume su ostale daleko za nama. Pred nama kamen – Dalmacija.

Iz Aržana došao nam je u susret putnički auto. Kroz Zadvarje prošli smo svega nekoliko sati pre neprijateljeve motorizovane kolone iz Imotskog – dočekani svuda – narodnim ustankom.

Split vri! Nismo ni mi bili svesni da topovi sa Klisa tuku solinski most kuda smo svakog dana prolazili. »Kaži tajnu!« govorile su neumorne i gusto poredane straže duž širokog asfaltnog druma za Kaštele. U hotelu Palas klanjali su nam se i pružali pepeonice tupavi italijanski generali, dolazili kuriri sa ostrva, organizovala se vojska Dalmacije. Radili smo kao u polusnu, omamljeni, neispavani, rastrgani. Oko nas more i suludo zujanje naših vozila i – »štuka«. Iz začaranog kruga nije bilo izlaska nikamo – sem u pobedu. Spoljno vreme, dan i noć postali su i tekli jednolično, ukinuti vrtoglavim bdenjem puka.

Sva su naređenja stizala kasno – jer su događaji i neprijateljski tenkovi bili mnogo brži od kurira i jer je narod mnoga naređenja izvršavao pre nego što bi mu stigla. Bez daha i bez predaha – a koraci i pokreti mirni, sigurni. »Kaži tajnu«! – Narod čuva stečenu slobodu.

Nemilosrdno je narod svršavao poslove ustanka. Kamioni su uništavani kao muve – i Italijani bespomoćni u Špinutu![268] Čekali lađe i neizvesnu Italiju! Englezi – poneseni zahuktalom plimom najpravednijeg rata. Split je tih dana bio najveći slobodan grad na kontinentu! Splitsko radništvo i građanstvo davalo je lekciju rodoljublja, volje, strategije čitavoj Evropi – y compri – podrazumevajući – engleskim generalima koji su klancali ka Napulju. »Lastovo slobodno!« »Odbijeni pokušaji ustaša iskrcavanja na ostrva!« »Oko Dicma se ne može izdržati od smrada nemačkih leševa!«[269]

Prošli su naši prvi tenkovi i oklopna kola. Krenuli na Sinj, još nevešti. Dockan!

Spustio sam se iz Muća u Kaštele da naredim napuštanje Splita. U noći, na Kozjaku, čule se puške. Izvršili smo »zelovski manevar«.[270]

Zora je tmurna. Ka brdima kulja naoružan narod. Napušta more da bi branio more. Starci i žene prilaze Vicu, da ga pipaju. Dva seljaka već mirno izveštavaju o neprijateljskim snagama u Sinju. Kuriri i rukovodioci vraćaju se ka moru.

Kamioni prelaze Cetinu i Rumin, pod artiljerijskom vatrom. Tope se, bukte. U noći, 6 km od Sinja, blješte naši farovi.

Uskoro će nam oni doći u susret sa severa, s one strane Dinare, da obznane pad Livna.

Deveta divizija kreće za Dalmaciju.

Iz *Dnevnika*

Iz Bugojna – pošao 14. oktobra ujutro; istog dana došao u Duboko; u Margetiće – došao 15. oktobra u podne (uveče napad na Travnik).

[268] Deo Splita severno od Marjana. – Prim. M. V.

[269] Kod Dicma je potučena kolona nemačke 7. SS divizije, koja je pokušala da se probije ka Sinju. – Prim. M. V.

[270] Povukli su se prema selu Zelovu. – Prim. M. V.

Vrhovni komandant odlučio je da se oslobodi Travnik. U Travniku su se nalazili 1. i 2. sklop Zagrebačkog konjičkog puka (najviše do 1.200 domobrana), oko 450 kupreških milicionara, 240 feldžandarma, pet brdskih topova, dva protivkolska topa i jedan oklopni voz.

Na grad su napadale 1. divizija i 7. i 9. brigada 10. divizije.[271]

Komandant 1. divizije dao je uputstva o upotrebi artiljerije i tenkova.

Grad nije oslobođen. Pokazalo se da je garnizon veoma jak i dobro organizovan za odbranu. Po naređenju Vrhovnog štaba Travnik je držan u polu-okruženju.

[271] Zapovest Štaba 1. divizije, *Zbornik*, t. IV, knj. 18, d. 64. s 157.

KOMANDANT PRVOG PROLETERSKOG KORPUSA

NAREDBA br. III VRHOVNOG ŠTABA NOV I PO JUGOSLAVIJE[272]

1. Za komandanta 1. korpusa Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije postavlja se general-major Koča Popović.

Za političkog komesara 1. korpusa Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije postavlja se drug Mijalko Todorović[273]

5. X 1943. g.

VRHOVNI KOMANDANT NOV I POJ
TITO

Iz *Beležnice*

4. XI 43. Bugojno

I dalje ovde u očekivanju novih koji treba da ojačaju i popune našu diviziju. Beležim ovo da bih označio vreme.

Kraj rata je vidljiv, oseća se, »Ponovo opsednutost« ličnim problemima koje su opšti i normalni uslovi rata bili prirodno i privremeno ukinuli.

Maks Baće se priseća imena instruktora u Španiji. P. (?) je porastao, njegova misao se produbila, njegova sposobnost za »direktnu akciju« se izoštrila, učvrstila.

Crni zid se nameće mome sećanju, zaustavlja mi život.

Lična sadašnjost je suviše i premalo. Jednačine su vrlo precizne i sitničave.

Čim se pojavila 6. divizija, komandant Koča Popović i politički komesar Mijalko Todorović preuzimaju svoje dužnosti i daju prvo naređenje Štaba 1. proleterskog korpusa.

Iz *Dokumenata*

Štabovima 1, 6. i 10. divizije.[274]

S obzirom na dolazak jedinica 6. udarne divizije, u dolini reke Vrbasa, na sektoru Travnik – Busovača – Fojnica, odnosno prema tome sektoru nalaze se naše jake snage, koje ćemo verovatno upotrebiti za šire ofanzivne operacije. Za sada je potrebno ponovo blokirati Travnički garnizon.

Prva proleterska divizija, rezerva za sigurno zatvaranje pravaca Turbe – Jajce i Turbe – Donji Vakuf ...

Deseta udarna divizija povremeno će izvoditi manje demonstrativne pritiske ka Travniku i stalno će dejstvovati na komunikaciju Travnik – Busovača.

Šesta divizija u opštoj korpusnoj rezervi u rejonu D. Vakufa i Bugojna.

---

[272] Naredbe Vrhovnog štaba, *Zbornik*, t. II, knj. 1, s. 355.

[273] Nema dokumenta o osnivanju 1. proleterskog korpusa. Koča Popović i Mijalko Todorović ostali su i dalje kao komandant i politički komesar 1. proleterske divizije sve do sredine novembra – do dolaska 6. ličke divizije »Nikola Tesla« 18. novembra u Bugojno. Tada je organizovan i Štab 1. korpusa. – Prim. M. V.

[274] Naređenje Vrhovnog štaba, *Zbornik*, t. II, knj. 111, d. 78, s. 141. — Prim. M. V.

Krajem novembra Vrhovni štab je naredio 1. proleterskom korpusu da pojača aktivnost prema Travniku.[275] Štab 1. korpusa je odlučio da napadne grad smatrajući to kao najbolju garanciju obezbeđenja Drugog zasedanja AVNOJ-a u Jajcu. U napadu su učestvovale 1. proleterska divizija, 2. brigada 6. divizije i korpusna artiljerija.[276]

Iz *Beležnice*

29. XI 43. Bugojno

Prekjuče je poginuo Lola! Na Glamočkom polju, kada se spremao da, sa ostalim članovima misije i nekoliko engleskih oficira, odleti avionom – bombarderom za Italiju. Motor je već radio i nisu čuli dolazak »Henschela«. 9 sati pre podne! Bilo je predviđeno da krenu u 6 ujutru.

Početkom decembra 1943. godine Nemci su pokušali preko Livna i Duvna, a zatim preko Kupresa da prodru u Bugojno, u dolinu Vrbasa. To je bio deo njihove zimske ofanzive. Na tom pravcu bile su jedinice 8. korpusa NOVJ. Po naređenju Vrhovnog štaba, 1. korpus je uputio na taj front, usiljenim maršem, 1. diviziju i 2. brigadu 6. divizije. Brigade su vodile teške borbe, ali nisu uspele da spreče prodor Nemaca u Šujicu.

Iz *Beležnice*

6. XII 43. Šujica

Opet se 1. divizija bije kod Duvna. Kiša je i magla.

Stigli smo sinoć iz Bugojna preko Kupresa. Sastali smo se sa Veljkom i odredili plan daljih operacija. Prvo treba prikupiti i srediti dalmatinske jedinice, pa ćemo onda složno napred. Danas, do sada 15 sati, nije bilo važnijih promena. Ne može se reći da je neprijateljsko nadiranje zaustavljeno, jer mu ne znamo snage niti koliko se danas založio. Ali bi i sa ovim zalaganjem možda prošao da nisu stigli delovi naše 1. divizije.

U Šujicu sam stigao u ponoć. Sećam se moje posete frontu kod Hueske[277], i ako baš ništa ne liči. Zajedničko osećanje rata, gluvi telefoni. Tamo je mesto bilo pusto, položaj iako je front bio stabilizovan. Ovde seljaci žive svojim životom, vojska se nekako površno umešala, u prolazu – ali front nije stabilizovan. Drukčiji je rat!

Bilo je to negde kod Cinqtorres-a[278], kada sam iz baterije – koliba u kojoj smo pržili hleb, sišao u štab grupe, kod Balera[279]. Manola[280] je hitro skakao kadgod bi telefon zazvonio – ali se ipak najzad moglo spavati... Vrtoglavo su jurili kamioni natovareni topovima po savršenim

[275] Napad nije uspeo ni posle uporne, celonoćne borbe svih brigada uz podršku tenkova i artiljerije. Grad je bio veoma utvrđen, pored ostalog imao je više od 30 kameno-betonskih bunkera, organizovanu odbranu sa oko 5.500 vojnika. Ali zasedanje AVNOJ-a u Jajcu bilo je bezbedno. – Prim. M. V.

[276] Komandant 6. zagrebačke konjičke pukovnije u bojnoj relaciji za novembar 1943. navodi podatak da je garnizon u Travniku u toku novembra 26 puta napadan jakom mitraljeskom i artiljerijskom vatrom. (*Zbornik*, t. IV, knj. 20, d. 220, s. 250. – Prim. M. V.)

[277] Grad u Španiji. – Prim. M. V.

[278] Grad blizu Valensije u Španiji. – Prim. M. V.

[279] Selo u Španiji, blizu Valensije. – Prim. M. V.

[280] Manola Srećko, dobrovoljac u Španskoj republikanskoj vojsci, zamenik komandanta Mornarice. – Prim. M. V.

španskim drumovima. U Valenciju si išao kao da napuštaš rat. Na noćne sirene u gradu nismo reagirali, da ni jedan minut ne izgubimo krevet. Onda nisam pisao ni o jednoj činjenici, nego jedino o izvesnim osećanjima.

Šujica leži tu odmah pod nama, polje još zeleno, a selo crno. Danas je sigurnije naše nego noćas. Sinoć mi se činilo: eto tu smo samo da bismo pokazali da ne odustajemo; ove komore ne znaju kako mogu da se rasprsnu! A sad eto selo stoji i nije nikako nelagodno videti oko mosta i kuća vojnike, konje i spremu. Bez obzira čak da li ćemo se moći održati, sredilo se, kanalisalo – bar ovde: ljudi eto znaju kuda idu, šta spremaju.

Magla izvezena, išarana uzastopno sunčanim sevanjima i kišama. S vremena na vreme čuje se top i mitraljeska vatra. Rat se ustalio i postao prirodan; ni seljaci ne okreću glavu... A Valensija je ipak bila ratna. Rat kao mašna koju ne vidiš uvek dok je nosiš oko vrata.

Poslednja uspomena iz mira, u tom smislu – Mljet, iako sam tek bio izašao iz zatvora: Vjera, ja, seljaci, more, čisti, takvi kakvi jesu; »parčad« stvarnosti koji se dodiruju bez posrednika. Malopre u snu sanjah da mi Tanja ljubi ruku! I to je bilo izvan, bez rata.

Kako se sveže sećam proglašenja primirja, prošlog rata, u Ženevi. I za mene, dečaka, od tog dana se uspomene drukčije redaju, drukčije su obojene. Posle mrak, a zatim opet te dve neizbežne boje, na smenu. Po njima su uspomene tačno klasi rane...

Vrhovni komandant, u Dnevnoj zapovesti od 9. decembra, naredio je svim jedinicama »da smesta otpočnu ofanzivne operacije protiv najvažnijih neprijateljskih uporišta...«.[281]

Iz *Dokumenata*

Štab 1. proleterskog korpusa odmah je naredio 1. proleterskoj i 6. ličkoj diviziji:

»Započela je nova nemačka ofanziva na našu oslobođenu teritoriju. Jake neprijateljske snage, potpomognute tenkovima i motorizacijom, započele su ofanzivne operacije od Une do Lima, a takođe i na teritoriji Dalmacije... Može se očekivati da će isto pokušati na ovom delu oslobođene teritorije.

Vojno-politički uslovi u kojima je započela ova ofanziva mnogo su povoljniji, i u svetu i u našoj zemlji, nego prethodnih ofanziva. Naša vojska je u ovom međuvremenu mnogo ojačala i učvrstila se. Teritorija koju kontrolišu naše jedinice mnogo je veća. Broj i sposobnost naših štabova i starešina mnogo su se povećali. Postoji centralizovana komanda obezbeđena radio-vezom. Pozadina je mnogo čvršća, ne postoji nijedan ozbiljan unutrašnji neprijatelj. Naš politički položaj i u zemlji i u inostranstvu čvršći je nego što je ikada bio. Saveznici sve više priznaju snage i legitimnost naše vojske i naše vlasti.

Sve ove činjenice daju nam mogućnost da i ovu neprijateljsku ofanzivu razbijemo i da iz nje izađemo još jači nego sada...

Svaka brigada, odnosno grupa brigada, dobiće određeni širi sektor na kome će dejstvovati i manevrisati. One će, na pogodnim mestima i u povoljnim prilikama, davati jači otpor ili vršiti jače napade, s tim što će, u slučaju da neprijatelj nastupa jako nadmoćnim snagama, brzo se izvući iz

[281] Naređenje Vrhovnog komandanta, *Zbornik*, t. II, knj. 11, d 112. s 209

borbe i zabaciti se u pozadinu neprijatelja. Razumljivo je da će, zbog širine pomenutih sektora, štabovi i jedinice morati da dejstvuju samostalno i inicijativno...[282]

Iz *Dnevnika*

Iz Jajca – 11. decembra noću; Nemci u 15 sati 12. decembra ušli u Jajce; iz Bugojna – 13. decembra polazak posle podne; iz Kupresa – polazak 16. decembra pre zore; iz sela Brda – polazak u 3 sata 17. decembra ka Šujici; napad na Šujicu – 17. decembra noću, pre zore (u 3 sata). Pošao ka Zanoglini [kod Šujice – M. V.] gde je stigao rano ujutro istog dana.

Sredinom decembra Štab 1. proleterskog korpusa naredio je 1. i 6. diviziji da unište neprijateljske snage koje su prodrle u Šujicu. Koča je, na svoj stari način, grupisao brigade iz raznih divizija. Ipak, napad nije uspeo. Štabovi 1. i 6. divizije smatrali su da se neprijatelj može uništiti, ali uz bolju organizaciju napada, i dali su zapovest da se napad ponovi sledeće noći u 21 sat.

Komandant 1. proleterske brigade, Božo Božović, predlagao je komandantu divizije da odustane od napada, jer je neprijatelj dobio pojačanje i ljudstvo brigade je umorno. U toku oštre diskusije došao je komandant korpusa, Koča Popović, saslušao oba komandanta i naredio da se napad obustavi:[283]

»...Na osnovu procene štaba 1. proleterske brigade, naređujemo obustavljanje daljeg napadan ja na Šujicu ...«[284]

Iz *Beležnice*

17. XII 43. Zanogline

12,15 sati neprijatelj od Livna uspeo je da se probije u Šujicu.

U međuvremenu bio sam u Jajcu i Bugojnu. Sada smo opet pred Šujicom. Sinoć je počeo naš napad. Čuju se topovi.

Ko će umeti zamisliti, opisati kako je 3. krajiška nedelju dana vodila borbu, tučena artiljerijom i pritiskivana tenkovima – »naslonjena« na puste, hladne padine Cincara i Malovana? Neprijatelj se, kažu tužio što mu dajemo bitku na svakom koraku, a želi »samo« da prođe.[285]

*

Prošlo je podne, a još nikakav izveštaj nije stigao. Ne možemo tačno da se orijentišemo po topovskoj paljbi.

---

[282] Naređenje Štaba 1. prolet. korpusa, *Zbornik*, t. IV, knj. 20. d. 47, s. 155.

[283] Bozo Božović, komandant 1. prol. brigade, veoma detaljno se seća tog događaja: »Bilo mi je kao ono na Drini, komandant divizije me oštro kritikuje i to pred Kočom – u zemlju da propadnem. Bio sam siguran u svoju procenu i ponovio sam je pred Kočom. Koča je saslušao i Vaša, komandanta divizije, i zaključio: »Ako komandant 1. proleterske brigade kaže da njegova jedinica ne može izvršiti zadatak, onda od napada treba odustati.« – Prim. M. V.

[284] Naređenje komandanta 1. korpusa, *Zbornik*, t. IV, knj. 20, d. 88, s. 298.

[285] Štab 1. proleterskog korpusa je pohvalio 3. krajišku brigadu za tu borbu, (*Zbornik*, t. IV, knj. 23, d. 111, s. 414. – Prim. M. V.)

U šumi, iza spaljene Zanogline, podiglo se evo novo naselje. Ljudi isti kao Vukovljani: naši do kraja, nepokolebljivi, nepobedivi, verni i verujući.

Sve je za snimanje: i naš noćašnji marš po snežnim poljima i dolinama, golim, utopljenim u nebo, i ovo selo sa malim vidikom kroz male prozore, kao kulise uokvirene binskim ramom.

Noć je zaista mlečna i ovog puta drukčije tuđa i ne poriče rat – ne tiče je se! Nije ni mračna, a predstavlja mrak, teškom jednoličnosti tupe zime. Veseli glasovi koje čujemo iza nas prasnu pa nestanu, utope se u bezlično zimsko gluvilo.

Nedaleko, tamo gde odjekuje paljba, krv se probija i zaliva sneg – mrlja volje života na mrtvome pokrovu, zastavica ljubavi i mirnog prkosa.

*

Stigao je prvi Jagošev[286] izveštaj. Napadao je sam, i nije mogao uspeti.

Akcija uopšte nije dovoljno organizovana. Propustili smo da se povežemo sa štabom 6. divizije pri prolazu kroz Kupres. Nije predviđeno mesto hirurške ekipe.

Napad se nastavlja, ali još uvek nedovoljno organizovan. Veza gotovo ne postoji, najpotrebnije radio veze nemamo.

17,30

Stigli izveštaji Božin[287], nov Jagošev, 7. brigade. Levo krilo je zakasnilo. Druga lička izgleda da nije uopšte učestvovala. Prilikom izdavanja zadatka starešinama od strane štaba brigade, eksplodirala je paklena mašina!

*

Radio-London počeo da slavi generala Maklena, šefa engleske misije kod našeg Vrhovnog štaba. Nemamo ništa protiv. Tim pre što toliko isticanje njega znači podvlačiti značaj naše borbe, naše vojske, našeg Vrhovnog štaba. Ali opet je morala doći mistifikacija. I ovog puta »mi smo tu da bi se to znalo«. General Maklin je vrlo kratko bio kod nas, takoreći u prolazu, nekoliko meseci posle Dikina i Džona[288], koji se ne pominju ili samo kao njegovo drugo ime ...

Razgovarao sam sa Đidom o njihovoj »crnoj propagandi«. Postizanje političkih ciljeva nepolitičkim sredstvima. Izvesno odustajanje od politike, politička nemoć, odustajanje od krupnih političkih poteza koji deluju ä la longue.[289] – Naučno, isključivo destruktivno razbijanje morala kod neprijatelja, izazivanje gole panike. Naučna demoralizacija. Niz recepata za »uništenje duše«, odgovarajući broj psiholoških elemenata u datom čoveku, tako da može bar jednim od njih zakačiti svakog građanina. Perfidno, moćno i kapitulantsko. Da ne govorim o uvodu, gde uvek napadnut boljševizam – radi verodostojnosti!

Dragi moj Dikin, vi ne znate koliko ste, koliko biste bili u pravu, kad kažete da je BBC potpuno rđavo obaveštena!

*

[286] Jagoš Žarić, tada zamenik komandanta 1. proleterske brigade. – Prim. M. V.
[287] Božo Božović. – Prim. M. V.
[288] Džon Stjuart (John) kapetan, prvi šef engleske misije. Poginuo na Sutjesci. – Prim. M. V.
[289] Na duži rok.

18. XII Bakovići (Kute više Kupresa)

Sneg i zima. Pušim lulu. Prošli smo jutros pored Vukovskog, vraćajući se od Zanoglina – od Šujice.

Šujicu nismo zauzeli – našom krivicom. Ponovili smo Arsinu grešku lane kod Bugojna.[290] Naredili smo povezan napad pre nego što su se jedinice zaista povezale. Trebalo je odložiti za 24 sata. Žrtve nisu uzaludne iz dva razloga: 1) neprijatelj je ipak udaren i pretpostavljam da će dobro razmisliti pre nego se reši i pokuša da krene dalje; 2) ovaj narod zaslužuje da ga branimo.

Stigli Božo i Dule[291]. Nisam ih još video nego mi rekoše, i o čemu pričaju: mnogo smrznutih, »Garibaldinci« razbijeni, neprijatelj iznenadio, 20 ranjenih. I kad se to poveže sa jučerašnjim njihovim izričitim izveštajem da ne mogu nikako napadati, opravdano je upitati ih: »Imate li da javite išta što nije crno?«[292]

24. XII 43. Jajce

Pri povratku sa Kupresa, blizu Poričja, sreo sam grupu vojnika koja je išla na gore. Neko mi je od njih rekao »zdravo!« Bio je Oskar Davičo!

– Kuda?

– U 1. diviziju.

– S kakvom dužnošću?

– Za kulturni rad ... ali bih više voleo drugo!

– Šta to?

Pipnu rukom malu italijansku pušku koju je nosio o ramenu.

– Da puckam!

– Puskaj![293]

*

3. I 44. Jajce

»Dijalektika istorije je takva, da mali narodi, nemoćni kao samostalni faktor u borbi protiv imperijalizma, igraju ulogu kao jedan od fermenata, kao jedan od bacila, tj. socijalističkog proletarijata.« (Lenjin: »Zaključci diskusije o samoodređenju«).

*

»Francuzi su, čak i tamo kamo su dolazili kao neprijatelji, umeli da zadobiju za sebe priznanje i simpatije. Nemce nigde ne priznaju i oni nigde ne nailaze na simpatije. A oni su to i zaslužili. Nacija koja je dopustila da u toku cele svoje istorije pretvori sebe u oruđe ugnjetavanja svih drugih nacija. Takva nacija mora da najpre na delu dokaže svoju stvarnu revolucionarnost. Revolucionarna Nemačka je bila dužna, naročito u odnosu prema susednim narodima, da se odrekne sve svoje prošlosti. Zajedno sa svojom vlastitom slobodom, ona je

[290] Arso Jovanović, načelnik Vrhovnog štaba nije dobro organizovao sa dejstvo jedinica u napadu na Bugojno. – Prim. M. V.

[291] Dule Dušan Korać, politički komesar 1. prol. brigade. – Prim. M. V.

[292] Koča je odložio drugi napad na Šujicu, ali očigledno prigovara Štabu 1. proleterske brigade. – Prim. M. V.

[293] Pa neka!

morala da objavi slobodu onim narodima, koje je dotada ugnjetavala.« (Marks: »Nove Rajnske Novine«)

Iz *Dnevnika*

Vrhovni štab se povukao iz Jajca 8. januara; istog dana uveče krenuli u Čukliće; 9. januara u zoru (još bila noć) krenuli u Popuže; 10. januara pre zore krenuli ka Podgorju i stigli u Vrbljane, zatim preko Jasenovih Potoka i Štekerovaca stigli 16. uveče u Kralje (Prekaje).

Nemačka komanda je uvidela da nije uspela u zimskoj operaciji. Zbog toga, početkom januara 1944. godine, planira da razbije jedinice, uglavnom 1. korpusa, koje su se tada nalazile oko Travnika i Bugojna.

Prva brdska nemačka divizija brzo je napredovala sa severa, od Prnjavora, a 92. motorizovani puk od Banja Luke. Štab 1. korpusa naredio je 6. diviziji da brzo zatvori pravac od Mrkonjić Grada ka Jajcu, gde je bio Vrhovni štab.

Nemačke kolone su uspele da prodru u Jajce, a glavnine 1. brdske divizije preko Ugra ka selu Vitovlju, pod Vlašićem, dok je 7. SS divizija napredovala iz Travnika, tako da su 1. proleterskoj diviziji zapretile uništenjem. Tada je komandant 1. divizije Vaso Jovanović napravio čudesan manevar – prikupio je 1. i 13. brigadu i sve druge delove divizije i noću se probio besputicom u suprotnom pravcu nastupanja glavnine 1. brdske divizije, našao joj se iza leđa i uništio dobar deo njene rezerve i komoru!

Iz *Beležnice*

12. I 44. Mihaljčići (Vrbljani)[294]

Jajce smo napustili 8. uveče. Nemci su u to vreme bili u Jezerima. U Jajce su ušli tek 9. ujutru, pošto su grad prethodno tukli artiljerijom. Druga nemačka kolona došla je sa Ugra, vodeći borbu sa 12. brigadom.[295]

Posle podne 8. januara stigao je Šoša[296] kod Arse. Ni nalik na kneza – lepotana sa Šnjegotine[297]: tup, pokunjen, ošamućen, bespomoćan. Za sobom je dovukao ranjenike i predao ih nama na staranje. Bio je prosto krenuo za oslobođenu teritoriju! Ranjenike smo primili, a Šošu smo vratili natrag, sa zadatkom da zaobiđe neprijateljsko levo krilo i pridruži se Vasi. Pokorio se, ali nije bio ni ubeđen, ni čvrst. Otvorio je vrata sporo, zastao je kao da se nečeg prisetio. Reče: »Smrt fašizmu!«; i polako se izgubi.

Prekosutradan pridružio se Vasi.

Verovao je da ga jure što je imao sa sobom zarobljenog ministra! Nije čudo da mu je ovaj pobegao!

A Vaso mirno, čvrsto i sigurno, kroz sam neprijateljski raspored![298]

---

[294] Grupa sela severno od Mliništa. – Prim. M. V.

[295] Krajiška brigada 11. divizije. – Prim. M. V.

[296] Selo na padinama planine Uzlomac, opština Čelinac. – Prim. M. V.

[297] Josip Mažar Šoša, komandant 4. divizije, poginuo 1944. Narodni heroj. – Prim. M. V.

[298] Izjava Vasa Jovanovića, komandanta 1. proleterske divizije: »I sada i onda mislim da je to bio potez u duhu celokupnog našeg ratovanja. Poznavao sam način ratovanja Nemaca. Procenio sam njihove namere, da će nastaviti napad. Ocenio sam da su veoma jaki. Nije dolazilo u obzir organizovanje odbrane. Morao sam izvesti

*

Prva noć je bila teška, ne znam ni sam zašto. Na kraju marša jedva smo se vukli. Marš je bio haotičan, istrzan. U Čuklićima[299] prilegli smo u prljavoj sobi. Obavezna bolesna baba kašljala je uporno i obavezno bestidno, životinjski pljuvala na pod. Neki su je grubo i glasno grdili. To i ovo je jedino što ne valja.

U Popužima razgovarali smo sa seljacima: novi ljudi liniju poznaju duboko, široko, životno. Ti nas neće izneveriti. To znamo i mi i oni. Izrasli su kroz narodnooslobodilačku borbu, opredelili se neopozivo. Oči im niko više zatvoriti ne može. Deca su nam pevala pesme o Titu i Šolaji[300]; znala su da pevaju svoje pesme.

Priča jedan od njih, ćelonja: »Tek sad smo videli našu snagu. Razgovaramo mi pre neki dan. Pre rata nismo imali dovoljno žita: silazili smo najpre u Šipovo, pa u Jezero, pa Jajce, pa Banja Luka. Sada Janj[301] daje za vojsku, ne uzimajući niotkuda, pa se opet ima, živi. Pa otkud to? – pitao je seljak, a?«

I kulturu će prihvatiti isto ovako, neopozivo, pouzdano i nećeš moći da poznaš našeg zaostalog seljaka. Još samo da mu objasniš kako da uredi kuću i čisto da živi. Duša mu je već svetla.

Pričamo sa Venostom. Potrebno je da pogledamo našu vojsku i tuđim očima.

Izuzetna smo mi vojska, mada prirodno izuzetna! (I ta prirodnost je velika.) Odustali smo od odnosa sa ženama, ne opijamo se... »Jako poštujete svojinu!« – primećuje Venosta! Disciplina visoka – to pokazuju svi naši podvizi – a ne vidi se; zaista je postala unutrašnja činjenica i obaveza svakog pojedinca.

Englez »Peškir«[302] reče jednom, pre odlaska: »Ako hoće neko da vidi kako će da izgleda revolucija u Evropi, neka dođe sad u Jugoslaviju!«

Kažem jedno. Kada smo umeli, pod ovako strahovito teškim uslovima, stvoriti ovakvu vojsku, umećemo da stvorimo i državu, uzornu. Narod smo pokrenuli, podigli. Znamo neku veliku »tajnu«. Osnovne poluge držimo čvrsto u rukama.

*

U Banja Luci naši su zarobili neku domobransku »kulturnu ekipu«, koja je sada sa nama. Među njima se nalazi neki muzičar, Dalmatinac, pretenciozan i umišljen. Uzgred budi rečeno, boluje od sifilisa. Tek je nekoliko dana sa nama. Prekjuče, kad smo došli u jedno selo, ušao je u jednu kuću i rekao: »Zašto se borimo za vas? Dajte hleba!« – A Voji[303], doktoru, kad ga je ovaj pregledao, rekao je: »I to sam dobio na finoj dami, verujte druže. Ali vi morate da me izlečite, sve da uložite za to. Žrtvujte se!«

---

manevar: Povlačiti se, značilo bi izložiti se gonjenju; skloniti se pa da oni prođu – ali kuda. Neprijatelj je obuhvatio krila. Jedino je došao u obzir manevar – »uz nos«, u suprotnom pravcu njegovog nastupanja, što nemački komandant nije očekivao. I zaista, Nemci su ujutro, po planu, nastavili napad – u prazno! a mi smo uništavali njegove rezerve i pozadinu.« – Prim. M. V.

[299] Čuklići, selo kod Šipova. – Prim. M. V.

[300] Simo Šolaja, komandant odreda, poginuo 1942. Narodni heroj. – Prim. M. V.

[301] Grupa sela kod Jajca. – Prim. M. V.

[302] Nadimak jednog engleskog oficira. – Prim. M. V.

[303] Dr Vojislav Đukanović, načelnik saniteta 1. korpusa. – Prim. M. V.

Došao je posle Voja i ispričao nam to, smejući se onako upola odsutno i gledajući onako neodređeno, nelokalizovano.

15. I 44. Poljice

Gubljenje brzine (sporost). Još jedanput!

»Karikatura: Hitler malim maljem sprema se da udari Staljina po prstu na nozi. Ovaj mali malj vezan je za ogromni koji Staljin drži u rukama iznad Hitlerove glave.«

Gubljenje brzine (zakašnjavanje).

Predviđeno da ranjenici ostanu »na terenu«. Ne ostaju ni odredi.

Arsa se jedva složio da se Šoša vrati u centralnu Bosnu. Arsa se ni za Vašu nije odmah složio. I on nešto ne razume. Glava mu u izvesnim situacijama ne radi. Predvide se izvesne naše reakcije u slučaju izvesnih neprijateljskih pokreta. A kad se baš ta predviđena situacija pojavi, njena surova konkretnost uplaši i preti da poruši predviđenu reakciju baš na tu situaciju. Konkretno obara apstrakciju: znači ova je u glavi zaista bila apstraktna. Međutim, baš ona reakcija je konkretna i jedina plodonosna. – Jer će se nužda konkretnog probijanja ipak nametnuti – ali pod nepovoljnijim uslovima, sa skučenijom inicijativom i izborom. Svelo se na: odlaganju teškoće – koja u međuvremenu porasla. Arsi developper![304]

Na putu iz Jasenovih Potoka za Štekerovce, sreli smo blizu Mliništa dva naoružana seljaka sa petokrakom na kapi: članovi neke seoske straže koji su se približili pucnjavi da vide kako se borba razvija.

Mlađi ispriča kako je bande nestalo otkad su obrazovane seoske straže.

U šumi više Mliništa stariji zastade i pokaza rukom na jele i borove: »Ovu smo šumu branili još pre kapitulacije. I to od Nemaca. Država im prodala šumu. Dolazilo po 30 žandarma da štite seču. A mi sekirama „razjuri“!«

Ovo je prvi put da čujem da su seljaci branili šumu od države! O tome »Politika« nije nikad pisala. Znao sam za šumare i lugare, koji su bili plaćeni za to da brane šumu od seljaka. Osećali su seljaci već onda da je šuma njihova!

Spuštamo se ka Kitkovićima[305]. Čobanin izdaleka viče: »Imate li olovku?«

Stižemo u Poljice[306]. 5 – 6 čobanki mašu rukama i pitaju: »Imate li hartije za pisanje?«

Tačno je video Radovan. Sve ovo je predmet za razmišljanje, za rešavanje, za akciju.

Čudni su moji odnosi sa Radovanom. Onda kada to naročito osetim, ne ostaje mi ništa drugo do da ga izbegavam. Ne znam šta on meni priznaje – ili u čemu smatra da treba da me štiti. – Sa Verom je, posle one ludorije, grub.

Za P[lavog] reče neko tačno: »On glumi samoga sebe.«

17. I 44. Marčete (Prekaja)[307]

Priča Ćup[308]:

[304] Objasniti!
[305] Selo nedaleko od Drvara. – Prim. M. V.
[306] Selo kod Drvara. – Prim. M. V.
[307] Grupa sela kod Drvara. Tu je bio Štab 1. korpusa. – Prim. M. V.
[308] Borac – kurir – prezime u nekim selima u Bosanskoj Krajini. – Prim. M. V.

»Naređenje o polasku na Banja Luku zateklo je naš bataljon u jednoj školi bez prozora. Bilo je hladno. Sakupio sam borce i počeo da im tumačim da je ovaj napad drukčiji nego dosadašnji, da neće biti kao u Bugojnu. Sav grad je opkoljen bunkerima sa trostrukom žicom, svuda nagazne mine, ručne bombe, da jedan deo boraca treba da se žrtvuje kako bi ostali prošli. Traže se dobrovoljci, koje čeka sigurna smrt. Mi ćemo im ovde unapred reći: Slava im! Javljajte se! – „Ja“, „ja“, „ja“ ... javiše se njih 52. Dobro, rekoh, a sad od vas treba da se izdvoji 15 koji će ići sa sekirama napred, da seku žicu. Ti ne mogu ostati živi, moraju poginuti svi. Ima li ko? – „Ja“, „ja“, „ja“... javiše se njih 30. Objasnih im da se radi o životu, još jednom, da li su pri svesti. Svi ponoviše da hoće! Onda im rekoh svima: nije onako kako sam opisao, nego kao obično. I kad smo krenuli, niko nas ne bi mogao zadržati!«

Dara Marčeta ima 15 godina, snažna je i rumena. I ona oduševljeno priča o tome kako je naučila da čita i piše. – »Sad smo počeli da učimo i latinicu!«

– I žene uče, zajedno sa nama. Sve se to podiglo otkad je buknuo ustanak... Stare poštujemo i slušamo, ali kad bi nam to zabranili, ne bi ih poslušali. Ali oni ne zabranjuju, ovi naši su napredni.

U selu Poljice mlada seljanka uzela je neku bezvrednu knjigu koju smo ostavili u kući. »Ima ovde praznog za pisanje.« Pre nego što smo joj dali, gledala je u nju.

18. I 44. Marčete (Prekaja)

Priča Ćup...

»U početku bio sam velika kukavica. Posle nekih nezgoda čvrsto sam se odlučio da više ne budem... Reka Unac nas je odvajala od sela Golubić[309]. Jednog dana pođoh prema reci sa još 2 – 3 omladinca. Njih sam ostavio dalje u trnju, a ja sam prišao do same obale. Preda mnom reka, iza čistina. S one strane stajao je ustaški stražar. Viknuo sam, pobro! i počeo da razgovaram sa njim. – Dokle ćemo ovako da se tučemo? Onaj slegnu ramenima. Uskoro se pojavi i drugi, nasloni se na pušku i nastavimo razgovor. Malo po malo sakupi se još 40-ak ustaša, pa poče i narod da se skuplja, ćutke — a ja ovde sam, bez mogućnosti povlačenja. Razgovaramo. Pojavi se i tzv. komandant. Započeli razgovor i sa njim. On mi je odgovarao grubo. Razgovarali smo o borbi. Tumačio sam im da ovo nije nikakva srpska borba, da se ne stidimo šume, da smo se digli zato što su ustaše počele da nas kolju. Komandant to nije priznavao, govorio mi da lažem...

Prošlo je već preko pola sata otkad sam sišao na obalu. Mogućnosti odlaska nema!

– Dođi bliže, pređi ovamo!

– Neću sada, drugi put. Ne bojim se smrti. Kad sam došao ovamo, mogao bih i preko, ali sad neću... Možete li da me ubijete?

– Možemo!

– Pa vidite, znači mogao bih i preko. Ništa se ne bi promenilo.

Razgovor je trajao tako još dva sata. Oni su me još nekoliko puta pozivali, ali ja sam im uvek isto odgovarao: da sad neću.

[309] Selo nedaleko od Knina. – Prim. M. V.

Najzad rešio sam da pođem. Pozdravio sam stisnutom pesnicom, stavio pušku na rame, okrenuo se i mirno pošao. Čekao sam kada će zapucati. Išao sam. Niko nije zapucao.«

Priča Ćup nespretno, zamuckujući, maše rukama. I skromno, prirodno i pomalo hvalisavo – sporo, epski.

»Mene i još petoricu bili zarobili Italijani na spavanju. Bila je zima. Sedeli smo oko vatre. Čuvala nas dva stražara. „Zima“ rekoh stražaru – „zima“ odgovori on. Počeo sam bio da lupam nogama, tobože da bih se ugrejao. Ustao sam, i dalje tapkao nogama, skakućući... Drugu pored mene rekao sam da ću da pobegnem. – „Nemoj!“, veli... Odjednom poletih! Stražari se nisu odmah snašli i nisu odmah počeli da pucaju. Pušku su mi bili oduzeli. Dvojica njih su me dugo gonili.«

»Jednom su me zarobili i četnici, omladinci iz mog sela, prijatelji. Bilo im je jako žao, sve su kukali, ali su se bojali Mana Rokvića, mog kuma. Sve su mi govorili da im je krivo, bili su neveseli. Najzad rešiše ipak da me puste, pošto su zapretili seljacima da će ih grozno kazniti ako iko od njih ispriča Manu da su me bili zarobili.«

»Sutradan uveče napali smo četnike i zarobili neke od onih omladinaca. Dvojicu smo streljali.«

*

»Na Unac sam išao još nekoliko puta, ali ne na obalu. Jedanput sam mislio da ih napadnem, pa ma stradali i civili: ne bi bila nikakva šteta, svi su bili gadovi. Vikao sam „Pobro!“ – onaj se dugo nije odazivao. Opet su se sakupili na onoj obali: interesovao sam ih, nikad nisu bili videli ranije partizana, a kamoli razgovarali sa njim. Nisam naredio otvaranje vatre. Komandant je vikao na njih, grdio me, pretio mi – izgleda da im je bio zabranio da razgovaraju sa mnom.

Posle smo u Bihaću zarobili jednog od ovih. On nam je ispričao da im je dolazio na razgovor neki partizan na Uncu.

– To sam bio ja! A zašto onda niste pucali na mene, ono prvi put, kad nisam mogao da pobegnem?

– Jedan je hteo... ali komandant nije dao.«

*

Kad pričaju naši junaci, uvek se malo postidim. Ja sam im, eto, starešina. Da li bih bio ravan njima u junaštvu, da sam s njima, stalno u prvoj liniji?

*

22. I 44. Marčete (Prekaja)

Delovi 1. proleterske brigade ušli su već pre tri dana u Jajce.

Motorizacija se valja dalje ka Dalmaciji. U Mrkonjiću su ostali glavni »četnici«.

Nemci prčkaju. Izgleda da je i ovde zimska ofanziva završena. Labavija je bila od svih prethodnih i pored velikog broja neprijateljskih vojnika. Idu da se suprotstave invaziji!

*

Odavde se vidi i Šator i deo Dinare. Dinara je sva pod snegom i blešti pod suncem.

Već nekoliko dana nema oblaka – magla samo ujutru u dolini. Sneg se polako topi. U podne se već može sunčati.

Soba je sva od drveta, i štrči nekako nad zemljom. Osećaš se kao na brodu. Vidik je širok i miran. Rat se opet, privremeno, udaljio. Besposleni smo, nepomični – bar mi ovde. I misao je sitna, pospana. Vreme liči na neke jalove beogradske dane. Rat je iživeo. Knjiga nema. Đido je bio i otišao. P[lavi] se duri, verovatno što nije u »Gornjem domu«.

*

U Jajcu su Nemci palili, pljačkali, ubijali. Silovali su stare žene, devojčice od 14 godina – pa i mrtve žene! O koliko uporno treba da ih mrzimo, koliko ćemo se srazložno morati svetiti. A svaki će vikati »Nisam ja!« dok mu njušku ne nabiješ u učinjeni zločin, originalni nemački, »Herrenvolk« – narod koji gospodari – nepobitno.

*

24. I 44. Marčete (Prekaja)

Vaso javlja radiogramom da su Nemci 22. o. m. ušli opet u Jajce, dolazeći, izgleda, od D. Vakufa.

Jedinice 6. divizije ušle su noćas u Mrkonjić: četnici se nisu usudili da ih dočekaju.

Šoša je ušao u Prnjavor. – Neprijatelj popravlja prugu Travnik – Vakuf.

Od jutros opet pada sneg, vlažan, ipak uporan. Brda su nestala, zavladala je tišina i neka opreznost, pritajenost (priroda ne krije ništa sem sutrašnji, drukčiji dan). Rat traje, bezobzirno. Planovi se naprave pre nego što se promeni vreme, a sprovode se kad se vreme već promenilo.

Pred prozorom sneg pada okomito. »Glumac« se smirio, piše – po nekom propisu. Hod mu je sitan, živ, a neispravljenih kolena – teško je opisati. Glasan je, samopouzdan, često izveštačen. Ima nečeg neprijatno ženskastog u pokretima, a izrazito seljačkog, i nešto namešteno krupnog u smehu (često).

Ma... ima neprijatne crne oči, nešto crno zgužvano između nosa, očiju i obrva. Nesumnjivo se prenemaže – nekako želi da se dopadne: tuđe, prevaziđeno po načinu.

*

Ponovo čitam »Klima«[310]. Nabacano je i razbucano, »rastreseno«, u stvari nema stila. Sećam se iz prvog čitanja da posle, kanda, se povezuje: ali ne bi smelo ni ovoliko da čeka. Tolstoj ni iz daleka nije dostignut. Tamo nema pisca, ne iznenadi te lepota ni pejzaža, ni scene: nema nikakve nameštenosti da pod-seti na zanatliju; zanat je nestao u stvorenom delu. Nema pro-mene ritma: vreme teče jednako — događaji su samo različito napeti.

*

Tek sam sinoć doznao da su Miki[311] streljali i sina i ženu – izričito. Dosad je o njima uvek govorio kao živim. I Veljku su streljali ženu. – Sad bombarderi streljaju njihove porodice. Strašan je to soj!

*

[310] Maksim Gorki: Život Klima Samgina. – Prim. M. V.

[311] Mihailo Đorđević, intendant 1. korpusa. – Prim. M. V.

Sanjao sam. U maloj sobi je toplo: klasično neposredno pod krovom. X otvara vrata i već drhti i grli! Usta joj mirišu oporo, imaju ukus čelika i predaje. Spremila se za ljubav! Posle raširenim rukama pokriva sparušeno mesto na trbuhu, ali ne grčevito, nego kao kad ovlaš poklopiš usta izvijenim dlanom.

O tome bih umeo da pišem.

*

Setih se mojih bezbrojnih svezaka, notesa, beležaka – u fijokama na levoj strani mog stola za rad.

Posle one »pijane prošlosti«, koju sam spalio u Parizu, rue de Vangirard, tu je bilo sve što sam zapazio u knjigama, pribeležio, primetio o njima, sve što sam doživeo, smislio, preboleo u Parizu, Frankfurtu, Beogradu, itd. Tekstovi, komentari, citati, ogorčenja, nedovršeni članci, filozofija, biologija, ljubav, osuda, oduševljenja, itd. Materijal čitave jedne mladosti, nekad prazan, jalov, uvek drag. (Bila su tu i pisma). Materijal za jednu mladost, jedno lutanje, snalaženje, učvršćenje.

Ljutio se agent, kada je otvorio fijoku – i poneo sve, skoro i deo mog dečaštva. (Psovao intelektualce).

Život je počinjao stoput iznova. Te početke je možda najviše vezivala ta hartija, složena, ispisana, išarana, nepobitna.

Vjeri sam nešto čitao ponekad. Nije je zanimalo – iako je poricala.

Bilo mi je drago, iako je tu bilo mnogo otpadaka, izraza praznina, dokonosti, raštrkanosti. Eh! Koliko mi je vremena trebalo da se »smirim«! da odustanem od prijatne neodređenosti, puste razdraganosti, itd.

30. I 44. Marčete (Prekaja)

Dani su vedri i topli, već predskazuju proleće, neumitno.

Nemačka rulja odvaljala se ka moru. Laknula je zemlja, zacarila tišina, ona tišina koja je mogućna jedino kad nema tuđe vojske. U tu tišinu prirodno ulazi i spada sve što je svoj život: i pesma vojnika i seljaka, dovikivanje, stoka.

Prekaja prkosi, čitava: nepokorena, raspaljena, životna opomena i osuda kukavičluka. Prekaja sa celim selima, celim kućama, ruga se onim selima i ljudima koji su propali jer su hteli da se sačuvaju po svaku cenu. Prekaja – tvrdi dokaz pravilnosti naše linije.

1. II 44. Kralje (Prekaja)

Pred našim očima rađa se rumen. Možda ga svi i ne vide. To što mi ostali vidimo kao rumen on oseća privlačnost baš zato što je to stil njihovih odnosa, njihovog života.

7. II 44. Drvar

Vejavica traje.

12. II 44. Kralje (Prekaja)

Oluja besni već nekoliko dana, sa malim prekidima. »Nepobitno« proleće se nepobitno izgubilo. Napadao je veliki sneg, naročito juče. Dole ga ima 1,5 m. Kuriri koji su večeras krenuli za Rore, nisu mogli dalje od Prekaja.

Jutros su Nemci, većinom skijaši, sa 400 četnika, ušli u Grahovo. Buru su očevidno izabrali, ili izvršavaju neke planove izrađene u nekom đeneralštabu pre mesec dana – u kojima ovakvo vreme nije bilo predviđeno. Sutra dolazi Don Carlos više nas[312]. Pozvao je ovamo 3. krajišku brigadu. Teško će se probiti kroz sneg od Mrkonjića preko Mliništa. Ali Stari hoće da je ima uza se!

Oluja je zaista strahovita, nezapamćena. Prekjuče je, usred magle i vejavice, blesnula munja i zagrmelo! Snega ima više nego čuvene zime 1941 – 42.

Nemci idu – negde napred, većim snagama. Mi, već neko vreme, izbegavamo otvorene borbe. Sada kroz namete, ne bismo mogli ni da im priđemo! Idu »napred«, boreći se sa zimom, vetrom – ali, kanda, još ne sa svojom dušom. Idu »negde napred«, jer ne znaju kuda će. Mašina još radi, zahuktana. Ali, već i kod nas, ima tu trzaja i tumaranja progonjene zveri. Prokletstvo koje mora da tinja u duši još nije buknulo u pobunu, u konačno očajanje. Užas nad sobom i izazvanom grdnom nesrećom nije još probio tvrdu opnu arijevskog navijenog mozga. Još se nisu raskravile tvrde, bezdušne oči, plave kao metal od kog se pravi oružje. Još vešaju po banderama taoce i preglasno se smeju oko jela... Još ih mrzimo svakom česticom našeg tela, svakim delićem našeg osećanja i razuma. Još ih čeka uporna osveta.

U celini, mi se sada mnogo manje zamaramo od neprijatelja. On mora da se kreće, a mi, bar zadnje vreme, nismo morali. Ako bi se nametnula borba, nama ovo vreme ne bi koristilo. Bilo bi nam oduzeto ono što je ipak ostalo naše glavno oružje: pokretljivost. Vreme usporava njihovo kretanje, znatno, ali ga ne može sasvim zaustaviti. Možda im je cilj da nas nabace na sneg, zimu, planinu, glad. Nemilosrdna je planina zimi.

*

Kažem, vešaju još uvek taoce duž drumova. Kakva besmislica! Koliki raskorak između propagande i stvarnosti! U ime »novog poretka«, »spasa od boljševizma« i »spasenja Evrope« – kažnjavati civilno stanovništvo, narode!

Svesti svu politiku na teror, znači odustati od politike, od ubeđivanja, intelektualno kapitulirati pred otporom stvarnosti, diskreditovati sve svoje parole. A ipak ne odustaju od reči, od tumačenja koja nameću, takođe terorom. Nikad misao nije bila jače okovana – i perfidnija. I to je zahuktana mašina koja radi. Sve radi »po sebi«. Nekad je sve to bilo povezano velikom iluzijom o pobedi, a sada se vrti u prazno – još uvek kroz krv i bezumne patnje.

A mi, eto, mirno, baš kao boljševici! Koliko smo morali imati principijelnosti da bismo, još onda, usred međusobnog klanja Srba i muslimana, propovedali bratstvo među našim narodima – na primer. I to što smo govorili tada – i sada govorimo, sprovodimo, nepobedivo. Koliko perspektiva, realizma, odlučnog žrtvovanja trenutnih, prolaznih interesa: linija. Naši protivnici ne mogu razumeti razloge našeg pouzdanog uspeha – u stvari jer ipak sumnjaju u sebe, pa grabe svaku kap popularnosti, ne usuđuju se da propuste ni jednu priliku koja može

[312] Tih dana Vrhovni komandant je došao u Drvar. – Prim. M. V.

da im da nekog uspeha, ma i sutra morali tražiti uspeh u suprotnoj prilici... I zaista bi bilo nerazumljivo, da ne govori kroz nas istorija, da kroz Crvenu armiju, kroz Staljingrad koji se ponovo diže ne govori ista istorija – da se ne radi o objektivno, istorijski pravednoj stvari.

(I skroz tuđi Venosta uviđa, i govoreći o italijanskoj, tj. fašističkoj politici ovde, zaključuje da je bila oportunistička«, a o nemačkoj, hitlerovskoj politici i njenom neuspehu – zaključuje da je zbog toga što se Nemci ne bore »per una cosa giusta«.)[313]

I SSSR i marksizam smo ipak poznavali uglavnom kroz knjige – i dugo je moglo mnogima izgledati da bi se njihovoj logici ipak mogla suprotstaviti neka druga, ravnopravna logika. Od takvog poverenja nije danas ništa ostalo. Mi danas osećamo neuporedivu tačnost, konkretnost, sadržajnost, istinitost svake Marksove i svake Lenjinove reci – kroz stvarnost koju smo mi doživeli, kroz mase koje smo mi pokrenuli i od kojih smo toliko naučili, kroz borbu u kojoj smo imali sreću i čast da učestvujemo. Mi, kroz ovo basnoslovno iskustvo, tek sada smo u stanju da sagledamo i razumemo što su Sovjeti stvorili za ovo 20 i nekoliko godina posle oktobarske revolucije, kako su to mogli postići i koliko su zaista postigli.

Nije se samo sovjetski sistem, izdržavši sva ova iskušenja, pokazao bolji od svakog drugog. On se ogromno izdigao, odmakao je svojom superiornošću, diskreditirao sve ostale. (U ime Marksa i Lenjina imali smo pravo, juna 1941, i nas nekoliko partizana protiv pobedničke milionske nemačke armije.)

Kroz pobedu sovjetskog oružja, definitivno pobeđuje marksizam – lenjinizam, njegova naučnost i isključiva istinitost. Pokazalo se da tako moraju da rade narodi koji hoće da žive. Pobeda je ovog puta diploma o položenom ispitu zrelosti. Oni su jedini znali, do kraja znali šta da se radi. (– Pred podivljalim kulakom, pred utvrđenjem građenim dve godine, ista misao rešava istim metodom, nepogrešivim, ogromne, potpuno različite probleme. La pierre philosophale – on l'a!)[314]

14. II 44. Kralje (Prekaja)

Na frontu, od prekjuče, uglavnom bez promena; izvesna aktivnost neprijatelja i kod Martin Broda i Bihaća; primećene izvesne veće koncentracije u severnoj Dalmaciji. Smisao tih pokreta i prikupljanja nije još jasan.

Među papirima poginulog podoficira Hans Bauera iz 1. alpske Jägerdiv. »Edelweiss«[315] nađene su i neke posmrtne – pobožne slike: na jednoj strani Isus ili neki svetac, a na drugoj lik Arijevca koji je – otišao na nebo; zatim knjižica molitava, pa jedna molitva ispisana rukom. Sve više gleda nemački vojnik na nebo, i sve više mu njegovi vođi pokazuju – a neprijatelji šalju – na nebo! Opet kapitulacija nacionalsocijalističkog vodstva! Nema više zemaljskih argumenata za utehu naroda, porodica i budućih žrtava. Peva se o lepotama neba očevidno zato što slabo idu – i razvijaju – se stvari na zemlji. Lajava, krvava rulja koja je gazila Evropu i Rusiju, 1941. g. nije znala ni za kakvo drugo osećanje do za osećanje snage, nadmoćnosti, prezira svega što nije nemačko – pa ma bilo i nebesko. Bog je zaista bio izbačen – tu je bio »Führer«!

[313] Za pravednu stvar.
[314] Kamen mudrosti je pronađen!
[315] Lovačka divizija »Edelvajs«.

Uz ostalo nađena je i knjižica Gebelsova (1943) o dužnostima ratnika. Osnovni cilj u njoj – a to je danas i osnovni cilj celokupne nacističke politike – jeste: na sve načine ubediti nemačkog vojnika, čoveka, da nema drugog izlaza do pobede, pa ma koliko skupo stajala – da je poraz isto što uništenje, ropstvo, prokletstvo, itd. Izgleda da je nemački čovek zaista to »razumeo«, toliko razumeo da jedva pomišlja na mogućnost drugog, narodnog, revolucionarnog rešenja, izvan okvira i alternative koju je propisao dr Gebels. Tim gore po njega, tim više će se okretati nebu.

A ostali papiri? Crna propaganda, skoro! Neki list koji posreduje sklapanju brakova! Zapisi: pornografija, ili o ždranju – i redovno ubeležavanje pređenog puta; po datumima i kilometrima.

Tako se nacionalsocijalistička partija bori protiv očajanja: nebo i Lili Marien!

*

13. II 44. Kralje (Prekaja)

Noćas sam doživeo Vjerinu[316] smrt — u snu. Grozno, i besmisleno kao što može samo u snu da bude. Rat se završio, vraćam se kući. Majku sam već video, i treba da se vratim odmah posle ručka, da se okupam. Doći će Vjera.

Idem kući. Na ulici srećem neke drugove. Pozdravljamo se normalno – kao da smo se već videli po mom povratku – progovorimo koju reč.

Penjem se u stan. Majka mi mirno ispriča da je Vjera otišla u podne pravo na groblje i – obesila se nekom pertlom! Sećam se spuštenih pogleda drugova koji su me malopre pozdravili na ulici.

Vjera se obesila! Na dan mog povratka, baš kad je trebalo da se vidimo. Zašto? Kako je mogla? Ne može to biti samo osećanje krivice, ma koliko velika bila – ni nepopravivog neverstva! Ima tu toliko bezdušnosti, nepojmljive, čudovišne. Slika je strašna, nepodnošljiva. Obeležava takav pad, takvu unakaženost, takav beznadni očaj. Zbog čega?

Posle ipak razgovaram normalno, o sitnim stvarima. Povremeno se vraća užas.

14. II 44. Kralje (Prekaja) – u ponoć

Danas je stigao ovamo major Čerčil[317], sin Vinstona Čerčila.

Posle večere dugo smo razgovarali, tj. on je govorio, a mi bismo po koji put nešto odgovorili ili primetili.

Major Čerčil je krupan, sredovečan čovek. Francuski govori slabo, brzo i smelo. Kaže da je došao u Jugoslaviju na predlog Maklina.

»Govorili smo« o mnogim stvarima, a, razume se, uglavnom o ratu i politici. Major Čerčil ima o svemu sasvim određeno mišljenje. (Usput je odmah napomenuo da je član parlamenta.) Ta određena mišljenja, koja su vrlo realistička, često gruba i retko duboka, izlaže otvoreno, neposredno, sigurno – izlaže ih kao činjenice. Takva je »činjenica« da su Englezi ranije sumnjali u rusku iskrenost, da je to razumljivo kad se zna da su u Rusiji komunisti, i ostale »činjenice«,

[316] Vjera, rođena Bakotić, supruga Koče Popovića od jula 1933. g. – Prim. M. V.

[317] Randolf Čerčil, (Churchill), sin predsednika vlade Velike Britanije, poslanik, spustio se padobranom u Drvar. – Prim. M. V.

da tamo ima još mnogo feudalnih ostataka i da je to azijatska zemlja; dalje, iako su Sovjeti u stvari skromni i razumni u svojim predlozima Poljacima, poljska vlada nije smela to da primi, jer bi svaka vlada koja bi pristala na tako što odmah bila oborena.

U svemu tome ima neke bezobzirne, rekao bih nasledne, imperijalne silovitosti.

»U početku, svi su naši intelektualci govorili da su krivi samo nacisti, dok nemački narod... A bar sad treba da bude jasno da to nije slučajno isti narod koji je izazvao rat pod Fridrihom, pod Bizmarkom, Vilhelmom ... Nemci će ovog puta skupo platiti, ne zato što iko pomišlja, ima u programu da im se sveti, nego zato što će morati tako biti. Posle poraza Nemačke ostaje Japan, brodova neće biti mnogo. Hrana koja se bude ipak dovozila deliće se, prirodno, prvo narodima koji su stradali od Nemaca, a Nemcima tek, ako ostane nešto ... a neće ništa ostati... Uostalom kazniće ih Staljin ... Pogledajte Italiju! Strahota! I tamo vlada glad i pustoš, nema ni hleba, ni ćumura. Kad se Nemci budu povukli, porušiće i električne centrale. Oni su mislili da je tako lako izvući se iz rata! Nije! ... Rusi sigurno ne zarobljavaju mnogo Nemaca; naime, za zarobljenike sigurno nema hrane, tj. prvo dolazi vojska i narod, a za zarobljenike ne može da stiže redovno, pa moraju da umiru ...«

Naivno se čudi major Čerčil kakvog interesa imaju Nemci da se zadržavaju na Balkanu. Kadgod mu pomenem situaciju na našem frontu, pita: »A jeste li ubili mnogo Nemaca«?

»Dobro je što su se u Grčkoj pomirili. Situacija kod vas je jasna. A tamo se ni jedna strana ne bori protiv Nemaca, nego jedino među sobom ...«

Englezi neće ili ne mogu da razumeju da se Grci ne bore među sobom zbog nekog prestiža, i sl. Jednostavno, sluge okupatora su na isturenoj liniji i svojim telima štite okupatora i nanose gubitke svojim sunarodnicima koji se bore za oslobođenje od okupatora.[318]

Priznaje da je nemački vojnik odličan, tako je vaspitavan desetinama godina; kao što je neko rekao: »ovca mesožder... i manje je opasno što je ovca, nego mesožder«. »Za Engleze se kaže da ne znaju kada su izgubili rat, a Nemci ne znaju kada su ga dobili. Hitler je zaista bio dobio rat, pa je napravio veliku glupost, napao je Rusiju... Uopšte pravi gluposti; posle Minhena, samo da nije prenaglio, mogao je da napravi još jedan Minhen, pa još jedan... ali on se zaleteo, izgrdio onog Čemberlena[319] koji mu je išao na poklonjenje, započeo Prašku aferu – koja u stvari nije uopšte bila važna za njega.«

Iskreno se divi Crvenoj armiji, njenoj moći, inicijativi, organizaciji. Uspehe tumači ipak njenom trostrukom brojnom nadmoćnošću, uglavnom.

Usput je napomenuo da je bio u Teheranu. Ispričao nam je nekoliko Staljinovih dosetki.

Priznaje da je naša vojska mnogo organizovanija nego što je mislio, nego što se misli. Zbog imena »partizan« većina zamišlja neke gerilske grupe.

*

[318] Beleške autora – privatni arhiv. Slično je kasnije rekao i De Gol u svojim Memoarima: »Britanci se čude što se Francuzi međusobno tuku kad im je svima zajednički neprijatelj fašistička Nemačka. Britanci ne razumeju o čemu je reč. (Šarl De Gol, Ratni memoari, Presveta, Beograd, 1968. – Prim. M. V.)

[319] Čemberlen Nevil (Chemberlain Neville) predsednik britanske vlade 1937 – 39. god. – Prim. M. V.

Tako priča major Čerčil, sin Vinstona Čerčila. Mnogo od onoga što govori je istinito, zaista »savezničko«, raduje nas – ali smo, u stvari, tuđi jedni drugima, daleki, potpuno različiti. Cela podloga je druga, i tradicija, i istorija, i psihologija.

Svi koje smo ovde videli, oni istaknutiji, imaju snage, širine i odvažnosti. Pa već samo to njihovo »prodiranje« padobranima u Jugoslaviju! Nečeg rafinirano gusarskog i – magnatskog.

Naša sigurnost je dublja, šira; naša staloženost skromnija, istorijskija. Jasno da tu nije nikako reč samo o psihologiji: oni praktično, iskusno i vešto rešavaju datu situaciju – i konkretno; mi svesno učestvujemo u istoriji naroda, sa narodima. Njih neće iznenaditi niti zbuniti nikakav Hitlerov potez, držanje prema Draži naziva greškom koja se vrlo sporo ispravila – »Tako to uvek biva sa Foreign Office-om«[320] – ali oni ne znaju moć, mogućnosti, stvaralačku sposobnost naroda: našeg, poljskog, pa i nemačkog. Oni ne znaju zakone razvitka današnjeg društva: prodaju, kupuju, sklapaju sporazume, trguju, rešavaju ali ne znaju, ne razumeju da u »društvenoj proizvodnji svog života...« Oni ne bi mogli razumeti zašto danas, kod nas, čobani traže olovku da bi učili da pišu.

*

(Venosta, sluga, nije progovorio ni jednu jedinu reč. I Amerikanac je ćutao, jer ne zna drugi jezik sem engleskog.)

16. II 44. Kralje (Prekaja)

– A šta mislite o Španiji?

– Posle rata, Franko će se osećati veoma izolovanim. Sada nije tako interesantan. U odlučujućem trenutku uspeli smo da ga prinudimo na neutralnost... Što se tiče Nemačke treba očekivati da će se vojska (generali) usprotiviti Hitleru ili nacional-socijalizmu i nastavku rata.

Sinoć sam dugo razgovarao sa Venostom. Gleda mračno na sudbinu Italije. »Ili će se narod prenuti iz osnova i stvoriti potpuno nov duh, ili će živeti u ropstvu ... Dakle, nema izlaza! ... Sreća je moja što sam već star! ... Ne znam ko je kriv za to, ali prilika je propuštena – onda kada je Musolini oboren: tada je mogla Italija organizovano i celovito da se okrene protiv Nemačke. Kažu da je to i hteo da učini Badoljo, ali da su mu, navodno, Englezi savetovali da pričeka. I dok su oni čekali, Nemci su upali... Tačno je: da su Englezi pokazali onoliko odlučnosti kao vi, mogli su bez po muke da ovladaju čitavom Italijom, da pridobiju vojsku kao organizovanu silu, vera naroda bi porasla ... Ovako, sada, narod je dezorijentisan, ne želi da se bori protiv Italijana koji su ostali pod Nemcima, a i ne vidi za šta, za koga se bori... Tragična je i crna sudbina Italije. Narod se mora probuditi, mora oživeti, ali bojim se da ćemo dotle morati dugo čekati...

Moram vam reći da je najugodniji period u čitavoj mojoj karijeri bilo vreme provedeno u Splitu. Splitska buržoazija nas je, naime, prijateljski dočekala, mislim jedan deo, onaj najbogatiji, koji se brine samo o svojim interesima. Kada su naše pozicije počele da slabe, taj deo buržoazije počeo je da se odvaja od nas – ali ne da bi se približio vama, nego očekujući

[320] Ministarstvo spoljnih poslova engleske vlade. – Prim. M. V.

Engleze. I kad je Italija kapitulirala, oni nisu gledali k vama nego ka moru, nadajući se engleskim brodovima.«

Sinoć smo očekivali dolazak engleskih aviona sa materijalom. Padao je sneg, ali je mestimično ipak bilo vedro. Avioni nisu došli.

I jutros pada sneg.

Andra Lompara[321] smo sinoć poslali u bataljon.

Nije dato najpametnijima i najproračunatijima među smrtnicima da sa sigurnošću znaju što je u njihovom interesu.« Vinston Čerčil: »Krenimo svi zajedno napred«. Quebec, 31. avgust 1943.

17. II 44. Kralje (Prekaja)

Od Radovana sam sinoć primio pismo ove sadržine:

»Druže generale,

Čestitam ti od sveg srca *proizvodnju* u čin general-lajtnanta. Mislim, na osnovu iskustva sa prevodom Molotova, da je, zaista, pravedno i pravilno ovo – unapređenje.

Tvoj odani, Radovan

P.S. Crni lijek – to je za tebe kao negenerala; 1 bijeli – za prvi generalski čin, drugi bijelo-plavi – za drugi generalski čin. Neka su ti nazdravlje!

R.[adovan Zogović]

P.P.S. Da bih ti onemogućio da ne budeš duhovit, napominjem ti da znam sve viceve koje bi ti mogao napraviti u vezi s mojim prevodom himne.«

*

Pričali smo sinoć o Prvoj brigadi u vreme kad je još bila jedina.

U Hercegovinu su nas bili uputili da nešto naučimo od Hercegovaca. Po izveštajima koje su slali a i, u nekoliko akcija, postignutim krupnim rezultatima, zaista je izgledalo da mogu i treba svakom da posluže za primer.

Kad smo stigli, već je bila počela kriza – politička, pa dakle i vojnička. Za nama su stigli Crni i Lola.

Ni Mira[322], ni Pavle[323], ni Petar[324] nisu imali ni hrabrosti, ni skromnosti da vide situaciju kakva jeste. Trudili su se da nas zadrže »još koji dan« – kao da se o tome radilo! Pojavili smo se svuda, potukli, pa povukli. Išli smo Italijanima za stopama, a na kraju su četnici krenuli za našim stopama. Od onih hercegovačkih partizana koji su krenuli posle za nama – obrazovana je Hercegovačka brigada.

Kod Gata smo doživeli prvi veći neuspeh, imali velike žrtve. Razlozi su mnogobrojni: neki bataljoni su zadocnili, drugi su radili suprotno predviđenom planu, Crnogorci su otkazali onda

[321] Andro Lompar, intendant 1. bataljona 1. proleter, brigade. Bio zarobljen na Sutjesci. Poginuo na sremskom frontu. – Prim. M. V.

[322] Miro Popara, politički komesar Odreda, poginuo 1942, narodni heroj. – Prim. M. V.

[323] Pavle Kovačević, partijski rukovodilac u Hercegovini, poginuo 1942. god. – Prim. M. V.

[324] Petar Drapšin, komandant Hercegovačkog odreda, španski borac, izvršio samoubistvo posle rata. Narodni heroj. – Prim. M. V.

kada se akcija naših jedinica više nije mogla obustaviti, itd. U svakom slučaju, bilo je tu i naše krivice: trebalo je bolje i opreznije objasniti zadatak, potpuno obezbediti stizanje na vreme, itd. Kadgod se pomene Gat, sećanje na tu strašnu, krvavu borbu izazove kod mene osećanje bola, tuge – krivice, i nekog »kajanja«: žrtve nisu bile opravdane. (A i akcija je bila zamišljena suviše smelo – »odlučujuće« – bez potrebe.)

Na Vita barama smo se obrukali, mi iz štaba. Nije bilo nikakvih posledica, niti ijedne žrtve. Naredili smo povlačenje, kada je otuda otvorena vatra prema nama. Tačno je da smo bili umorni i gladni, ali smo dopustili »neprijatelju« da nas iznenadi. Što je najvažnije, snage napadača mora da su bile sasvim male: verovatno neka četnička grupa koju smo mogli bez po muke da razjurimo. Nismo se snašli. Pod utiskom prethodnih borbi – oko Gacka – koje su bile vrlo oštre i teške, prebrzo bez razloga pretpostavili smo da su neprijateljske snage jake i rešili se na povlačenje: na takvu odluku mnogo je uticalo to što smo bili iznenađeni, što su meci fijukali pored našeg logora. Ljude smo, naredivši brzi marš za izbijanje na brdo i za izvlačenje, po kiši i vrlo teškom putu, silno – izmorili. »Neprijatelj«, međutim, nije ni pomišljao da nas goni – et pour cause.[325] – S pravom nas je posle Arsa izgrdio što smo »pobegli«.

Pogrešili smo i, ono ranije, kad smo one bataljone koji su bili pošli za nama iz istočne Bosne i došli u Vrbnicu – vratili natrag na njihove terene.

Bila je u tome namera da ponovo ovladamo tim terenom, za leđima neprijatelju, odnosno ofanzivi. Ali to onakve jedinice nisu mogle da izvrše – i bilo je u tome ipak podsvesne želje da otresemo teret koji su, naročito tada, na tom pustom terenu, baš ovakve jedinice predstavljale za nas; bilo je, dakle, tu malodušnosti, besperspektivnosti, ležernosti, nedovoljnog osećanja odgovornosti. A vrhovni štab nam je bio izdao jasno naređenje – čiju jasnoću Arsa nije umeo, pred našim argumentima, da odbrani. Neke koristi je ipak bilo od tog »vraćanja na svoj teren«: održanje Romanijskog odreda.

Nismo bili shvatili da je prisustvo tih »dobrovoljačkih« jedinica uz nas značilo već i nešto novo, njihovo potpunije opredeljenje. Oni su svi uprli oči u nas, tražili naslon na nas, osećajući da nemaju sopstvene unutrašnje snage da se organizuju i održe kao celina.

Mi smo donekle videli taj pozitivni momenat, ali smo bili skloni i da njihovo »napuštanje svog terena« tumačimo kao odsustvo borbenosti. Glupo! Možda je bilo i toga, ali to nije tada bilo nikako najvažnije. Glavno je bilo da su svi ti ljudi prvi put osetili Nemce kao svoje neprijatelje, uz koje oni ne mogu da opstanu, da postoje uporedo.

U proceni bila je to krupna greška.

Bili smo strogo opomenuti. Kad nas je, odmah posle toga, Vrhovni štab poslao u Hercegovinu, otvoreno nam je rečeno da nam se daje prilika da popravimo naše greške – i da naučimo od Hercegovaca. Kao što sam gore objasnio, pokazalo se da nemamo šta tu da učimo – tj. da prenesemo kod nas – a operacije su sve do kraja, do Gata, vođene razumno i pravilno.[326]

---

[325] S opravdanim razlogom.

[326] »I u svom književnom radu K. Popović je samokritičan: takav tip autokritike praktično ne postoji u našoj književnosti.« (Gojko Tešić, *Književni spisi Koče Popovića*, Prosveta, Beograd, 1985, s. 206. – Prim. M. V.)

Uskoro po povratku iz Hercegovine, cela naša vojska uspešno je položila vrlo težak ispit: Treskavica. Zatim su došli Konjic i Livno, itd.

»Le gros fils du grand pere«[327] – opet me posetio, danas nekoliko puta. Čestitao mi je unapređenje i častio me velikom kutijom cigareta i flašicom pravog konjaka.

»Ovde je situacija sada jasna. U Grčkoj su se, navodno, pomirili. Dobro je! Tamo, uostalom, niko se od njih i nije borio protiv Nemaca, nego jedino među sobom.«

Smisao ovakve formulacije tek mi je kasnije postao jasan: izjednačuje n-o jedinice sa onim koje se od početka nisu uopšte borile protiv Nemaca.

Dobro primećuje Plavi, da je tamo kraljeva vojska sigurno igrala ulogu zastora pred okupatorom, zbog čega n-o jedinice nisu mogle ni da priđu nemačkim vojnicima. Takav jedan period bio je prošle godine i kod nas: duboko ispred Nemaca, nailazili smo na četnike, domobrane, ustaše, itd., i zaista, spolja posmatrajući, izgledalo je da se ne bijemo protiv okupatora, nego jedino »među sobom«. Stvar se, međutim, rasvetljava čim se uvidi osnovna činjenica: da su sve te grupe bile aktivni delovi okupatorske vojske.

Noćas je radio-London objavio da je u Italiju sa Bliskog Istoka stigao Poljski korpus.

Sutra, ako bude lepo vreme, treba da se spusti sovjetska misija.

*

R. Čerčil daje utisak nervno rastrojenog čoveka. Ima svega 32 godine, a po spoljnom izgledu dalo bi mu se 45! »Amerikanac« Popović govori o njemu kao čudaku.

*

Govoriti o pojavama »zamorenosti naroda« kao što čini »Naprijed« – kakva besmislica, potpuno pogrešna tematika. Kako narod da se umori od života. U mnogim krupnim istorijskim periodima narod je patio, povremeno i zastajao pred teškoćama, ali nikad umoran od svoje životnosti, od svoje upornosti, od pravde, od budućnosti.

Rat nije ovde, za nas, spoljna činjenica – koja može da postane nesnosna, nepodnosiva, ovde je rat primljeno oslobođenje neizbežno sredstvo rastenja, osvešćivanja. Koja je revolucija ikad zamorila? /mal dit./[328]

26. II 44. Kralje (Prekaja)

23. II spustila se kod B. Petrovca Sovjetska vojna misija na čelu sa general-lajtnantom Kornjejevom[329].

U Drvaru 24. uveče priređena je večera na kojoj su bili prisutni maršal Tito, gen. lajtnant Kornjejev, brigadni general Maklin, general-major – (komandant brijanskih partizana), pukovnik Teriš[330], major Čerčil i oko 20 viših i nižih oficira iz sovjetske misije. Govorili su Tito, Kornjejev i Maklin.

[327] »Krupan sin velikog oca«.

[328] Loše rečeno.

[329] Kornjejev Nikolaj Vasiljević, general lajtnant Crvene armije, šef sovjetske vojne misije pri Vrhovnom štabu. – Prim. M. V.

[330] Član sovjetske vojne misije. – Prim. M. V.

Svečane crvenoarmejske epolete donekle su nam olakšale obraćanje sa »gospodine majore«, »gospodo oficiri«. Kada je svečani deo prošao, ostali smo u sali sa nekoliko sovjetskih oficira: pevali smo zajedno, i niko nikoga nije nazvao gospodinom.

Za večerom, levo od mene sedeo je Čerčil, sa kratkom oštrom bradom – nekako napet, rasejan, kao uvek kad nije zagrejan. Razgovarao je, na engleskom, sa majorom Zaharovim, koji je sedeo desno od mene – i sa mnom. Mene je čisto »padobranski«, prodorno, nametljivo pitao o mnogim stvarima, o kojima nisam bio naročito željan da govorim: otkada je Tito poznat, kad je postao političar, gde je bio za vreme prošlog rata, itd., mislim li da će komunisti zavladati Evropom posle rata, u Francuskoj, na primer, itd. Govorio mi je čas francuski, čas engleski – pošto je uobrazio da potpuno razumem engleski.

Zaharov[331] je plav, živahan mladić, prijatan, srdačan i neposredan. Rekao mi je da se oni svi osećaju ovde kao kod kuće – i videlo se zaista da se tako osećaju.

M[itra][332] me »raskrinkala«. Kaže da ne pišem zato da bih sačuvao legendu o sebi; to dabome nije tek tako, nego je izvedeno komplikovano prosto, kao moje generalsko držanje! Nisam se složio – ali sam se zamislio. Posle mi je to i Đido još grublje ponovio: njega uopšte ne zanima hoću li pisati ili ne, hoću da ostavim utisak »genije«, kroz pet godina, ako i budem hteo, neću biti u stanju nijedan red da napišem – pa posle je najnormalnije da govori o čemu bi trebalo da pišem.

Opet sam bio nekoliko dana sa Markom i Đidom. Divni ljudi! Marko pametan, odmeren, pouzdan, miran, energičan, staložen, pronicljiv i – skroman. Đido – onakav kakav je, na neki način genijalan, i rasejan i oštar, i pronicljiv i odsutan. Izgrađene, jake ličnosti.

Nije Mitra u pravu. Neki mehanizam, kakav ona zamišlja, postoji u mojoj glavi – ali obrnuto raspoređen. Pokušao sam da joj to objasnim, ali nisam uspeo. Jednom sam, u Livnu, pokušao već to da objasnim Mitri, kad me prekorela što ne učestvujem dovoljno, ne interesujem se dovoljno partijskim pitanjima.

Znam da ovo objašnjenje u suštini nije lepše od Mitrinog, ali je istinito. Nije me to pogodilo kao intelektualca, nego baš kao komunistu.

Paradoksalno je to: treba da pišeš. A ti se bojiš da pišeš, da ne bi to ispalo niže od onoga što ti hoćeš da predstavljaš. A mesto »legendarno« smo ti mi odredili, mi tražimo da pišeš – dakle, smatramo da se time nećeš načeti. Pa šta ja čime od čega čuvam, onda? – Pisaću.

*

28. II 44. Kralje

Juče su, usred dana, saveznički avioni bacali materijal, na polje pred nama. Spustilo se i nekoliko engleskih i američkih oficira i podoficira.

Prizor je bio veličanstven: deseci raznobojnih padobrana vijalo je nebom; kante bez padobrana padale su uz tresak. Bacanje je vrlo slabo izvedeno, raštrkano na ogromnoj prostoriji. Bez pomoći seljaka, devojaka, dece, materijal ne bismo zadugo prikupili: bez naređenja svi su se dali na posao, nosili na leđima ogromne bale, poterali sanke, konje.

[331] Zaharov – član sovjetske vojne misije – komsomolac. – Prim. M. V.
[332] Mitra Mitrović, na radu u agitpropu CK KPJ. – Prim. M. V.

Dečko od desetak godina, kome je jedan naš borac rekao: – Pazi da ništa ne fali! odgovorio je mirno i ozbiljno:

– Ne boj se, znam da je ovo potrebno našoj vojsci.

Baba »Halifaks«[333] poljubila je u ruku američkog pukovnika koji je prvi stigao u naš štab. Posle je četiri puta silazila na potok da donese stvari.

*

Ne liče nikako na nas ovi Englezi i Amerikanci. Ne samo druga rasa, nego, rekao bi čovek – druga vrsta. Do zla boga su hladni... Govorili o hipokriziji? Ne. Više liči na neki oblik skamenjenosti, paralize. Reci, osećanja, stvorena su u nekom manje »kulturnom« dobu, označuju nešto poznato, ugovoreno, pa se i dalje upotrebljavaju – bez veze sa sopstvenim doživljajem. Virtuozna fosiliziranost. Beskrajno su manje ljudi, manje potpuni ljudi od nas, završeni – bez obzira da li pametni, kao pragmatisti.

*

29. II

Tek kroz ove primerke rase postaje do kraja razumljiv William James[334] i njegova »filozofija«.

Od ovih ni jedan nije došao da se bori za kakvu bilo ideju, slobodu, narodno pravo. Tačno reče neko: »Došli su kao trgovački putnici.« Ne bore se ni za demokratiju – već za pare ili, najsvesniji, za imperiju. Čak ni avantura nije čista, nego – »plaćena, izmerena«. To važi sigurno i za one, među njima, koji relativno najviše ginu: avijatičari. Možda je nešto drukčije u mornarici, gde je tradicija i kao takva živa.

Dođe čoveku da bude »panslavista«!

Treba, doduše, ostaviti marginu – jer su ovde došli špijuni, ološ moralni. Ali i Nemcima smo ostavljali marginu, pa ništa – u njoj nikoga.

Psihologija im je veoma bliska nemačkoj, u osnovi, s tom razlikom što su oni bogati (u celini uzev), a Nemci siromašni: nisu mogli da plate sebi ni luksuz »demokratije«.

*

A juče – sve do jutros – bio je ovde major Crvene armije Kovalenko[335]. Ko brat. I smeje se kao mi, i priča o svemu, i interesuje se za sve – zajedničko nam je.

Od padobranaca, koji su već dva dana ovde, niko nije ni jedno pitanje postavio o našoj borbi. Američki potpukovnik, kad je stigao u naš štab prvo je pitao: »Jesu li Nemci daleko? ... Ima li više od 10 km.«

Dikin je ipak bio drukčiji: zajedničke patnje su ga nekako raskravile, a i bio je i suviše pametan da se ne bi trudio da svojim ponašanjem i držanjem ne štrči među nama. I Maklin se nešto malo prilagodio, ali spolja, očevidno. Treba ih videti ovako čiste, kada padnu s neba, pa sagledati njihov pravi, neobuzdani, »prirodni« lik.

Pita se čovek umeju li bar ženu da zavole ili je i to navijena gramofonska ploča – određena.

---

[333] Šaljiv naziv za seljanku-aktivistkinju. – Prim. M. V.

[334] Viljem Džems (William James), američki psiholog. – Prim. M. V.

[335] Kovalenko, član sovjetske vojne misije. – Prim, M. V.

Kad je krenuo odavde, američki pukovnik Maxwell oprostio se sa svim našim oficirima pojedinačno i svima nam je isto rekao: »Beskrajno sam vam zahvalan na svoj ljubaznosti. Nadam se da ćemo se opet videti.« Pri tom je upotrebio i odgovarajući glas i pogled; reči su tako izgovorene kao da polaze iz srca – ali ni srca, ni duše u njima ni zere.

Takvi mora da izgledaju Japanci. Starmalo pleme, savršeno, roboti u kojima je i misao savršena i mehanička.

Jaz je i između nas i njih ogroman, toliko koliko između kapitalizma i socijalizma.

1. III 44. (Prekaja)

– Jedan starac, seljak, želi da govori sa komandantom.

– Vidi šta hoće!

– Kaže da hoće nešto da pita.

Ušao je Lazar, iz Leskovice. Reče da mu je 65 god. Došao je da pita kakvi su ovi saveznici, što su se spustili pre neki dan, Englezi i Amerikanci. Može li se, pita, imati poverenja u njih kad na njihovoj teritoriji živi naša »bivša vlada«.

Pošto smo dugo pričali, zapevao je stihove, koje je sam sročio, o ustanku.

Rekao nam je pred polazak:

– O, da je ovde zemlja kao u Banatu, kako bismo hranili našu vojsku.

Sva su mu tri sina u vojsci. Najstariji je poginuo, već na početku ustanka.

– Neka, hvala bogu! – veli.

*

3. III 44. Kralje (Prekaja)

Stiglo je pismo jednog odbornika da se narod buni što se razvila trgovina stvarima i spremom bačenom iz aviona. Jedan seljak od nekog vojnika dobio par cokula, menja se kajmak za padobrane, itd.! Bilo je, zaista, nekoliko slučajeva – kao što smo naknadno utvrdili. Ali uzbuna je karakteristična, pocrtava važnost koju roba ima za seljaka ... I Englezi računaju na to.

*

Došao je Steva[336] sa Visa. Priča kako su Englezi hteli da uhapse Ćeću zbog toga što je ošamario nemačkog vojnika, zarobljenog, koji se – oslanjajući se na postupak Engleza – drsko ponašao. Zarobljenim nemačkim oficirima, kada ih vode na kupanje, peru leđa – engleski vojnici! Održavati i tu klasne granice i unutar-klasnu pažnju. A nama su prebacivali da zaoštravamo klasne razlike! Nama koji danas – trebalo bi zajedno sa Englezima – vodimo narodnooslobodilačku borbu, za demokratiju, itd. Isto tako ustaše koje Englezi zarobe ne predaju nama, ma bili i ratni zločinci – da ih ne bismo preoštro osudili. Englezi imaju još strpljenja za »džentlmenski rat«, po međunarodnim propisima – kada je, samo u Kijevu, pobijeno 195.000 stanovnika, vešanjem, dušegupkama, itd.

A pre neki dan govorio nam je o zarobljenicima i Viktor[337]: »Što se nas tiče što ste se vi zakleli nekom razbojniku? ... Što ste se međusobno obavezali? ...

[336] Ivan Krajačić Stevo, član Glavnog štaba Hrvatske. – Prim. M. V.

[337] Viktor Atanasovski Sterju, član rukovodstva Bugarske radničke partije (Komunista). – Prim. M. V.

Lička patrola koja je sprovodila juče zarobljenog Nemca, nije ga dovela u štab. Usput ga ubila. Naredili smo istragu. Šest zarobljenih domobrana, na čelu sa oficirom, koje je sprovodila patrola od 4 Ličana – napali su ove, razoružali i pobili! »Krotki domobrani!«

Prema mržnji crvenoarmejaca naša je mala – a i strahote nisu toliko zgusnute.

(Kao u, baš nemačkim, filmovima, vodstvo družine »sedi u centru i kuje paklene planove«.)

Isti taj koji ubija na hiljade mirnog stanovništva, pravi se da veruje u međusobno pravo – kad je zarobljen, skandalizira se nad »divljaštvom« naših boraca – i to veći deo se iskreno skandalizira, jer veruje da se bori za pravednu stvar, u svojoj beskrajnoj gluposti i životinjstvu. Parafrazirajući Spinozu: »I divlja zver, kad bi mislila, mislila bi da s pravom razdire žrtvu«.

Čudimo se Englezima, s pravom, a mi smo u Srbiji, kad bismo zarobili Nemca, samo razoružali ga i pustili na slobodu?! Verovali smo u njegovu revolucionarnu svest, pre svega! Kod Užica, prilikom povlačenja, pustili smo ih 400 – a Palisad je goreo!

Zarobljeniku, čak i običnom vojniku, još uvek kažem vi, i mirno ga saslušavamo, najpristojnije. A Viktor, s punim pravom, pita: »Šta? Šta se mene tiče što si se ti zakleo nekom zločincu fireru?« I Viktor ga tada sigurno tako gleda, da ovaj sumnja u poštenje Hitlera i, možda prvi put u životu, ili prvi put posle izbora, 1943. – posumnja nije li Hitler zaista bandit!

7. III 44. Kralje (Prekaja)

Bio sam na večeri kod sovjetske misije 4. uveče. Tito je divno govorio.

Desno od mene je opet sedeo R. Čerčil, a levo Zaharov. Čerčil je opet došao pijan – smrdeo je na alkohol – te zato bezbrojne čaše votke koje je popio nisu mogle da promene njegovo opšte stanje. Verovatno je hronična pijanica. – Opet je mnogo pričao praveći velike gestove i upotrebljavajući često reči »vovez-vous«, šta, i jedno i drugo, po njegovom mišljenju, vezano sa francuskim govorom. Improvizirao je na temama koje su mu očito omiljene... »Moje geslo jeste: kroz liberalizam ka anarhizmu... vidite li vi, ja sam pristalica trpeljivosti. Žiro[338] je jedan pot-pu-no neodgovoran čovek.«

Čerčil junior govori o trpeljivosti! To je kao kad bismo mi hvalili kapitulantstvo. Trpeljivost kod njih ima sasvim određeno, klasično značenje; ona se podudara sa njihovim odnosima prema zarobljenim oficirima, a direktno je suprotna njihovom padobranstvu; ona uključuje organizovanu slobodu štampe, organizovano obezglavljenje, unošenje zabune; ona uključuje Viktora Emanuela III, Petra i nekada Dražu, ona isključuje – nezavisnost Indije.

»Vidite li vi, maršal Smit[339] ispričao nam je jednu veoma interesantnu anegdotu o Staljinu.

Kada je Laval[340] došao u Moskvu, da potpiše sovjetsko-francuski ugovor o prijateljstvu, upozorio je Staljina da bi trebalo nešto reći što bi umirilo francuske katolike. Staljin je,

[338] Anri Žiro (Henri Giraud), francuski general, prebegao u Afriku. Neko vreme sarađivao sa De Golom. – Prim. M. V.

[339] Smit Jan (Smuts, Jan Christian), maršal, predsednik Južne Afrike 1939 – 1948. – Prim. M. V.

[340] Pjer Laval (Pierre Laval), predsednik francuske vlade 1942. Saradnik Nemaca. Osuđen i streljan 1945. g. – Prim. M. V.

navodno, na to upitao: „Koliko papa ima divizija?“ Staljin, vidite li vi, to je najveći realista koji postoji!«

— Čak veći realista, verujete li vi, nego Čerčil stariji?

— O, da, moj otac je veliki realista. Proučavao sam ga. Ali istovremeno to je veoma osećajan čovek. To je veoma redak spoj inteligencije i mašte.

Jedva sam se uzdržao da mu ne kažem da je on, izgleda, nasledio od oca samo ovo drugo.

»Pogledajte glavu vašeg Maršala. To je izuzetno izvanredna glava... On ima svu kosu. Sigurno nosi veoma veliki broj... Kapetan Savić ima veoma izražajan lik. On bi mogao biti filmski glumac, veoma veliki komičar... Čak bi mogao igrati Hamleta, zar ne?«

Sa drugog kraja stola gledaju nas i smeškaju se. Svi su, očevidno, upoznali Čerčila juniora. Marko misli da ga je otac poslao ovde da ga se otrese – a i da ne bi tamo pravio ispade.

Sećam se našeg putovanja u G. Vakuf na razgovor o razmeni zarobljenika. Onaj gestapovac nam je govorio o nemačkoj sentimentalnosti, o poštenosti, dobrodušnosti, naivnosti Nemaca. I on je u sve to, onom svojom zločinačkom, zverskom pameću – verovao.

*

Bio sam opet nekoliko sati sa Markom i Đilasom. Svaki razgovor da njima podiže čoveka, uliva mu novu snagu, novu hrabrost.

Čitali smo zajedno članke Ilje Erenburga o ratu: »Vojna«. Erenburg je postao veliki pisac. On daje duboku anatomiju Fritza i Gretchen – o psihologiji može, obzirom na predmet, jedva biti reči. Do kraja je analizirao, otkrio sve ono što smo naslućivali o Nemcima, sve ono što smo bili opazili na njima baš onda, prilikom pregovora.[341] On poziva na mržnju. Najjači, najubedljiviji argumenat jeste primenjena mržnja u njegovim člancima. On može da mrzi, on pokazuje kako treba mrzeti, on zna kako krasnoarmejci mrze, on im govori kako oni mrze i saznaje kako se mora mrzeti. On potpuno zna koga mrzi, do kraja zna i dokazuje zašto treba. Njegov verni opis Fritza je najrečitiji poziv na mržnju.

Isti je takav Fritz bio onaj poručnik Feldžandarmerije – koga smo posle zarobili, i na našu veliku žalost, zbog razmene, morali pustiti.

Sila i beda nemačkog vojnika[342]

Fašističke ciljeve, metode i propagandu, njihovu surovu snagu i duboku slabost upoznali smo još pre nego što je počeo rat oružjem, rat neposredni, grudi o grudi, oči u oči. To poznavanje omogućilo nam je da krenemo u borbu na život i smrt, u vreme dok je bajka o nepobedivosti Hitlerove vojske bila gotovo još neokrnjena. Ono nam je dalo perspektivu, osposobilo nas da vidimo naše mogućnosti, da iza naše početne beznačajnosti sagledamo našu buduću – sadašnju snagu. Ali, tek u toku rata, u narodnom ustanku, sukobili smo se sa »nemačkom oružanom silom«, sa nemačkim vojnikom.

Pravilno je, dobro vojnički, što se naši vojnici interesuju koji je neprijatelj, u datom trenutku, pred njima, sa kakvim protivnikom imaju da se uhvate u koštac; što razlikuju jednog od drugog: ustašu, četnika, domobrana, Nemca, i što svoj način borbe prilagođavaju protivniku. Majstorstvo najsvetijeg našeg oružja, mržnje i osvete, nisu još svi naši ljudi, ipak, u potpunosti postigli, jer

[341] Martovski pregovori sa Nemcima. – Prim. M. V.

[342] Članak Koče Popovića, »Nova Jugoslavija«, br. 3, 1944. godine. – Prim. M. V.

nisu još svi upoznali do kraja dušu i srce glavnog, vekovnog neprijatelja – nemačkog vojnika; bezdušnost i kukavičluk poganog, podivljalog germanskog soja, koji se – nesumnjivo naklonjen tome vežba u ubijanju i uništavanju, teorijski na nemačkoj zemlji, još od 1933. godine, a od rata stečenu veštinu primenjuje širom Evrope.

U jednom svom članku o ratu, sovjetski pisac lija Erenburg ispričao je kako ni Crvena armija nije, u početku, znala s kim ima posla. Nemačkoj smrtonosnoj lavini ona se suprotstavljala životima najboljih sovjetskih građana i – letcima, koji su pretili surovom kaznom, ali obraćajući se razumu i ljudskim osećanjima nemačkih vojnika. Frica ovi pozivi nisu uopšte dotaknuli, jer u njega nije bilo ni razuma, ni ljudskih osećanja. Crvenoarmejci su, kasnije, upoznali do kraja Nemca-ubicu, Nemca-kukavicu. Baš zato što su naučili da ga mrze neutoljivo, da mu se svete nemilosrdno, baš zato ga, između ostalog, tuku tako sigurno. Crvenoarmejci treba, i u tome, da posluže našim borcima za primer.

Avgusta 1941, u zapadnoj Srbiji, u slavnoj borbi koja se završila oslobođenjem Krupnja, zarobljeni su prvi nemački vojnici, njih oko 400. Kada su, početkom decembra 1941, za vreme nemačke ofanzive, naše malobrojne i mlade jedinice morale da se povuku iz Srbije – oni su pušteni na slobodu. Čim su se sastali s nemačkim kolonama, ti isti zarobljenici, kojima su partizani doslovno poklonili život, prednjačili su u paljenju kuća i ubijanju ranjenih partizana. To je bilo posle kaznenih ekspedicija, pokolja i požara u Mačvi, posle masovnih streljanja u Beogradu i Kragujevcu, ali mi još nismo znali, verovali da je cela nemačka vojska – vojska zločinaca.

»Na duboko razmišljanje navode činjenice kao, na primer, nastupanje nemačkih pešadijskih jedinica koje gone ispred sebe na našu vatrenu liniju žene i decu, uhvaćene pri begstvu iz sela. Nemačka vojska zaštićuje se ženskim suknjama i dečjim telima, – do takve sramote može doći samo armija pogođena samrtnim unutrašnjim raspadom«, – piše u članku »Zašto Hitler mora pretrpeti poraz«, objavljenom u moskovskoj »Pravdi«, još jula 1941, veliki ruski književnik Aleksej Tolstoj.

Nemca savladanog, razoružanog u borbi, naš borac instinktivno prezire. Prva reakcija mu je, ipak, dugo bila da u njemu vidi, pre svega, pobeđenog protivnika, nesrećnog čoveka. Dim baruta zaklanja, trenutno, dim popaljenih domova. Ali, čim Nemac progovori, počne da zabašuruje, da se pravda kako je od početka rata u komori, kako je samo izvršavao naređenja starešina, borac oseti da je pred njim punokrvni član milionske armije zločinaca i kukavica.

Tako su, u paklenim okršajima, naši borci upoznali i sebe, i Nemca, od početka, od sitnica, odozdo. Prvi partizan koji je, kad se pojavio nemački vojnik, upozorio ostale da jedan avion ne nazivaju »avijacijom« – bio je, svojom mirnom prisebnošću, razboritošću, preteča naših slavnih bombaša. Prvi partizan koji se, kad je dotrčao novi borac da mu javi da su opkoljeni, pravio da ne razume i upitao koga su drugovi opkolili – bio je svojom hladnokrvnošću i spokojnom sigurnošću, preteča naših izvanrednih komandanata. Prvi partizani koji su, usred bombardovanja, između dva naleta, počeli neodoljivo da se srneju kad su sa »Štuka« počele da zavijaju sirene – tim smehom su dokazivali da shvaćaju kukavnu moralnu pozadinu nemačkog totalnog, munjevitog rata. Sirena »Štuke« stoji u istom redu sa bradama, redenicima i mrtvačkim glavama brzonogih četnika, sa suludom ustaškom vriskom – za stepen niže od bezazlenog perja na glavi indijskog poglavice, od detinjastih šara na licu crnačkog ratnika. Vojska koja je sigurna u svoju snagu, nema i ne oseća potrebu da se kiti, čini strasnijom no što je. Stvarna snaga je najubedljivija i najubojitija kad se razgoliti, kad dejstvuje – kao pod Moskvom, Staljingradom, kod Orela, na Dnjepru i na Dnjestru, kao kad hiljade tona padaju na Berlin, Berlin nad čijom pravednom sudbinom urlaju sirene na uzbunu, ovog puta kao oličenje sopstvene, nesavladive samrtne panike.

U vazduhu sirene, iz vazduha »propusnice za prebeglice« na zemlji paradni marš – pred kojim istorodna masa utoliko više grokće od zadovoljstva, ukoliko vojska ukrućenu nogu baca dalje u vis; umesto prirodnog ljudskog glasa i u najobičnijem razgovoru životinjsko brecanje, koje nema ničeg zajedničkog sa jezikom kojim su govorili i pisali Gete i Marks; U srcu lik ulične devojčure Lili Marien – od tih nakaznih elemenata sastavljena je psiha današnjeg Nemca, u ratu koji je trebalo, po firerovom tvrđenju, da mu donese hiljadugodišnje gospodarenje svetom.

Naš narod, našu vojsku, našu borbu, naš nesavladivi duh Nemac ne poznaje i ne razume. U njegovoj glavi nema uopšte mere za veličinu naših podviga. On ne zna kako da se probije ni u našu dušu, ni u naš uvek pomični raspored. On godinama, neumorno, zadrto, svaki put poslednji put, baca letke kojim poziva partizane da se vrate kući, ako neće da budu konačno, munjevito uništeni. On ih uporno poziva da se vrate na domaće ognjište, koje opisuje kao raj; a ti ljudi su u šume, koje on opisuje kao pakao, otišli dobrovoljno, svojevoljno, svesno – zato baš što nisu više mogli da podnesu pakao domaćeg ognjišta pod fašističkom okupacijom. On uverava partizane da ih politički komesari mitraljezima gone u borbu. Narode kojima je pred očima sve oduzeo, od slobode do hleba, on ubeđuje da im je doneo blagostanje. Taocima koje vodi na vešanje tumači da ih spašava od boljševičkog terora. U proleće 1943. godine, noću, kako bi sačuvale tajnost pokreta, kreću iz Gornjeg Vakufa, po unapred pomno izrađenom planu, dve nemačke divizije, uz svu silu topova i tenkova, u nameri da nabace na Neretvu glavninu naše vojske, koja se, zajedno sa preko 3.000 ranjenika – već nalazi s one strane Neretve. Na Zelengori, nemački generali veruju da je, da bi tu istu glavninu uništili, dovoljno što su predvideli i postavili propisan broj obruča. Od bitke na Sutjesci, međutim, bar oni nemački generali, znaju da nas nikakve njihove divizije ne mogu uništiti, ali zašto – to još uvek ne znaju i neće saznati dok god budu imali sadašnju pamet. Udariće Nemac glavom o zid pobedničke životnosti i naših naroda, koje je pošao da šatre i istrebi – sve dok je ne razbije.

Pa ipak, moćna nemačka ratna mašina nije razbijena. Oružje kojim mi možemo da joj se suprotstavimo, da je tučemo, nije još uvek, zasada, broj tenkova, topova i aviona, nego borbena, duševna superiornost nas, slobodnih ljudi, Slovena, nad beslovesnim nemačkim čoporom. To je naše oruđe. Nemački moral, nemačka borbenost svode se na nadmoćnost broja vojnika, nadmoćnost njihovog naoružanja i njihovog divljaštva; u tome je i njihova slabost. Dok budu raspolagali tom premoći, nemački generali umeće da rasporede snage, po svim pravilima i propisima, a nemački vojnik, koji je postao deo, sluga, rob svoga oružja, umeće da puca i ubija. Naše je oružje drukčijeg kova, neuništivo: smelost, brzina, nadahnuće. Nemac je srastao sa svojim naoružanjem; on se uključio u mehanizam ubijanja; zato se i dešava da, kad mu, kao kod Korsuna, oružje više ničemu ne služi, uništava i sebe. Nemac poznaje savršeno sve sprave koje služe ubijanju, sve što ide na gorivo, na barut. On ume da ceni i bezobzirno nabavlja sve, i puter i slaninu, što preko njegovog stomaka pokreće njegovo telo-oružje. Ali zato ne razume ništa što dejstvuje pameću, nadahnućem, oduševljenjem i plemenitošću; zato onako brutalno uništava ljudske živote. Zato kada mu pokvariš, osujetiš plan, Nemac gubi glavu i bezglavo beži, u korak sa četnicima i Rumunima. Jedna desetina ljudi uvek je jača od čopor-čete životinja. Četa Nemaca postaje opasna tek ako joj dozvoliš da funkcioniše kao mašina, po planu; ako joj budu stizala naređenja, boriće se do poslednje kapi benzina, krvi, ulja, do poslednjeg metka. Tvoje je da ne daš da mu stižu naređenja i da se sprovodi plan: smelošću, lukavošću, pronicljivošću, prodornošću, inicijativom – Titovim oružjem. Razbij mehanizam, nateraj Nemca na samostalno razmišljanje! Ništa on neće smisliti; ostaće bespomoćan, unezveren, sam sa svojom praznom

glavom – koju će izgubiti. Ubijeni Nemac je nezamenljiv. U nemačkim fabrikama se ne proizvode erzac-vojnici.

Bezmerna zaglupljenost nemačkog vojnika je jedan od glavnih uzroka njegove spore demoralizacije. Zato je glavni naš argumenat njegovo uništenje. Kao ugojeno krme koje do poslednjeg trenutka ždere, ne znajući da ga vode na klanje, nemački vojnik koji se, u trenutku ulaska Crvene armije u Berlin, bude nalazio na nekom sporednom, mirnom otseku, sigurno neće verovati da je došao kraj Hitleru – samo ako iz nekog zabačenog magacina, od poslednje rezerve, bude dobio za doručak uobičajeni obrok holandskog putera.

Lajava, krvava rulja, koja je 1941. gazila Evropu i hrlila ka Moskvi, nije znala ni za kakvo drugo osećanje, do za osećanje nadmoćnosti, preziranja svega što nije nemačko, ma bilo i nebesko. Sada, sve češće, kod poginulih ili zarobljenih nemačkih vojnika, pored obaveznih zapisa o žderanju, o količini napljačkane robe poslane ženki, o pređenoj kilometraži i maršuti, pored adresa javnih kuća, zbirke udadbenih oglasa i Gebelsovih »dužnosti ratnika«, sve češće se nailazi na prepisane molitve i posmrtne slike kolega koji su otišli na onaj svet, sa kratkim komentarom u stihu o blaženstvu zagrobnog života. U nedostatku zemaljskih perspektiva nemački vojnici, čije su oči bezdušno sive kao metal kojim ubijaju i metak od koga ginu, sve više gledaju i sve brojnije odlaze na onaj svet.

general-lajtnant Koča Popović

Iz *Beležnice*

U zimu 1940. nalazim se u zatvoru. U kolektivnoj sobi br. 7, na prvom spratu Stare uprave[343], sa mnom, jedinim »političkim«, nalaze se špijuni, pijanice, belogardejci, Rusi, Belgijanci, Slovenci, Italijani, Albanci, fašisti (koji su slučajno zapali), četnik koji je u pijanstvu opsovao Hitlera, Kozak koji je pijan pljuvao pred Sovjetsko poslanstvo, italijanski vojnik koji se oženio u Španiji za vreme rata i zbog žene dezertirao, da, mali šegrt kod koga je nađen komunistički letak, tri Slovenca koji su uhapšeni jer su pobegli u svoju otadžbinu – Jugoslaviju – iz Italije, jedan polu-ludi slikar, koji je u pijanstvu psovao monarhiju, jedan kafedžija koji nije platio dozvolu za radio aparat, drugi koji je, slučajno, ekserom, probio s one strane zida, sliku kralja Aleksandra, jedan student koji je hteo da postavi paklenu mašinu dobijenu od nekih Engleza (pod voz koji je vozio neki materijal za Nemce), jedan Belgijanac, Jevrejin, koji se hvalio da je bežeći iz Rumunije gde je radio, navodno, kao inžinjer za naftu, spalio neke magacine goriva, jedan student, fašista, uhapšen po zakonu o štampi, drugi »student«, fašista, uhapšen zbog nekog javnog skandala, a ubačen u našu sobu radi špijuniranja, neki predsednik pekarskog udruženja koji je doveden zbog toga što je odbio da prodaje hleb po određenoj ceni (u stvari među-pekarsko, stranačko obračunavanje), Jevrejin iz severne Afrike, bivši francuski oficir, jedan kelner koji je pobegao iz nemačkog logora, ubio usput neke nemačke vojnike – zaklao – koji se izdavao za Francuza, a bio verovatno Poljak (blag, detinjast, utučen, ne shvatajući nikako zašto je uhapšen: hteo je da izvrši samoubistvo, preko francuskog poslanika predali su ga Nemcima), itd. Svi ovi nisu bili odjednom u sobi, nego su se smenjivali za vreme mog boravka. Ja jedini nisam imao pravo na šetnju. U susednoj sobi Ljotićevci (!) pevali su fašističke pesme i redovno, pre svakog obeda, čitali molitvu – do pola prozora kobasice, puter, kajmak; u njihovoj sobi je jedno vreme Radovan. Itd.

[343] Uprava grada Beograda. – Prim. M. V.

... Između ostalih, doveli su u ovu našu šarenu sobu dva Austrijanca; jednog dezertera, poljoprivrednog radnika, tupog – i jednog mladog radnika, komunistu, koji je pobegao iz koncentracionog logora i znao mnogo lepih nemačkih revolucionarnih pesama, ali najčešće je pevao pesmu mornara sa podmornica – protiv Engleske: »... denn wir fahren gegen Engelland!«[344]

Sa tim mladim austrijanskim radnikom, komunistom, dugo sam razgovarao o svemu. On je zaista bio u logoru i očekivala ga smrtna kazna, zbog delenja nekih komunističkih letaka. Kakva je bila sadržina tih komunističkih letaka nije mi poznato i do kraja nisam uspeo da saznam šta je pobudilo Heinrich-a da deli letke.

U prvim rečenicama kakve bilo političke teme, uvek smo se slagali – ali u drugim i u poslednjim – nikako. Posle nekoliko revolucionarnih fraza – kroz njega bi jasno progovorila nacional-socijalistička ideologija: kako po pitanju Jevreja, tako i po pitanju Sovjetskog Saveza, trockizma, superiornosti rasa, visokog standarda života u Nemačkoj, itd, itd. Ja sam mu, najpre mirno i uporno, a zatim uzbuđeno i s izvesnim ogorčenjem, tumačio da to što on govori nema nikakve veze sa naukom, sa komunizmom, da ga zatrovala nacional-socijalistička propaganda, da je najstrašnije baš to što on, kao progonjeni komunista, propoveda fašističke ideje. On se branio; kad sam bio žestok popustio je, uviđao je da sam dobronameran, ali se u njemu, bar za ono vreme dok smo bili zajedno u zatvoru, ništa od njegovih nakaradnih, izopačenih, nakaznih, zagađenih misli i tumačenja nije promenilo.

Bio je mlad, mio i srazmerno načitan, kulturan. Davao je utisak inteligentnog mladića – ali, ako se vratio u svoju germansku otadžbinu, sigurno je poginuo braneći Adolfa Hitlera.

8. III 44. Kralje (Prekaja)

Čitamo sovjetske knjižice. Skoro sve su izvanredne. Nijedan problem nije preskočen. Dobija se utisak da nijedan događaj nije ostao nezabeležen, neopisan – nijedan junak nepoznat.

Ne radi se o ličnim herojstvima. I kad su heroji određene ličnosti, nosi ih masa: lično herojstvo je masovno.

Iz svake stranice, ma o kom predmetu, kulja realistična romantika, koja, očevidno, ne leži samo u stilu pisanja i opisivanja, u shvatanju pisca – nego u stvarnosti opisanih doživljaja i podviga. I kroz to probija veličina one borbe koju vode Crvena armija i sovjetski narodi; kroz veličinu mržnje, veličinu samo-pregora, žrtava, junaštva, oduševljenja, kroz napetost napora: veličina i pravednost borbe koja ljude pretvara u bogove. Rat je već postao epopeja, već ušao u istoriju ne kao niz prostih činjenica, nego već sa onom klasičnošću koja je do danas pripadala samo prošlosti, dolazila tek naknadno, nekoliko godina posle dima, prašine, rana i smrti, osakaćenih tela i razrovane zemlje.

Prvi put se pisana istorija ne odvaja vremenski od doživljene. Prvi put milionske mase znaju već sada, u toku borbe, znaju do kraja za šta se biju, krvare, ginu i nepoštedno ubijaju, tamane. Prvi put reči koje izgovaraju borci ulaze neposredno u istoriju, onog trenutka kad su

[344] » ... Mi vozimo protiv Engleske!«

kazane, u svom punom smislu. Prvi put su sve te reči i program, i obaveza, i zastava, poziv i zaključak, obećanje i konačni sud.

Sa tom vojskom i tim narodima ne mogu se više meriti ni koji drugi. Odmakli su za čitavu jednu epohu. Rat je sve odmerio, proverio: i ljude i sisteme. Svaki narod i svaki čovek pokazao je ko je i za šta je sposoban.

Gradovi nisu samo naselja, više manje pogodna za napad ili odbranu, nego i simboli. Reke isto tako. To su Rusi osećali – a i Nemci su osetili i rekli pred Staljingradom. I zato se grdno varaju oni koji prave račune sa iskrvavljenjem, očekuju slabljenje Crvene armije. Onako kako su stvari pošle, idu i mora da idu, svaka nova pobeda je jedan poziv više da se nastavi napred, još žešće, još upornije, još sigurnije, još više neodoljivo. Svaka smrt je nadoknađena pojačanjem života hiljada. Svaki nov boj je otelovljenje novih poleta, novog kvasca za nove, još suverenije podvige.

(Taj subjektivni momenat je, možda, najteže razumeti, ako ne i uočiti: kako se slavne jedinice i dalje slavno biju – kad ni jedan od veterana nije više u njima. A tako jeste.)

*

Sve dalje ka zapadu neumoljivo, neumitno prodire najveća vojna sila na svetu – svakim danom, svakim bojem, svakom pobedom sve veća, sve dalje ispred svih ostalih.

I ako nije sad umesno tumačiti razlike u ciljevima, u svesti raznih vojski zajednički ratujućih savezničkih država, ne može se a da se i ciljevi, i svest, i volja ne osvetle, ne razlikuju – i to oštro – pa i srazmerno oduševljenju koje ih nosi. Ne može se boriti za istu stvar vojnik kod Pskova[345] i vojnik kod Ancija [346]. Sposobnost njegovog učestvovanja nije ista, u krajnjoj liniji nije im isti cilj, ni ono što brane. Pravu slobodu i budućnost engleskog naroda – brani sovjetski vojnik. Njegova borba – hoću da kažem – daje liniju celom ratu, rat je zaista postao pravedan onda kada je prvi sovjetski vojnik opalio prvi metak na fašistu. Šta brani i šta postiže onaj koji vodi rat, koji je na čelu rata – odlučuje kakav je rat. Ako se Englezi bore za nešto što im je zajedničko sa Rusima, to je objektivno za pravo da budu hrabri kao crvenoarmejci, za pravo da njihova zemlja bude pravedna kao što je sovjetska.

Nemci su počeli da izdaju list: »Okupator«! List se javno tako zove, i javno se priznaje da ga izdaje okupator. Kakva glupa, samoubilačka perverzija! Kakvo odustajanje od krupnih političkih poteza! Crna propaganda, trik – ozvaničeni; priznanje popularnosti naše štampe, znaju da će naslov probuditi interes. Kakva obezglavljenost, krparenje: ući u sobu kroz mišju rupu, jer su vrata, pa i prozori, zakovani. (Zna ih Ilja Erenburg do »duše«, do creva.)

*

Na večeri, onog dana, Zaharov mi je rekao: »Ovde, kod vas, materijal za pisanje je ogroman, divan; vrlo malo ste ga upotrebili i istakli.« Tako jeste. I to je znak naše zaostalosti, pa i zaostalosti naše borbe za onom sovjetskih naroda. Podvizi su tu, i junaštva, a što, sem narodne pesme, nema koga da ih već sad ovekoveči, nije li to i izvesno pomanjkanje svesti?

[345] Grad severoistočno od Moskve. – Prim. M. V.
[346] Grad u južnoj Italiji. – Prim. M. V.

Ne znam da li je tačno ovako pitati. Ne radi li se više o zaostatku intelektualaca, koji nisu još srasli dovoljno sa narodom?

*

Od onih koji budu čitali ove beleške, mnogi će se začuditi »temama« – i s pravom. Zar bi tako i o tome pisao »polkovodac« – kakav bi morao biti komandant naše jedne velike jedinice? Politički smo na visini borbe; bez toga se ne bi ni mogao zamisliti njen uspeh. Ali kulturno, literarno, i osećajno, zaostajemo za njom.

O podvizima 1. proletbrigade nije niko pisao sem Radovana – i Španca[347]! Ja ni reči. Prvi proletkorpus trebalo bi nekako da za komandanta ima heroja. Fića je to bio, drukčiji, ne u ovom ratu, ali je ipak bio simbol proleterstva.

*

10. III 44. Kralje (Prekaja)

Proleće se polako nameće. I oblaci i vetar nemoćni su da produže zimu.

Na Istočnom frontu u ofanzivi su tri ukrajinska fronta.

Danas, pre godinu dana, Đido, Vlatko[348] i ja prošli smo Crnu ćupriju na Rami – koju su spalili odmah zatim. Prespavali smo u strmoj, kamenoj uvali, iznad same reke; sutradan smo krenuli na pregovore za Prozor. Lane u ovo doba bilo je neprestano vedro – avioni su nas svakodnevno napadali. Lepo vreme je trajalo sve do 29. III.

*

Leka nam poslao štampu. Slovenačka odskače: i po kulturi, i po stilu, i po ukusu – i po dubini linije.

*

Ne bih hteo da idem u inostranstvo. Još su pred nama velike borbe, u kojima bih želeo bolje da učestvujem. Kalinjin[349] napominje da je vojsci, da bi održala svoju sposobnost, potrebna stalna praksa, stalna borba; da je svaki dugačak odmor otežan. Mi se već jako dugo odmaramo. Štetno je to i za starešine. Opet jednom primiti punu odgovornost! Za vojsku, zbog materijalnih uslova, ovaj odmor nema ni one dobre strane normalnog odmora. Korist su: kursevi, rešenje nekih organizacionih pitanja. Znam, kad krenemo, krenućemo silovito – čim okopni.

*

20. III Kralje (Prekaja)

Iz zbirke članaka Aleksej Tolstoja: »Ja pozivam na mržnju«:[350]

> Str. 16: »Nemačka je umesto udobnog života dobila glad i teror. „Birajte, bedu ili rat“ – izjavio je Hitler zaglupljenim Nemcima – i otpočela je sedmogodišnja dresura i priprema mladog naraštaja, namenjenog klanju. „Vojnik ne sme znati više nego što zna. Vojnik ne sme da misli, za njega misli Firer“, – tako glasi prva tačka vojnih pravila fašističkog vojnika«

[347] Danilo Lekić, komandant 1. proleterske brigade. – Prim. M. V.
[348] Dr Vlatko Velebit, načelnik pravnog odeljenja VŠ. – Prim. M. V.
[349] Kalinjin Mihail, predsednik Predsedništva Vrhovnog sovjeta SSSR. – Prim. M. V.
[350] Aleksej Tolstoj: Ja pozivam na mržnju, Gorkovsko oblasno izdanje, Gorki, 1942. g. Drugo izdanje. – Prim. M. V.

Str. 18: »U Crvenoj armiji u takvoj vojnoj knjižici, koju svaki ratnik nosi na srcu svom, prva tačka glasi: Za otadžbinu, za Staljina! Druga tačka glasi: Ti moraš znati sve, sve razumeti i misliti o svemu... U tvojim rukama je sudbina Otadžbine, sloboda i sreća tvog naroda.«

Str. 23: »Fašisti smatraju, na primer, da lobanja i ukrštene kosti njihovih oznaka, crni tenkovi, bombe sa sirenama, moraju izazivati paničan strah kod neprijatelja. Možda oni bolje znaju. Neki divljaci u ratu navlače maske sa zubima i rogovima – i to je, kažu, strašno ...«

Str. 27: »Snažna, trajna, odvažna mržnja... Ne slepa koja razara dušu, već jarka, sveta mržnja koja sjedinjava i uznosi, koja rađa heroje našeg fronta i stabilizuje snage trudbenika u pozadini.«

Str. 30: »Nibelunzi će skupo platiti za svoju zabavu. Luđacima se ne sme davati britva u ruke. Hitler je vaspitao nemačku omladinu na ovoj zapovesti: „Ko u ovom svetu večite borbe neće da učestvuje, taj nema prava da živi.“«

»Iz nemačkog uma i srca se još od dečačkog uzrasta nasilno čupa sve što je čovečanstvo sticalo tokom hiljadu godina.«

Str. 31: »Fašistička Nemačka – to je ratna mašina potpuno prilagođena za agresiju, i samo za agresiju. Ona je, kao grabljiva zver, uvek u stavu skoka napred. U tome je njena udarna snaga, ali i njene slabe i ranjive strane, koje nose u sebi neminovan poraz.

... Skok fašističke zveri nailazi na našu ratnu tehniku plus složenu psihu ruskog čoveka, koji u izvesnim istorijskim trenucima lako potcenjuje svoj život i izuzetno je gnevan u sukobu, uporan i dovitljiv.

... Fašistički metodi vođenja pljačkaškog rata koji teoretski treba da izazovu paniku kod stanovništva sela i gradova, primoravaju muškarce, žene i dečake da se odmeću u šume i močvare i da otuda vode nemilosrdan partizanski rat.«

Str. 32: »Veoma je čudno što posle bitke u Tektoburškoj Šumi, gde su Arminijevi Germani pobedili tri legije Kvintilija Vara, Nemci smatraju sebe hrabrim vojnicima. Fašistički vojnici, međutim, histerični su i neuravnoteženi; dovoljno je poremetiti njihov plan i oni se zbune i tumaraju kao roboti, i to nečiste savesti, zapali u nevolju.«

Str. 41: »... Sve češće Nemci svoje tenkove ukopavaju u zemlju, koristeći ih kao bunkere. Nemačka pešadija, obučena samo za vođenje munjevitog rata, primorana je da se reorganizuje i pređe na metode manevarskog rata, koje slabo razume i brzo podleže panici.

... Na duboko razmišljanje navode takve činjenice, kao na primer, nastupanje nemačke pešadijske jedinice koja ispred sebe tera na našu vatrenu liniju žene i decu pohvatane prilikom bekstva iz sela. Nemačka armija se skriva iza ženskih suknji i detinjih tela – do takve sramote može se srozati samo armija obolela od samrtnog duhovnog truljenja.«

Str. 45: »Nastupiće momenat kada će sto Srba, ili Poljaka, ili partizana u planinama Crne Gore, Krajine i Makedonije, biti streljano za svakog poginulog nemačkog vojnika, a za svakog fašistu, izdahnulog na mukama, moraće dati hiljadu svojih glava.«

»Otkuda to dolazi? To dolazi od nemačkog priznanja nadmoći borbenih kvaliteta sovjetskih avijatičara. Tu se ništa ne može – vrana sokolu nije drug.«

Str. 45: »Ko ste vi, Hitlerovi stražari i agenti, oficiri i vojnici sa trakom hakenkrojca? Nemoguće je nazvati vas zverovima – divlje zveri su surove, ali ne ubijaju radi naslade od ubijanja i ne prolivaju krv sebi sličnih bića. Nemoguće je nazvati vas i luđacima, jer vi vršite zverstva smišljeno i planski, po instrukcijama Biroa za propagandu nemačke armije: „Kod nemačkih vojnika treba razviti osobinu nemilosrdnosti; nedopustivo je bilo kakvo sažaljenje prema bilo kome, bez obzira na pol i uzrast. Treba izgrađivati kod svakog oficira i vojnika osećanje materijalne zainteresovanosti za rat.“«

*

25. III 44. Kralje (Prekaja)

Danas smo se po buri vratili iz Drvara. Prekjuče smo bili na večeri koju je priredila engleska misija. Unapred se govorilo da nam Englezi spremaju lekciju iz demokratije – pozivanjem žena na zakusku! »Kroz liberalizam ka anarhizmu!« Čerčil – sin i general su sami prikazivali goste, itd. Ali, u zaglavlju lista VIII armije ne piše više »slobodan list slobodnog naroda« – u znak protesta redakcije zbog zabrane jednog objektivnog članka o narodnooslobodilačkoj vojsci.

Tito je jako zaposlen. Nema više vremena sa nama o svemu da porazgovara. Tužno i prirodno.

Arsa je impulsivan temperament i nesumnjivo talentovan vojnik. Nema dovoljno sistema. Glavni nedostatak mu je: odsustvo hrabrosti – ne mislim lične. Bio je protiv napada na Livno, onda 1942. g. – tj. za odlaganje – bio je odlučno protiv napada na Bihać 1942. g., isto i protiv napada na Banja Luku, početkom ove godine.

I sad je protiv odlučne aktivizacije naših snaga. Smatra da ima još suviše nemačkih snaga u Dalmaciji, da ništa ne možemo postići. Ima iluziju da naša vojska može da živi od partizanskih akcija. Kad mu se objasni, na konkretnim primerima, da su potrebne i druge, zamašnije – on odobrava, ali samo teoretski. Njemu takve akcije ne padaju na pamet. Stalno govori protiv frontova, kao da ih u sadašnjoj fazi možemo univerzalno odbaciti. Stari sasvim drukčije gleda i razume: on zna da se ne može bez frontova. To je krupan nedostatak, koji nije rezultat procene izvesne određene situacije, nego izvesna psihološka, duboka crta: nešto nalik na četničku strategiju – toutes proportions gardees[351] – razume se – on kaže da bi bilo skroz pogrešno kada bismo mi stekli utisak da »33« koči inicijativu za akcije koje imaju smisla. Inicijativa naših jedinica jeste sužena, prirodno, zbog sektora koji branimo, karaktera tog sektora. Ali stvar nije u tome, nego u onom istome: nedostatak borbenosti, inicijative. Ne kažem da se to ne može savladati predlozima i odgovarajućim akcijama. Karakteristično je za njega. Naš upad u Dalmaciju on, u stvari, zamišlja u vreme kada budemo postigli apsolutnu nadmoćnost snaga, kada više ne bude rizika. Rukovoditi znači predvideti. Bojim se da to neprijatelj ne iskorišćuje. Jedan primer; sada, kada je Hvar oslobođen, govori se da su na njemu bile male neprijateljske snage. Snage neprijatelja na drugim sektorima nećemo moći doznati isključivo obaveštajnom službom, naročito kad se zna da neprijatelj namerno vrši zbrkane pokrete da bi nam onemogućio pregled. Nije isključeno da su neprijateljske snage slabije – i moralno – od onoga što pretpostavljamo. Sve se to ne može drukčije ustanoviti nego borbom, izazivanjem i ispitivanjem njegove reakcije kroz borbu.

Jedna činjenica koja znatno koči našu inicijativu jeste nedovoljna obaveštenost o situaciji u celini. Mi znamo približno situaciju u svetu, i situaciju na susednim sektorima, ali u stvari ne znamo situaciju u Jugoslaviji, odnosno u zemljama Jugoslavije. Ja treba da znam situaciju u Dalmaciji, da bih mogao konkretno smišljati operacije; da bih ih mogao realno postaviti treba da znam i njihov okvir; pa i situaciju u Srbiji.

[351] Pod istim uslovima.

Izbegavati frontalne borbe! U redu! Video sam raspored slovenačkih snaga, čitam o njihovim akcijama. Vojska od 1/4 miliona boraca ne može i ne sme da se svede na partizanske akcije – ona to i ne radi.

30. III 44. Kralje (Prekaja)

Radovan je osobenjak. I on se u zadnje vreme hierarhijski deformisao; kod njega je to sasvim drukčije. Neki monopol – genijalnosti!

*

1. IV 44.

Sanjao L.[352] Išao sam sa majkom. Bio sam mlad, možda i dete. Prišla je, poljubila u ruku majku, pa mene. Tako me pogledala – a i bez toga – odmah sam osetio da je iskoristila prisustvo majke da bi meni mogla dokazati da me voli.

Često mislim na taj period moje mladosti i ne znam da mu odredim značaj (afektivni). Bilo je tu neke neumitnosti. Godina se sećam. Preko svih nesavladivih prepreka – čak sam i nogu uganuo – događaji su se razvijali, nametali gvozdenom logikom. Godinama sam se branio od onoga što se i kroz tu iskidanu odbranu razvijalo, probijalo, prevladavalo. Prvi ishod bio je jadan kao u snu, i sam obeshrabrujući. Pojavili su [se] novi imperativi, sve na istoj, silovitoj liniji. Nepojmljive bezazlenosti rušile su se jedna za drugom, do onih najneposrednijih jecaja.

I izlazna logika bila je isto tako apsurdna i neizbežna.[353]

U logoru ograđenom trorednom bodljikavom žicom, usred stotine hiljada izbeglica, na glasnogovorniku izgovoreno je moje ime, pogrešno, bezlično! Sastali smo se isto tako, pogrešno, kao bez prošlosti – pored barake, u žici. Nikakva drukčija sudbina, jer je nema, nije mogla da me oslobodi. Taj susret je odredio sve što se posle nije dogodilo, mirno i prkosno, prirodno i nepojmljivo, sigurno i jedva stvarno. Ko zna kakve su sitnice još odredile tu najmanje verovatnu, ničim nepredodređenu stvarnost. Gladan sam bio, i prljav: okupao sam se, presvukao i najeo. U sobi možda nije ni čekala, nije više znala kako da čeka, a bilo bi i suviše providno. Na ulici, kad je već pao mrak, samo me upitala: »Mogu li vas uzeti pod ruku?« Odgovorio sam, podlo: »Zašto ne.« Pristanak je bio suviše prirodan, kao da sam odgovorio drugu. Iste noći smo otputovali. Male laži pripisane su snu – sem one velike, odbijanja. Ko zna koje sitnice, velim. Možda da je soba bila na onom trgu S-t Sulpice, ne bi imalo o čemu da se ćuti. Ali ništa. Onako bezobzirna nije se usudila ni da pita, da moli za ikakvo objašnjenje, sem što je jednom, sasvim neizazovno, u bučnoj kafani gde je svirao neki mađarski ili rumunski orkestar, briznula u plač. Kasnije, sva zastarela neobjašnjenja su se preokrenula. Ono u Cavtatu, pored bove kao da sam ja imao šta da prebacujem. Tako je bilo. One nepoznate godine ostaće nezamenljivo glavne i zrele. A onako nevešta i bespomoćna, kao što je bila posle mog povratka, mogla je biti samo žena koja je smrtno volela. Kad se opet budemo sreli, biće sve iz osnova, nepovratno promenjeno i ničim nespojivo sa nama, živim. Bojim se likova koji su mi bili dragi, unakaženih, možda poniženih, vremenom.

[352] Devojka iz rane mladosti: – Prim. M. V.

[353] Izlazak iz logora u Francuskoj, posle povlačenja iz Španije. – Prim. M. V.

4. IV 44.

Juče predveče odjednom se pojavila Lj. V.[354] , kao najmilija sestra. Grudobolna je, šalju je iz brigade na lečenje. Prosto ti je milo gledati. U 1. brigadi je od osnivanja, pre vojske, kad su se svi poznavali »lično«. Mala je, uvek je bila slabašna i neumorna: sestra J. V-a[355]. U poslednje vreme bila je politkom Tehničke čete 3. krajiške brigade. Bila je studentkinja, nosila je uvek teški sanitetski ranac; postala je zreli rukovodilac. Uvek se smešila, na obrazima rupice, oči plave, kosa nemirna, ramena slaba. Razbolela se još kod Tičeva. Tužno je govoriti o njoj ovako u prošlom vremenu, nekako kao da si ju osudio.

*

Jutros sam se probudio u 3 sata. Bilo mi je zlo. Činilo mi se da je već svanulo. Sam san je obuhvatao čitavu jednu tešku noć. Bilo mi je muka isto onako kao u zatvoru, kad sam pušio lulu: opet zbog duvana. Gušio sam se. To stanje je i ovog puta izazvalo dugi košmar.

Znam da je san bio mučan, ali u čemu se to tačno sastojalo, sada ne znam. Bilo je opet vezano za Vjeru. Ona je tu prirodno sedela. Nešto su joj prebacivali, ali se ona, očevidno, nije osećala nimalo kriva. Na mene nije obraćala nikakvu pažnju, kao da ništa nismo jedno drugome. A tek smo se bili sastali, posle dugog rastanka. Kad je trebalo da ostanemo sami, ona je nekud bila otišla. Ponašala se tuđe i kao prema tuđem. Nisam je ništa pitao, ali mi je bilo teško.

Al' sve ovo nije strašno. Nema ničeg zajedničkog s mojim osećanjem užasa kad sam se probudio. Mora da je još nešto bilo, što sam sad zaboravio, ili je taj užas bio vezan za osećanje zbog Vjere.

*

5. IV

Već nekoliko dana, na Mrkonjićkom sektoru, 1. proletbrigada vodi borbu sa jakim delovima »Princ Eugen« divizije.

Posle koncentracije izvršene krajem prošlog meseca u Jajcu, bilo je jasno da neprijatelj nešto sprema. Nije se samo znalo da li ima nameru da se probije ka Banja Luci ili da nadire prema Mliništu. Jutros Vaso javlja da je sinoć neprijatelj ušao u Mračaj[356] i da mu na tom pravcu stalno stižu pojačanja. Slavko[357] ceni da je po sredi samo smena garnizona u dolini Vrbasa i Travnika i da je ovaj prodor neka vrsta ekskurzije, naporedo sa smenom. Ne izgleda mi verovatno.

Kad nam je prekjuče Vaso javio da je pre podne neprijatelj prodro u Mrkonjić, nismo se začudili – tim pre što smo mu već ranije bili naredili da mu je glavni zadatak zatvaranje pravca od linije Jezera – Mrkonjić – Rogolje ka Mliništu. Kad smo o ulasku neprijatelja u Mrkonjić izvestili Arsa, javio se, malo kasnije, na telefonu sam Stari. Rekao mi je da je nezadovoljan radom štaba 1. divizije i da je prošlo vreme stavljanja pred gotova fakta. Očevidno ga Arsa nije izveštavao o razvoju situacije, onako kako smo ga mi redovno izveštavali. To je uopšte slabost

[354] Ljubica Vukanović. – Prim. M. V.
[355] Jovan Vukanović. – Prim. M. V.
[356] Selo kod Mrkonjić Grada. – Prim. M. V.
[357] Slavko Rodić, komandant 5. korpusa. – Prim. M. V.

izvesnih načelnika: ili ne smeju ili ne smatraju potrebnim da svog neposredno pretpostavljenog, naročito ako je ovaj od velikog autoriteta, izveštavaju o sitnicama ili nepovoljnim momentima. O rezultatima, međutim, moraju da izveste, i onda oni izgledaju neočekivani. Potrebna je i načelniku hrabrost.

Sutradan, izvestio sam da je neprijatelj zadržan ispred Rogolja, da je imao velike gubitke, ali da su i naši gubici osetni. Sad je nastala suprotna reakcija: zašto su se naši upustili u tako jaku borbu? Znači da je Stari u međuvremenu razumeo da sa jednom brigadom, ma koliko jakom, nismo mogli da primimo i zadatak zatvaranja pravca Mrkonjić i zatvaranje pravaca od Mrkonjića. »Ako hoće za Banja Luku, neka ih, neka prođu!« reče mi na telefonu.

*

Naš novi načelnik je generalštabni pukovnik.[358] Tek je dva dana kod nas i, jasno, ne mogu se još proceniti njegove sposobnosti. Koliko mogu sada da prosudim, pored sveg svog vojničkog znanja, on je više administrativno lice. Nema one naše ekspeditivnosti, sažetosti – u operacijama i rukovođenju, kao što je nije imao ni moj prvi načelnik B. P.[359] Za nastavnika bi sigurno bio odličan, no desilo mi se često da se prevarim u prvoj proceni čoveka. Ovaj nema izgleda da se popravi, jer nije dovoljno mlad za to — ali ima mogućnost da se pokaže.

Teško ću naći boljeg načelnika od Vasa; no on je pre rata bio jedva oficir. Ono što je znao, naučio je kod nas; isto bi postigao i da se nije ranije – kartao u Peći.

*

P[lavi][360] nesređen, razmažen, raspojasan. To pomera i odnose u štabu. Može da bude neobično lucidan i ekspeditivan, ali to samo occasionellement. [361] Slično Fići, na koga inače ni po čemu ne liči, nema baš one budnosti koju bi baš on, po svojoj funkciji, trebalo da oličava, onaj »niz prisebnosti«, onu neprekidnu odgovornost. I on će, u ime neke širine, koja je lenjost, za neku, sitnu, ali oštru i potrebnu meru, reći: »Pusti, šta će ti to!« Impresionista. Razbacan je, kao što je čupav; nečeg narodnjačkog. »Glumi samoga sebe« je preoštro, ali ima nečeg istinitog.

*

Vratio se Plavi iz Drvara, malo pre. Kad se saznalo da su Nemci ušli u Mrkonjić, počela je stara priča: »Prva nije izvršila zadatak – Sutra će Nemci biti u Glamoču! – itd.« Radovan je citirao Kalinjina. Sad bode oči da je 13. brigada ostala s one strane Vrbasa – »pastorče« – da se 15 boraca iz 3. ličke smrzlo. Razbesnelo me. Samo zbog toga krenuću večeras u Drvar. Prva je do sada radila upravo besprekorno. Uvek me začudi kako i razboriti ljudi upadnu u raspoloženje nametnuto od najneodgovornijih, najnervoznijih, najviše sklonih panici. Kako to svaki otuda proceni šta je trebalo i nije trebalo, kako se svaki smatra pozvanim i kompetentnim da sudi o slavnim jedinicama i o proverenim starešinama. I ljuti me što baš Radovan, koji ume da izdvoji mišljenje, ovde opet pliva niz struju. Uvredljivo je za starešine i obeshrabrujuće, kad dolazi od starih drugova. Nepoverenje koje boli. Kako se može poći od njega! Toliko su se puta

[358] Karlo Lalić, pukovnik. – Prim. M. V.
[359] Branko Poljanac. – Prim. M. V.
[360] Mijalko Todorović, politički komesar 1. korpusa. – Prim. M. V.
[361] U izvesnom slučaju.

ti prvi sudovi, bolje rečeno prve reakcije, morale revidirati. To znam, pa ipak me razbesni, i delimično onesposobi. Ali oni – nikad ne nauče, nego svaki put ponovo suvereno zaključuju i ocenjuju. Ne uviđaju svoju neodgovornost. Vređaju i jedinice – koje ni po čemu ne zaslužuju nepoverenje. Sve sam ovo slabo objasnio, jer sam uzbuđen. Moram o tome govoriti sa Markom: tu ima nečeg neprijateljskog, nedostojnog. Ne govorim ovde kao superiorni frontovnik. Isto sam toliko i daleko od fronta. A znam da su mnogi od kritičara lično hrabri ljudi. U Španiji su se zvali »bulisti«.[362]

9. IV 44.

U Grčkoj je obrazovan Nacionalni komitet. Samim tim Zuderosova vlada nastavlja da radi dok se ne reši kriza – ona, izbeglička.

Radio-London suprotstavlja nacionalnim komitetima – krugove u inostranstvu. Druga etapa politike čija je prva etapa bila: »nije vreme«!

Ono na putu za Dalmaciju Dikin me je pažljivo slušao kad sam ga pitao: kakvog interesa ima Engleska da se vezuje za nepopularne i propale klike?

Opet je po sredi neka računica, koja će se pokazati pogrešna. Možda se nadaju da će na neki način moći da intervenišu, diriguju, uprkos Atlantskoj povelji, Moskvi i Teheranu. Opet ne znaju s kim i sa čim imaju posla, opet ne razumeju da se sadržina ovakvih narodnih pokreta ne da iscrpsti – ni shvatiti, ni uhvatiti – psihologijom. (Pričao nam P[avle Ilić], po povratku iz Italije, kako jadno izgleda Intelligence Service!)

Treba obezbediti neke pozicije, neki oslonac. I tu protivrečnost: snaga se mora priznati onome koji je ima, a veza održavati i sa onim za koje bi se želelo da je ima. Rezultat: porašće nepoverenje onog koji je ima, neće se dati snaga onom ko je nema. Biće Englezi naterani na kraju da javno dadu podršku onim koji predstavljaju snagu, daće je u trenutku kad to više neće biti nikakva zasluga – ma ni dalekovidosti – nego možda priznavanje opštepoznate činjenice. Itd.... Uvek u zadocnjenju: u ono vreme kad realizam politički postao »contre mauvaise fortune bon coeur«[363], osudio svu prethodnu etapu, kad »ad usum delphini«[364], kada priznati samo podvlači koliko se dugo nije priznalo.

S kakvim pravom određujete: »posle pada Rima« i sl.? Šta dobijate, sem vremena – da se kompromitujete. Velika Britanija: izaći će iz ovog rata kao sila drugog reda, i pored toga što je u pobedničkom bloku. U izvesnom smislu pobeđuje i mimo svoje volje – i u ratu kome nije ona sadržinu ni dala, ni mogla izbeći.

Američki vojnici glasno se pitaju: šta tražimo mi u Evropi. Za pobedu nije dovoljno tući se – a još manje štedeti se. U antifašističkom ratu pobediće oni narodi, biće pobednici oni narodi koji su se borili protiv fašizma, koji su dobili ono što su tražili. Velika Britanija neće biti među njima.

*

[362] Panikeri.

[363] Dobro raspoloženje uprkos zloj sreći.

[364] Za korišćenje od glupaka.

Kun nas slika. Sada radi Plavog, koga zadirkujem što se drži lepotanski – kao oni džentlmeni na finim modnim žurnalima. Tim povodom ispričao sam im o Adelini[365] i njenim plavim očima. Iako prilično skromna, ceo svoj život prilagodila je očima: one određuju boju nameštaja, tkanine, nakita, itd.

Kun nam ispričao o Žiki Geniju[366]: Sedeo je u kafani sa nekim koga nije poznavao. Prošao je salon i vratio se. Onaj se smejao: »Šta izvodiš?« »Da se kladimo da mogu da ćopam kao i ti!« Žika je primio opkladu. Krenuli su. Pošto su tako, ćopajući, prošli celu Aleksandrovu ulicu i stigli na Terazije, onaj je kapitulirao i platio opkladu. Žika je krenuo dalje. »Ne moraš više da ćopaš – neka, ja ću ovako do kraja života.«

*

L[alić][367] radi. Profesionalno marljiv. Retko se koji od profesionalnih, naročito viših oficira, pokazao sposoban za operativnog komandanta. Postepeno su se kanalisali za nastavnike po oficirskim školama, za načelnike i oficire po višim štabovima. Dakle, više »teoretičari« i administratori – to karakteristično i poučno. Većini tih ljudi nedostaje – dijalektika!

*

Sa P[lavim] sam nezadovoljan. Naročito u poslednje vreme. Ležeran je, nesređen, bez ikakve inicijative, rasejan, raspušten. Ne želi i ne ume da se zaposli, iako ima mnogo posla, odsutan je, dokon, neozbiljan: gađa ptice, zvižduće, okreće radio, provodi prazno vreme. Nema nikakve trajne upornosti, rašiven, uvek dremovan i opušten. Ne valja. Nema živog osećanja dužnosti i odgovornosti. Čisto impresionistička priroda.

*

Rešio sam da napišem poručeni članak, koji treba danas da završim.[368] Radim na njemu, ali su uslovi rada nemogući. Svaki čas imam da rešavam druga pitanja, sitnija i krupnija. Onemogućen svaki kontinuitet razmišljanja.

*

14. IV Kralje

Sedim na suncu – dakle kao u Španiji. Drenovi su cvetali. Sredina polja je poplavljena, njime teče široka, brza, plitka i privremena reka. Niz jaruge i puteve juri voda; izvori niču na sve strane. Prvi put pratim oranje.

Sava – naša domaćica – neumorna je, samo juri, svuda je, grabi – da joj posao ne pobegne. 16-godišnju Miku uhvatilo – proleće, pa od svesti o svom značaju žene jedva otvara usta kad govori. Mala, mila, Draginja – nemirna kao vrabac, naginje glavu, a jezik joj viri između belih zuba. Zamisli, pevaju ptice! Prošli put kad sam išao u Drvar, preletele su, sasvim nisko i blizu – dve laste: pa ne veruješ svojim očima. Sava – mala, prava, čista, živa, otkrivenih zubi, sa crnom keceljom, povezana bledožutom maramom.

---

[365] Svastika K. Popovića. – Prim. M. V.

[366] Adelinin muž. – Prim. M. V.

[367] Karlo Lalić, pukovnik, načelnik Štaba 1. korpusa. – Prim. M. V.

[368] Napisao je opširan članak »Udeo i značaj narodnooslobodilačke borbe u ratu protiv fašizma«. Članak je objavljen u »Novoj Jugoslaviji«, br. 4 i 5, 1944. g. – Prim. M. V.

Stara je nedelju dana sklanjala kamenje sa polja, da oslobodi zemlju za oranje. I ona je nekako drukčije ozbiljna postala samo-svesna i dobila nečeg ponosnog – prijateljskog: radi se zemlja! I teško i počasno. Voleo bih da vidim lice ovih seljaka pred traktorom, u pokretu, na radu.

*

Pročitah u letu V. B. na onoj strani: »Vjera Bakotić izaći će iz ovog rata kao sila drugog reda«! Vjera Bakotić – ili Velika Britanija?

*

16. IV Kralje

Juče bio u Drvaru. Radovan mi je govorio o Vjeri. Čuo je da se preudala, da bi se zaštitila od progona! Odnosno da je pitala može li!! Ostali nisu hteli da mi kažu. Radovan hoće da znam baš da bih bio sposoban da postupim kako treba. U pravu je. Ali se pogrešno boji. Baš zato što sam Vjeru toliko voleo, ne bih joj oprostio ni manje izdajstvo. Jedino što je preda mnom zaštićuje jeste što bih i ja bio kriv – i što bi ona meni više oprostila! Zato neki put zamislim, ali onako kao što mi se i najpodlija nekad učini mogućna – prosto kao suprotno od svega što je časno – da pristajem na sve, samo da bih podelio Vjerino poniženje. U tim najosetljivijim ličnim situacijama suviše često mislim kroz tog antikritičnog nihilistu i ekstremistu. – Čudno je kako sam uvek umeo da se branim od duševnog bola!

*

Bliži mi je Milovan od Radovana. Pričinilo mi se juče da smo bili prisni – i bili smo. Ali nije trajalo – iako je tako požrtvovano, verno popravljao moj rukopis.

Na nekoliko dana pre no što ću otputovati, Đilas me zagrlio, i, razdragan kakav ume da bude, pogledao me i rekao: »Dobri smo prijatelji.«

Između Radovana i Koče nešto ne ide. A Radovan je, začudo, nekako nadvladao Mitru: on nekako vodi prvu reč.

*

24. IV Berići

Iz Prekaje smo pošli 19. ujutru, Plavi, ja i tri kurira. Na brdu smo naišli na veliki sneg. Naši konji su jedva prošli, jedan je ostao. Predveče stigli smo u Ribnik. Dočekao nas N., gojazan i samozadovoljan. I on, kao mala Mika, jedva otvara usta kad govori: time, između ostalog, to, razume se, deluje smešno. Šepuri se, šeta se pred štabom sa rukama na leđima, mlađe oficire poziva, izostavljajući uobičajeno »druže«; veli: »Zastavniče.« A ipak mu se ne može ne znam koliko zameriti: njegovo držanje je mera njegove sirovosti; takoreći tek došli na vlast, i to veliku, priznatu; ljudi iz naroda, borbeni. On je doduše učitelj, ali je to znak i izvesne ograničenosti. Tako se ne drži Vlada Šegrt; malograđanska ograničenost upravo.

Već na putu počeo sam slabo da se osećam. Slabo sam bio odeven, a u toku istog dana prošao sam kroz hladne šume i sunčanim poljima. U Ritmiku su voćke cvetale i trava, mlado žito pokrili zemlju. Verovatno sam se od tih naglih promena temperature i razboleo. Do danas nikako nisam uspeo da savladam bolest. Prođu bolovi u glavi, ali traje to svega nekoliko sati, pa počinje ponovo. I pošto to traje već četiri dana, osećam se nekako ošamućen. Na sunce ne smem da izađem.

Prekjuče je »Princ Eugen« ponovo krenula iz Jajca: oko podne prodrli su u Mrkonjić. U međuvremenu prebacila se na ovu stranu Vrbasa i 13. proleterska. Sinoć je prešla i 13. krajiška. Front je, dakle, konsolidovan. Neprijatelj će morati upotrebiti veću snagu, dovesti pojačanje, ako misli da prodre ovamo.

30. IV Mokronoge[369]

Bio juče kod Arsa. Sve je nervozniji i određeno, usmereno, zagriženiji. Ne valja. Nije mu lepo ni držanje prema mlađim. Uvek polazi od toga da su pogrešili, da su nesposobni.

Opet se potvrdile velike sposobnosti, velika obdarenost, oštroumnost i praktičnost Plavog. Izlaganje i analiza bili lumineux[370]; zaključci takođe. Znači: jako lenj. Znači: treba ga gurati. U tim trenucima, zna svoju vrednost, a zatim se divi sam sebi, pa pomalo i čudi. Svaki put je u sebi otkrovenje – kao umetniku njegovo delo.

*

Sa Starim govorili o perspektivama. Najpovoljnije i najefikasnije bi još uvek bilo izbijanje na obalu. Je li već mogućno? Ako nije, šta u međuvremenu, odnosno dokle? Da ne propustimo druge mogućnosti, reče: ostavićemo na ovim pravcima manje snage, osloboditi za akcije jednu jaku grupu.

*

Zadnjih dana sam neraspoložen. Nije reč o perspektivama, nego o nekom drugom, ličnom pesimizmu. Dolazi mi da gledam stvari sub specie aeternitatis[371]. Na cesti sam sreo devojku u vojničkom odelu. Video sam samo njen umor, njenu usamljenost, uzaludnost na toj cesti. Kako je to rat primljen! Polaziš od toga da ima pravednih i nepravednih ratova. Ništa ne možeš protiv toga! Energije ipak žive. Ljudi hoće, žrtvuju se. Drugi samo žive. Ukoliko manje očekuju, utoliko su bezobzirniji, više grabe. Smrt može ponekad postati tako sporedna – kao pretnja. Važna je uvek po vrednosti koju proverava.

Veličanstveno da ljudi, osećajni, plemeniti, pametni, radosni – vrše juriš.

*

5. V Mokronoge

Pre tri dana, 2. V, otvoren je u Drvaru II kongres Antifašističke omladine Jugoslavije. Sedeo sam pored Roćka[372]. Govorio je Tito; za njim nekoliko delegata, omladinaca. Odjednom, u tišini velike sale, u prisustvu blizu 1.000 delegata i gostiju, čujem: »U ime štaba 1. korpusa ima reč...« – predsednica izgovori moje ime! Ustao sam, pogledao Roćka, koji je visoko podigao obrve i zinuo – i krenuo sam na govornicu. Nikog nisam video u sali, okrenuo sam se predsedništvu i rekao: »Niko me nije obavestio da treba da govorim!« Članovi predsedništva su se zabezeknuto zgledali među sobom. Prošlo mi je kroz glavu da im kažem: »Neću.« Ali izlaza nije bilo. Krenuo sam, kao glavom u zid, rešen. Čak se nisam osećao ni zbunjen, bilo je suviše ljudi. Okrenuo sam se sali, naslonio na pult, da bih dobio u vremenu. Za vreme govora,

[369] Selo blizu Drvara. Tu bio Štab 1. korpusa. – Prim. M. V.
[370] Blistav.
[371] U svetlu večnosti (lat.).
[372] Rodoljub Čolaković. – Prim. M. V.

koji je bio kratak, primetio sam samo Mitru i Canu. Gledale su me blagonaklono. Rekao sam što sam umeo i vratio se na svoje mesto. Roćko mi reče da je organizovao aplauz kad god je prilika bila, da bi mi dao mogućnost da se priberem ali, veli, posle nije više bilo potrebno. Tito reče posle: »Dobro je, tako te treba naterati još koji put.« Za celu stvar izgleda da je donekle kriv i Leka. Kad se odlučilo da treba da govorim, rekao je: »Nemojte mu javiti, jer će izmisliti neku operaciju kod Mrkonjića – i otići tamo.« Zina[373] je okrenula na šalu: »Pred III kongresom obavestićemo te... Učinilo nam se da si zatražio reč.« Rato[374] se izvinjavao. Badava: bilo i prošlo!

Više sam se začudio kad je sve bilo gotovo. Nisam mogao da poznam sebe. Da mi se to desilo pre tri godine, pa i posle, sigurno ne bih uspeo išta da kažem. Posle ovoga mogu da istupim pred bilo kim i pred bilo kolikom masom. Govornik, jasno, nisam postao i neću postati, ali dovoljno je da smem da govorim, prema svojim sposobnostima. Ranije sam se zbunjivao čim bi slušalo više od pet-šest ljudi.

Radovan kaže: »Nismo znali da ne znaš. Primetio sam odmah da nešto nije u redu. Oko usta bio si sav pobeleo.« Ovoliko o ovome pišem jer je za mene bilo stvarno otkrovenje. Koristilo mi to što sam dva-tri puta morao govoriti pred vojskom.[375] Glavno je da je strah razbijen. Ni ono na univerzitetu se nisam bio zbunio, ali je to bilo sasvim drukčije: imao sam pred sobom rukopis, koji je trebalo samo glasno pročitati.

Naslućivao sam da sam drukčiji no što sam bio, određeniji, otvoreniji, ali tek sam na ovom slučaju video kolika se promena izvršila. Cana kaže: »Gledala sam kako si drsko nastupio, drukčije odmah nego svi pre tebe.« Tako i jeste bilo: bio sam u drukčijem položaju, i osećao sam potpuno da jurišam glavom na zid, da prepreka ne sme biti, da treba krenuti kao da ih nema, da je položaj toliko beznadan da nema mesta očajanju.

*

Čitam Tarlea o 1812.[376] Tolstojeve ocene pojedinih ljudi ispravlja, ali opšta ocena ostaje ista, tako da i te ispravke dolaze sasvim prirodno i ne negiraju Tolstoja. Pala mi je u oči sličnost problema, političkih i vojnih, ondašnjih i sadašnjih – iako se istorija nesumnjivo ne ponavlja. Postoji jedan istorijski kontinuitet odnosa snaga i problema, koji odatle proističu, pa i argumentacija. Ponekad dobijam utisak da današnji hroničari nisu dovoljno svesni trajnosti tih problema, da zamišljaju da se tek sada, po prvi put postavljaju. Postoji izvesna problematika mimo oktobarske revolucije, nikako dublja od njenog uticaja. To je valjda zato što su narodi isti, isto raspoređeni u glavnim crtama. Ova složenost nije osnovna. Rezultati moraju biti sasvim drukčiji.

---

[373] Gordana Belić, član politodela 2. proleterske brigade. – Prim. M. V.

[374] Rato Dugonjić, predsednik USAOJ-a. – Prim. M. V.

[375] Koča nije voleo da »drži govore«. To su njegovi proleteri znali, a ipak su više puta tražili da govori pred strojem. Kad im to nije uspelo, malo nezadovoljni što ne mogu čuti svog omiljenog komandanta, izmislili su jednu ironičnu anegdotu: Koča je, ipak, održao svojim proleterima tri govora:
– prvi govor: drugovi proleteri, zdravo!
– drugi govor: drugovi borci i starešine Prve proleterske brigade, zdravo, i
– treći, najduži govor: drugovi borci i starešine Prve proleterske udarne brigade, smrt fažizmu! – Prim. M. V.

[376] Evgeni Viktorovič Tarle, francuski istoričar ruskog porekla – *Napad Napoleona na Rusiju.* – Prim. M. V.

Barklaj de Toli[377], posle toga što je pao u nemilost, tražio je smrt na bojnom polju, ali je nije našao – i još neki. Bliska su ta htenja. Generali su išli na najopasnija mesta, i to se primećivalo, znalo, cenili su ih zbog toga. Tačno se zna i za Arakčejeva[378] da je bio kukavica, da mu je glavno bilo da bude što dalje od fronta. Bliski su nam ljudi i karakteri, njihove reakcije, unutrašnje borbe. Veličanstvena je upornost, doslednost Barklaja koji se, pored najtežih optužbi, drži one linije koju smatra jedino pravilnom, koji, i onda kad je smenjen, zastupa, pred Moskvom, mišljenje da treba napustiti prestonicu bez borbe. Kutuzov je, u svojoj delatnosti, drukčiji no kod Tolstoja, aktivniji u odnosu na koncesije javnom mišljenju. Pa onda procena, revizija procene pojedinih operacija, retrospektivno tumačenje sopstvenih odluka. Setio sam se Balinovca! A Plavi mi jutros reče da je, na Kongresu, jedan delegat, prilikom dodeljivanja prelazne zastave 1. proleterskoj brigadi[379], pomenuo preokret kod Balinovca. Veli da je sigurno to negde pročitao, možda kod Radovana. I mi smo tako ocenjivali Balinovac. Ali – da li se to slaže sa drugom ocenom, da nije trebalo onog dana krenuti sa Lučkih i Vrbničkih Koliba?

Tada smo imali osećanje odgovornosti. Ali često tek naknadno vidimo kolika je, u nekoj odluci, bila odgovornost. To ovde, uzgred.

Ništa nije rečeno o 1. brigadi. Radovanova knjiga o Drini je izrazito slaba. Stvari treba prići konkretno i dokumentovano: komandanta korpusa, 37 članova politodjela, ni jedan rukovodilac bataljona nije poginuo od puščanog ili mitraljeskog metka, čudesni uspesi odmah posle bitke na Sutjesci, do bitke na Neretvi nijedan borac nije ranjen ni poginuo od neprijateljske avijacije.[380] Veličanstveni rezultati za vreme zasedanja I omladinskog kongresa (broj zaplenjenih topova, zarobljenih neprijateljskih vojnika), broj likvidiranih garnizona, značaj za celu vojsku i rat, zauzimanje Konjica i Livna, značaj zauzimanja Teslića i Zvornika, desetkovanje Crne legije, posledice u Hercegovini, borbe kod Glavatičeva i Kalinovika, itd. Većinu ovih momenata, njihove izuzetne važnosti, opazio je Plavi.[381]

Neophodno je potrebno uvesti po jedinicama vođenje hronike odsada i unazad sve do osnivanja jedinice.

*

Razgovaramo o Rusima i o Englezima. Rusi glume diplomate i državnike. Još nisu to prirodno. Tek se prilagođavaju novom položaju sovjetske države u svetu. Nama to njihovo držanje smeta; ta njihova računica izgleda nam nepravedna, pa i pogrešno sitna, znak nesigurnosti, kojoj nema mesta. Pravo kaže Marko: »Oni ne osećaju da mi 20 godina živimo za to što nam je zajedničko.« Ali nikakva njihova hladnoća neće uspeti da nas odbije od njih, da dozvoli i pomisao na upoređenje njih s ma kim drugim. Drukčiji su oni među njima koji su došli ovamo, na budućim svojim funkcijama predodređeni za to: Gorškov, pa onaj major-tenkista koji je krenuo za Srbiju. Drukčija je njihova omladina, njihov celi život u zemlji: vidi se to nepobitno po onome kako pišu. Krivo nam je što je tako. Kad smo čuli da Kornjejev neće doći

[377] Barklai de Tolli, ruski general, učesnik u ratu protiv Napoleona. – Prim. M. V.
[378] Arakčejev, grof, general artiljerije, ministar u carskoj vladi Rusije. – Prim. M. V.
[379] Na II kongresu USAOJ-a dodeljena je prelazna zastava 1. proleterskoj brigadi. – Prim. M. V.
[380] Neverovatno, ali je tačno! Podatak sa kojim se ne može pohvaliti nijedan drugi komandant. – Prim. M. V.
[381] Neke od ovih borbi ubrajaju se u presudne bitke našeg rata i revolucije. – Prim. M. V.

na kongres, Marko primeti: »Da smo mi ovako taktizirali, ništa ne bismo postigli za ove tri godine.«

Englezi-padobranci! Bezobzirno prodorni – nisu naši prijatelji. Po svemu se potvrđuje da ih je kapitalizam u osnovi iskvario, iskrivio, unakazio. Pobude su im iste kao Nemcima: razlika je, zaista, samo to što mogu sebi da pripišu izvesne nazovi-slobode. Takav mora da je čitav narod, omladina, masa. Svi su načeti kao ljudi, ljudska bića. Amerikanci, pojedinačno ne tako izgrađeni, još su gori u celini: starmali. Nisu ni izrasli, a već su se skamenili; nisu se ni pobunili, a već su postali reakcionari. Svetlost neće doći sa te strane. Velika istorijska uloga čeka Slovene. I taj nasilnički mrak moraće se sigurno razbijati silom. Irvin Šo je običan vojnik u američkoj vojsci – jer se smatra da je komunista! Omladina Engleske pozdravlja naše »u ime onih koji se aktivno i pasivno bore« (!!!) ... omladinci pozdravljaju iz tvornica gde rade za pobedu i – pre svega, primećuje Milovan, za hleb. Mračno, grubo-materijalističko naličje filozofije idealizma. Smrt je samo smrt. I zato što, po njihovom mišljenju, pobeđuje samo nadmoćna tehnika, odnosno što samo sa tim računaju – ne mogu da zauzmu Kasino, propustili su priliku da zauzmu Italiju, itd. Njihovo držanje prema izdajničkim izbegličkim vladama je ogavno, anti-antifašističko.

U našoj argumentaciji o izbegličkoj vladi i o držanju saveznika prema njoj nedostaje jedno objašnjenje i jedna postavka. Kralj, jedinstvo koje oni žele, »krugovi u inostranstvu« koji se stavljaju na ravnu nogu sa »krugovima u zemlji« – sve je to, u najboljem slučaju, formalna »dijalektika«, koja prikriva izrazito antifašističke sile i namere, šuplju demokratologiju koja osvetljava i ciljeve i »demokratiju«. Pitanje se postavlja ovako: sudovi se donose na osnovu činjenica; sarađuje li ta i ta izbeglička vlada sa okupatorom, sa Nemcima, ili ne, kad se to utvrdi, a u tome nema nikakve teškoće, nema teškoće ni za davanje jedino mogućeg odgovora. A kako Italija? I o tome bi se moglo govoriti. Ostajanjem kralja, koji se, eto, ne smatra, odlučujućim, baš je posledica takvog izbegavanja da se postavi problem. Zbog čega? Engleska učestvuje u antifašističkom ratu protiv svoje volje, za svoje imperijalističke interese – subjektivno. Taj rat čini pravednim i za Engleze zaista jedino neuporedivo učešće Crvene armije.

(Na margini: Objašnjenje Titovog intervjua za američku štampu nailazi na prepreke; američki novinar koji je došao po svojoj volji na Drugi omladinski kongres – uhapšen je u Drvaru i avionom vraćen u Italiju. U ovom slučaju, kakva ekspeditivnost?!)

*

7. V Mokronoge

Reč ima advocatus diaboli[382].

Situacija je ovde već duže vreme zavezana. Od borbi prema Livnu i Duvnu nigde nismo imali široku inicijativu. Postignuta je neka stabilizacija koja odgovara zatišju na evropskim frontovima, ali koja nas ne može zadovoljiti.

U pogledu naoružanja zavisni smo od saveznika, pa i u pogledu planova. Računati na vezu s morem je potrebno, kao na najvažniju mogućnost i rešenje. Ali računati samo na nju znači suziti svoje perspektive. I onda koristi pune mogu nastati samo ako saveznici budu hteli

[382] Đavolov advokat.

odgovarajućom merom da nas pomažu. Nesumnjivo bi samo izbijanje na more mogao biti momenat koji bi baš odlučujuće delovao u tom pogledu na saveznike. Pre toga ili uporedo bi moralo »uslediti« i priznanje.

Nije verovatno da Nemci mogu nešto ozbiljnije preduzeti sada protiv nas. Ali ipak i tu mogućnost treba imati u vidu. Kako stvari stoje, posledice jedne takve, ma i delimično uspešne ofanzive, mogle bi biti skoro katastrofalne. Bojim se čak da nije naš politički kapital suviše naduven u odnosu na njegovu stabilnost. (Tehnički svakako, tj. u pogledu pokretljivosti VŠ-a.) Ako bi došlo do takvog neuspeha, mogle bi naše sadašnje pozicije retrospektivno izgledati kao blef. Prosto bih ga sam smanjio da, ako ga izgubimo, ne izgubimo toliko.

Ponavljam, ovakav razvoj nije verovatan – ali se ne sme isključiti potpuno.

*

Skica članka za inostranu štampu

Zašto je potrebno da saveznici hitno priznaju NKOJ?[383]

Staljinova Dnevna zapovest (prvomajska) kaže: »Teže je ubiti zver u njenoj jazbini, nego što je bilo isterati je iz naše zemlje« (otprilike); saveznička štampa stalno piše o teškoćama predstojećih operacija na evropskom kopnu. Situacija u Jugoslaviji takođe je teška i očekuju nas još velike teškoće i borbe.

Staljin kaže da je pobeda – pogotovu brza – nemogućna bez istovremenog napada sa istoka i zapada. Mi isto smemo otvoreno da kažemo da bez tih osnovnih frontova mi ne možemo da se obračunamo sa okupatorom u našoj zemlji. To što važi za nas, važi još u mnogo većem stepenu za sve ostale porobljene narode.

Ako su saveznici ipak – i pored velikih žrtava i napora koje očekuju – rešili da otvore front u Evropi, znači da uviđaju neophodnost obračuna na njenom tlu, znači da su se sporazumeli o važnosti što bržeg završetka rata. To što važi za njih, važi još u mnogo većoj meri za nas, našu zemlju, čiji se veliki delovi nalaze još uvek pod okupacijom. Pored toga, ukoliko rat bude duže trajao, nemački teror će iznalaziti nove mogućnosti za njegovo produženje – a porobljenu Evropu će sve teže biti obnoviti. Ne verujem da iko od odgovornih saveznih državnika računa sa tim kao sa činjenicom korisnom za bogaćenje pojedinih krugova, jer za sve to vreme teći će krv svih naroda koji učestvuju u ratu. Nijedan narod, to je glavno, nema interesa u produženju rata, koje znači produženje patnji i povećanje teškoća.

Saveznici nas sve pomažu oružjem i materijalom. Time nas priznaju za svoje saveznike. Ali, ako je priznata nužnost punog vojničkog sadejstva svih snaga koje se bore, nerazumljivo da ne postoji još i puna politička saglasnost na zajedničkoj antifašističkoj liniji.

Pred teškoćama kakve se predviđaju, nije, naime, nimalo sporedno koliku će pomoć moći, i to što pre, da pruže narodi porobljenih zemalja. Ako čeka materijal za njih, nepojmljivo da nije obezbeđen i politički uslov njihovog punog učešća.

Je li na političkom polju učinjeno sve da se porobljeni – pa i slobodni narodi – mobilišu do krajnjih mogućnosti? Nije. Ne samo to, nego postoji još uvek i aktivna politička intervencija protiv njihovog učešća, u ime sumnjivih posleratnih računa. Da ne govorimo o tome da je

[383] Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije. – Prim. M. V.

intenzivnost učestvovanja, i političkog, u antifašističkom ratu, probni kamen stvarnih demokratskih ciljeva i sila koje u njemu učestvuju.

Velika protivrečnost postoji između bombardovanja Nemačke povelikim brojem aviona, koji iziskuju tolike radne i borbene napore, i stava, pa i zvaničnih krugova, prema NO pokretima porobljene Evrope.

Ko ima kakav interes da se još uvek podržava izdajnička izbeglička vlada u Kairu, odnosno Londonu? Kakav je to doprinos okupljanju antifašističkih snaga? Ko i zašto ima interesa da se zataškava izdajstvo »naše« izbegličke i drugih vlada, da se daje gostoprimstvo ljudima koji su svi u punoj meri ratni zločinci? Kako može da prolazi besmislena parola o »ujedinjavanju svih slobodoljubivih snaga«, kad se u njih ubacuju oni koji sarađuju, služe okupatoru?! Takvim podržavanjem, krivci se osećaju ohrabreni da produže putem izdajstva.

Između svih ideoloških formula stoje tvrde činjenice koje su proverene. Kod nas na primer: dovoljno je postaviti i odgovoriti na pitanje: sarađuje li Draža sa okupatorom ili ne? Je li Draža punopravni član te i te vlade ili nije? To je osnovno. I kada se to zna – a zna se – prosta antifašistička ocena i zaključak nameću se. Onda se neće tražiti nikakve olakšavajuće i zataškavajuće okolnosti. Nema ni potrebe da ih traži iako sem onih koji, znajući stanje i rad, brane ih, jer ih smatraju za nešto korisnim. Zašto, ne moramo znati, ali znamo sigurno da to nešto nema nikakve dodirne tačke sa samim antifašističkim ciljem ovog krvavog rata.

Ili – da postavimo i taj problem. Narodi plaćaju svoju slobodu, ali treba da bude jasno da nikakve političke mahinacije neće moći da im oduzmu plodove borbe. Već politika čekanja je krahirala, jer je potcenjivala životnost naroda. Neće biti drukčije ni od sada. Političko zabašurivanje neće moći skrenuti narode sa svog puta ka ciljevima koji će onemogućiti fašizam i sve ono što naliči na njega, podržava ga ili pod drugim vidom znači isto što i on. Ako je tako, koja velika sila ima interesa da svu svoju popularnost, svoj mogući uticaj proigra ovakvim mahinacijama – koje se vrše baš radi obezbeđenja uticaja.

Realistička politika mora da računa sa istorijom naroda i društva. Ona ne može određivati istoriju, sem ukoliko poznaje baš zakone razvitka naroda i društva. Znači, svako nametanje izvesne političke konstrukcije na osnovu privatnih, interesa znači protivno od realizma, znači svoju propast. Kako to neće ljudi da razumeju? Ne priznati velike promene koje se dešavaju nikako ne znači ukinuti ih; isto tako, nije mogućno konkretne i konkretno usmerene snage okrenuti, dirigovati u nekom svom odvojenom interesu. Ako je taj interes odvojen, biće savladan, prevaziđen.

Strah od komunizma? Dakako. Ako bi i bilo tako, ne bi to bilo posledica neke veštije propagande, nego opet izmenjenih uslova. Ako se komunistima ostavlja prvo mesto u borbi protiv fašizma, ako borba protiv fašizma dovodi do pobede komunizma, znači da je ovaj najefikasniji protivnik fašizma. Budite isto toliko efikasni protivnici fašizma – to se traži. Ili priznajte da vaše postojanje ne može da se pomiri sa ukidanjem fašizma.

Takve su činjenice. Sve ostalo je filozofija, i to rđava, sve ostalo je kočenje antifašističke borbe.

Na žalost, ne radi se o argumentima i ubeđivanju, nego o određenim klasnim interesima. Izdajničke, izbegličke vlade su ona mesta gde se ti interesi dodiruju iz antifašističkog i

fašističkog bloka. Da bi se ovde nabacane misli mogle završiti, trebalo bi preći na osnovno objašnjenje: imperijalizam.

*

15. V 44.

Pre neki dan dobih pismo iz Italije – ili Engleske – preko majora Čerčila, od nekog Vana Ivanovića. Pismo je adresirano: »Generallajtnant Koča Popović«. Počinje ovim recima: »Dragi Kočo, ja ne znam da li se Vi mene sećate, ali smo se mi upoznali kad smo bili još jako mladi. Ja sam kuzen[384] Vana Živadinovića[385], i ja Vas se sećam još od 1925. godine, kad sam bio u B-gdu.« Zatim: »... pa sam pomislio da će Vas interesovati da čujete da je Vane pre 10 dana stigao u London... Ja sam major u britanskoj vojsci... Nadam se da neće dugo trajati i da ćete moći da izjurite Nemce i svu onu kvislinšku bagažu iz Jugoslavije.«

Iako je to tako davno bilo, sećam se Vana Ivanovića. U to vreme bio je sportista, koji je nedavno došao sa studija u Engleskoj i spremao se, mislim, da ide u Južnu Ameriku. Nekakav je rođak direktoru i sopstveniku najvećeg parobrodskog društva na Jadranu.

I taj Vane Ivanović, kuzen onog gada, nekada mog najintimnijeg prijatelja Vana Živadinovića, major je u – engleskoj vojsci i otuda izražava neke svoje nade, kao da on sa tom zemljom, o kojoj je reč, nikakve veze nema – a i nema. Za njega su izdajnici »kvislinška bagaža« – neka vrsta filozofsko-sociološka kategorija. Itd.

Vane Bor, najautentičniji Klim kojeg sam ikad sreo u životu – stigao je u London. Naravno! Stigao je pravo iz Beograda, gde je, sigurno, ukoliko je univerzitet radio, sve dosada imao neku katedru na pravnom fakultetu – ili, ako nije radio, odgovarajuće čisto intelektualno zaposlenje. Vane Živadinović je sigurno dobro živeo, u dubini svoje beskrajno korektne duše gajio duboka pro-britanska osećanja i drugovao sa nekoliko razboritih nemačkih intelektualaca. On je imao jako suptilno, »principijelno« i čvrsto, mirno, političko mišljenje, visokoučeno i visoko uopšte, toliko uzvišeno da nikome nije smetalo, tako prirodno konzervativno da nikakvu propagandnu ili dejstvitelnu tačku i meru okupatora nije moglo ni da ugrozi, ni da uvredi. Verujem da je Vane bio tako principijelan da je čak mogao da diskutuje o politici sa nemačkim intelektualcima! I sada je Vane Bor – stigao u London. Cenio, merkao, imao možda čak moralne krize, i uzeo veliku odluku – staviti svoje snage i »nesumnjivo velike« sposobnosti u službu demokratiji. U Londonu će se provlačiti, ulagivati; hvatati veze, manevrisati, njuškati, sve sa istim ciljem kao i dosada – samo u situaciji za koju je zaključio da je korenito promenjena; upotrebiće možda i marksističku terminologiju – da odigra što lepšu ulogu, u stvari da sve bude skopčano sa što manje opasnosti; u stvari da što bolje, ugodnije živi. Grozni ljigavac i podlac.

*

Pre tri dana bio je ovde Stojan Pribićević[386] da nas intervjuiše o 1. korpusu. U uniformi je američkog oficira, naše reči izgovara sa američkim naglaskom i ne može odmah da ih pronađe: već – tek je 12 godina u Americi.

---

[384] *Rođak (VestaHR)*

[385] Vane Živadinović Bor, nekada istaknuti nadrealista, profesor univerziteta, emigrant. – Prim. M. V.

[386] Major američke vojske, ratni dopisnik, poreklom Jugosloven. – Prim. M. V.

O našoj borbi pisao je otpočetka pozitivno. O izbegličkoj vladi govori sa duboko saznateljnim prezrenjem i podsmehom. Kad govori kako treba prići savezničkoj štampi, agencijama i cenzurama, govori spolja, kao neko ko nije u tom mehanizmu i sa humorom koji to potvrđuje. Ali nama je ipak tuđ. Koje su duboke pobude njegovog rada, držanja – ne znam. Izgleda ipak da je lični uspeh – no drukčijom, pametnijom linijom od one onaniste Vana Bora.

*

Bili i Rusi. Gorškov[387] je skroman i pametan, solidan. Priča prirodno o velikim stvarima. Kroz to odmah osetiš veličinu – Rusije.

*

Svaka devojka koja je osećala izvesnu naklonost prema meni – nije znala da razlikuje kada se šalim, a kad govorim ozbiljno. To je bilo i pre 20 godina – ovo pišem povodom Z. Tu nešto ima. Pre 15 godina njoj bih rekao: »Vama su sigurno odvratne žene bez struka«, i setio bih se Mikievog »wir haben schon angefangen«[388].

*

Nemci – odnosno ustaše – su prokrstarili Liku. A nas naši ni o čemu ne obaveštavaju. To nas sužava i – ponižava. Stekao sam utisak da sa dosadašnjim snagama, na sektoru našeg korpusa neprijatelj ne može ništa ozbiljno da preduzme.

*

R. Čerčil je navodno izjavio, tj. nekome rekao, da će se naša stvar ubrzo povoljno rešiti, i to »preko svakog našeg očekivanja«. To bi bio znak da saveznici zaista misle da krenu.

*

16. V 44.

Iz knjige »Našestvie Napoleona na Rossiju 1812 g.«[389] E. Tarle:

str. 267. »Najuticajniji neprijatelj Kutuzova... sedeo je takođe u njegovom štabu. To je bio već nekoliko puta pomenuti engleski komesar pri ruskoj armiji general ser Robert Vilson... Oni su pre svih shvatili da Kutuzovska strategija protivreči interesima velikobritanske politike... Iz Engleske je dolazilo ne samo oružje, nego i zlatni sterlinzi, kao i uvek u takvim slučajevima kada je Englezima bilo potrebno da uz pomoć tuđih armija odbijaju groznog neprijatelja. Robert Vilson je znao da sebi može mnogo da dozvoli i široko se time koristio.«

str. 309. »Ima niz dokumentarnih dokaza te neosporne činjenice da je vlada na sve mogućne načine sprečavala seljački partizanski pokret i da se trudila da ga, u granicama svoje moći, dezorganizuje. Ona se bojala da daje seljacima oružje protiv Francuza, bojala se da se to oružje ne okrene zatim protiv pomeščika ... – spahija – Srećom za Rusiju, seljaci se 1812. g. nisu potčinili tim naređenjima o njihovom razoružanju i produžavali su borbu sa neprijateljem sve dok zavojevači nisu konačno bili izbačeni iz Rusije.«

Rotmistr Nariškin pisao je: »Na osnovu lažnih dostava i podle klevete dobio sam naređenje da razoružam seljake i da streljam one koji budu uhvaćeni u vozmeščeniju – osveti. Začuđen naređenjem koje toliko ne odgovara velikodušnom ponašanju seljaka, odgovorio sam da ne

[387] Gorškov Anatolij Petrovič, general-major Crvene armije, član sovjetske vojne misije pri V. Š. — Prim. M. V.
[388] Mi smo već otpočeli!
[389] Napoleonov napad na Rusiju. – Prim. M. V.

mogu razoružati ruke koje sam sâm naoružao i koje su služile uništenju neprijatelja otadžbine, i nazivati pobunjenicima one koji su žrtvovali svoj život za zaštitu... svoje nezavisnosti, žena i žilišća – naseljenih mesta – i da ime izdajnika zaslužuju oni koji u ovako za Rusiju svetom trenutku usuđuju se da klevetaju njene najusrdnije i najvernije zaštitnike.«

17. V 44.

Jutros sam se kupao u Uncu. Voda nije bila mnogo hladna. Mirisalo je isto kao na Savi. Pravio sam gimnastiku. Telo je sačuvalo svoju živost i elastičnost.

Setio sam se Vjere, one njene užasne tragedije. Zar se može išta ne oprostiti ženi koja je to preživela... A visoka Slovenka doživela je to isto u logoru, ali nju ništa nije slomilo, nema šta da joj se oprašta, ona sudi.

Sinoć pred san smislio sam nešto o Vjeri što je bilo duboko istinito, rešenje komplikovane jednačine od kog je sve postalo jasno, nesumnjivo, odgonetnuto. A sada se ne mogu setiti ni elemenata jednačine. Bilo je precizno, nepobitno, iscrpno. Sve je bilo objašnjeno. Sad se više ne sećam ni šta je sačinjavalo to »sve«. Ne sećam se više ni tajne, a kamoli otkrovenja. Čudim se kako se takav životni zaključak može – zaboraviti, kako može zavisiti od nadahnuća. Ostalo je samo sećanje na boju i lucidnost stvari, i nemir zbog toga što je sama stvar nestala. Izgubljeno je veliko smirenje. A ne znam čak ni šta je bilo smireno, šta opet boli.

Ipak mi se ponekad samo postavi pitanje šta će biti od »nas«. Odgovora nema. Svede se na kraju na neizbežno pitanje: da li je mnogo ostarila?

Niko je sigurno ne brani od bora između obrva. A ne može da se svede na to. Za vreme ove tri godine, ona je živela, mislila, postojala. Možda su je najzad ipak uhapsili i – ubili. Možda se dobro držala, otkupila. – Ako se »povukla«, da li je mogućno da mi je ostala verna? Bila je suviše detinjasta da bih je upoznao do kraja.

Sve ovo pišem da bih došao do izgubljenih elemenata one jednačine, ali ne ide. – Znaću sve, čim je pogledam. Ako se ni to ne bi desilo, značilo bi odmah da baš ništa više zajedničkog nemamo.

Možda je rešenje bilo sasvim izmišljeno, jer da nije, morao bih se setiti.

Ako nas je napustila, ipak neću moći preći preko toga – prostim raskidom.

Pomislite! Ona živi neprekidno, svakog trenutka, kreće se, misli. Ona tri godine, iz dana u dan, živi određenim životom, ne učestvujući u ovoj osnovnoj borbi. Ona je sada negde, nešto radi; gleda, i sve to – nikakve veze, ničeg zajedničkog nema sa Zelengorom, sa Savom Kovačevićem, sa 2. bataljonom 1. proletbrigade, sa omladinskim kongresom, sa smrću Olge Dedijer[390]! Sad razumem zašto se pitam da li je ostarela. Znam da nije ogrubela onako kao žene Lenjingrada ili drugarice – bombaši 1, 2. i 4. brigade.

*

Prvi put vidim oranje. Govorih sa Plavim. Osećaju seljaci važnost svoga rada. Ima tu i neke mistike, incantation[391] koja nije nikakva »vezanost za zemlju« u onom banalnom smislu. Ima i nekog namernog trošenja iznad same nužde, trošenje glasa i snage, izvesnog posebnog

[390] Olga Dedijer, lekar, poginula u bici na Sutjesci 1943. – Prim. M. V.
[391] Čarolija.

ponosa i ozbiljnosti. Kada je po ceo dan sklanjala kamenje sa njive, baba »Halifax«, u Kralju, znala [je] da taj njen rad vredi više od onog svakodnevnog, da ravnopravno učestvuje u časnom i odgovornom poslu.

*

Gorškov nam priča o disciplini u Crvenoj armiji i o odnosima između vojnika i starešina. I u borbi moraju biti propisno odeveni. Kad sretne pretpostavljenog, pre nego što ga pozdravi, vojnik uzme paradni korak. Sad je uvedeno da kad naiđe general, vojnik stane, okrene se prema njemu i pozdravi. U tramvaju, veli, mlađi oficiri uopšte više i ne sedaju, jer čim dođe neki stariji, moraju da mu ustupe mesto: ne isplati se sesti. Izbegavaju se ulice gde su veliki magacini za snabdevanje oficira i vojnika jer pozdravljanju nema kraja ni prekida. Da. Rekoh mu da je to sigurno nužno, kao reakcija na raniji demokratizam, ali da će vremenom morati da umekša – svesno. On ne veruje.

... Znači posle rata neću moći da podavrnem rukave i uzjašim bicikl ili incognito da idem da se prošetam u ponoć. Milovan kaže da nam takve stvari više neće ni padati na pamet. A tragedija zaista i nije mnogo velika.

U pozorištima u Italiji Amerikanci sede sa nogama na naslonu, vojnici bacaju prezervative napunjene vazduhom sa galerije. Niko ih za to ne opominje. I to je neka vrsta »individualne slobode« – kao i svakodnevno opijanje vojnika. Ta sloboda, odnosno ona druga – ne obuhvata Irvina Šoa.

Malopre mi je R. Čerčil telefonirao da će u petak doći ovamo sa Pribićevićem; poneće gramofon i ploče.

Pre večere bio Venosta. Došao je da se poveri, da, kao od prijatelja, traži pomoć u svojoj tragediji. Naslutio sam o čemu se radi. Priče iz knjiga eto događaju se pred nama. Njegova »dilema« ipak me dirnula. Gotovo bih želeo da mu pomognem, iako nam nije ništa; ali eto čovek, duboko potresen. Tu nismo još tvrdi, dakle nismo dorasli neprijatelju, koji je apsolutno bezobziran. Možemo li uspešno da mu se suprotstavimo bez odgovarajuće bezobzirnosti. U pravu su oni koji su postavili dilemu. Onaj kome je postavljena do juče je bio neprijatelj i sutra bi, verovatno, opet postao, i pored sadašnjih izjava doživotne blagodarnosti. U politici nikad nije prestalo važiti »cilj opravdava sredstvo.« Radi se o opravdanosti cilja. Tek smo na početku borbe i u mnogo čemu iskusnima izgledamo sigurno beskrajno naivni. Koliko je vredno zastati pred tragedijom čoveka koji je ceo svoj život služio neprijatelju, činovnički i svesrdno? Kolika je vrednost njegove ličnosti u poređenju sa vrednošću onih divova koji su padali u borbi protiv njemu sličnih i onih koje su vodili. Ali eto, u jednom zaokretu, na neki način se trgao i sada sedi pred tobom, iskreno utučen, savršeno shvatajući svoj položaj. Drugo, imaš neko osećanje obaveze prema njemu, baš zato što si mu ukazao gostoprimstvo, dok su gori od njega izmakli dilemama. Sitna je ta naša pravda – ne dejstvuje i ne pokreće. Zastariće brzo. Ali u onoj velikoj podeli posla, koja će morati nastati, ne želim da budem njen neposredni izvršitelj. Lepše je odgovarati za »opravdanost ciljeva«, za ona sredstva koja će i sama biti neposredno opravdana.

18. V

»... les regles du jeu«[392] – »pravila igre«. – To je bilo sinoć. Ako Englezi umeju svaki lični interes da predstave kao opštečovečanski, neka bude nama dozvoljeno i nešto obrnuto, što je bez sumnje mnogo prirodnije – da nazovemo stvari njihovim imenom. Konkretizacija opštih interesa čovečanstva zahteva prelaženje preko interesa neljudi. Itd.

20. V

Prekjuče bio ovde Bevc – Kardelj. Objasnio nam – Srbiju. Može se podići samo iznutra. To je postavka prosta, koja razrešuje čvor. Opovrgavali smo Gorškova kada je iznosio sličnu tezu. Danas je jasno da je ovo jedini put.

Juče je Radio-London javio da je kralj Petar otkazao poverenje Purićevoj vladi.

Noćas je bio kod nas Randolf Čerčil. Govorili smo o mnogim pitanjima, onako nevezano kako je on jedino sposoban. Raniji utisak se potvrđuje. Duboko je reakcionaran. »Ako Sovjetski Savez nastavi ovako da nema poverenje u nas i ako započne imperijalističku politiku, odnosno ako misli da svoja gledišta može da nam nametne, gubim veru da će saradnja sa njima moći dugo da traje.« Opet je govorio protiv »osvete« koja bi bila suviše dosledna. »Najbolje je načiniti spisak od 500 glavnih ratnih zločinaca, s tim da se oni, bez suda, čim se uhvate streljaju.« Kad sam mu rekao da taj broj nikako ne odgovara broju stvarnih krivaca, uporno je tražio da mu kažem koliko ima, po mom mišljenju, takvih krivaca! Hteo je stvar da svede na: »ne možeš, kad je borba prestala, da kažnjavaš one koji su ratovali, tukli se protiv tebe!« Uzgred je saopštio kao sasvim jasnu, svakom razumljivu i za svakog prihvatljivu stvar da Engleska nije imala i nema interesa da se na Balkanu obrazuje jedna jaka država jer »tuda prolazi put za Istok!«

Interesantna je uloga misli kod svih njih. Ona je prosto sredstvo za odbranu određenih interesa, politike i premoći. Misli i predstave nemaju kod njih nikakve svoje sadržine, efektivne i intelektualne, one ne opisuju nikakvu stvarnost, kojoj bi odgovarale. Uzbudljivost i razumnost reći samo su ugovorena sredstva za odbranu vrlo suvih i realnih interesa. Najvulgarnija »pristrasnost«, goli instrumenat vladanja – kao nož i bomba. Čelik je tvrd i oštar, njime možeš da prodireš u ljudsko meso – reč je nematerijalna, njenom sadržinom ulaziš u ljudsku dušu. Celo mišljenje je – »crna propaganda«. Šta će ti, recimo, stvarna iskrenost, ako postoje reči koje je uključuju, izražavaju. Zašto voditi računa, recimo, o tuđim životima ili sreći, kada se to može prosto reći i postići isti propagandni efekat kao da si stvarno učinio ono o čemu govoriš. Ako je neko opravdanje logično, kakvu važnost imaju činjenice koje pobijaju to objašnjenje?

To je idealizam na delu, u životinjskoj praksi. Razbojnički imperijalizam.

24. V 44.

Prekjuče je stiglo pismo od R. Čerčila. Između ostalog pominje »dražesno veče koje je proveo sa nama«!! I ta učtivost je bestidna – kada smo se očevidno svi dosađivali. Ali postoje reči: veče, prijatno, itd., i običaj da se njima opiše neko sedenje. I to je za Engleza dovoljno. Pošto bi veče trebalo da je takvo, pravimo se kao da je zaista bilo tako. U istu padobransku psihologiju spada i drskost i učtivost: i jedno i drugo se nameće.

[392] Pravila igre.

Čitam američku štampu, onu za vojnike i onu za civile. Najčistiji imperijalizam, jedva zamaskiran demokratskom kombinacijom reči, tj. kombinacijom demokratskih reči. Sve je na istom planu, sva su mišljenja i gledišta iste vrednosti, ima ih toliko i o svemu da se niko ne može na osnovu njih orijentisati. Prava intelektualna anarhija. Ima i stručno pohvalnih članaka o Crvenoj armiji ali se zato u nizu drugih članaka o ekonomskim, političkim, društvenim problemima, sistematski probija osnovna antisovjetska linija, i čisto imperijalistička. Vidim da Čerčil samo ponavlja ono što proizilazi iz takvih članaka ili je u njima i izričito rečeno. »Sovjetski Savez još sumnja u nas«, »ne znamo šta Sovjetski Savez misli, hoće i sprema«, »počinjemo da sumnjamo u mogućnost trajnije saradnje sa Sovjetskim Savezom«. Nedeljno izdanje »Tajms«-a, u filigranskom izdanju, donosi intervju princa Umberta, italijanskog. Ceo članćić je pisan sa simpatijama prema Umbertu, i sa isto takvim simpatijama se iznosi njegovo mišljenje da bi saveznici trebalo da puste karabiniere iz logora i zatvora, jer bi se pomoću njih mogli sprečiti preterani pokreti »neodgovornih« masa, tj., dakle, haos, nered, itd. A taj »haos« i »nered« predstavljaju isto tako proizvoljnu parolu (slogan), kao »zakonita emigrantska vlada«, »ujedinjenje svih snaga za borbu protiv okupatora«, »narod će sam rešiti posle rata oblik vladavine«, »posle osvajanja Rima«, »preuranjene akcije«, »kad narod bude slobodan«, itd., itd. O čemu se radi? Da se već sada, »ne čekajući pad Rima«, preduzmu mere za onemogućenje »haosa«, a to znači preduzeti odmah protivmere da narodi ne preduzmu odmah nikakve – mere; to znači preduzeti odmah mere da emigrantske vlade ostanu zakonite,, da se ne ujedine sve snage protiv okupatora, da narod ne rešava sam posle rata oblik vladavine, da narod ne bude slobodan, itd.

*

U B-gdu sam još tamo, 36 – 37, počeo da pišem članak protiv propagande. Nisam ga napisao. U većini zemalja dobar deo propagande ide za tim i znači: laž izneti kao istinu. Nemačka, na primer, nije pretrpela nijedan poraz iako se nalazi 1.800 km zapadno od Staljingrada. Nemac ovu celovitu sliku uopšte ne dobija i nema, jer se svaki događaj posebno postavi i komentariše itd.

*

Juče je duvala jaka bura. Prošla noć je bila izvanredno hladna. Jutros, čim sam se probudio, osetio sam da se oko nas dogodilo nešto neobično. Pogledao sam kroz prozor, odmah sam uočio i dosetio se: potok je presušio. Bi mi žao, sva se priroda nekako time promenila – kao da smo dugo putovali i stigli u pustinju. Otišao sam do Unca, da vidim šta je s njim bilo: smanjio se, suzio, teče sporo, uprljao se. Usput sam gledao, kao svakog dana, njive: prvi put u životu saznajem kako klija pasulj i kukuruz. Na povratku išao sam pored ostatka potoka, tamo niže gde još pomalo teče, jer nisu svi izvori presahnuli. Ni nalik na raniju bistru, brzu vodu. Hiljade nekih životinjica umiru u vodi. Vidi se da su one hitre što su do sada živele u njoj, što jure po površini – u stvari ne znaš da li jure ili lete. Sada su obamrle, lepo im se vidi i oblik, razbolele se od nečeg – kanda od sporosti, ustajalosti vode – gadne su; bolest im je oduzela snagu da se drže na površini, potonule su; i svaka se trudi da ponovo iziđe gore, kao da bi se time povratilo staro; s velikim naporima probija se ka površini, ali redovno ne uspeva, ne stiže, malaksava i ponovo tone.

*

7. VI – Vukovsko

25-og prošlog meseca Nemci su izvršili vazdušni desant na Drvar.

Čim je »protutnjala« januarska neprijateljska ofanziva, u duhu svog opšteg naređenja od 9. decembra 1943. g. Štab 1. proleterskog korpusa naredio je 1. proleterskoj diviziji (1. i 13. brigada) da posedne položaje severno od puta Jajce – Travnik, a 3. krajiška brigada da zatvori pravac Glamoč – Drvar; 6. diviziji (1. i 3. brigada), na liniji Mrkonjić Grad – Šipovo, da zatvori pravac od Jajca prema Mliništu; 2. brigada je upućena u okolinu Drvara, da obezbeđuje Vrhovni štab.

Ovaj raspored jedinica je zadržan do sredine marta 1944.

Tada je, po naređenju Štaba 1. korpusa, najpre prebačena preko reke Vrbas 1. proleterska, a kasnije i 13. proleterska brigada sa zadatkom da zatvaraju pravac od Jajca preko Mliništa ka Drvaru.

Šesta lička divizija, Naredbom Vrhovnog komandanta od 19. marta, proglašena je proleterskom i od tada nosi naziv: 6. proleterska divizija »Nikola Tesla«. Divizija je pomerena najpre prema Glamoču, a zatim je sa 1. i 2. brigadom zatvarala pravac od Srba i Bihaća prema Drvaru. Treća brigada je do 15. maja bila u Drvaru, a tada je, posle jedne informacije da je savezničko vazduhoplovstvo uništilo nemačke jedrilice na aerodromu kod Zagreba i napada jačih neprijateljskih snaga na pravcu Srb – Drvar, povučena u Trubar (12 km od Drvara) u divizijsku rezervu.[393]

U periodu od januara do 25. maja 1. proleterski korpus nije vodio neke veće operacije. Uglavnom, sve se svodilo na nasilna izviđanja, na borbe 1. divizije sa delovima 7. SS »Princ Eugen« divizije oko Jajca i Mrkonjić Grada i 6. divizije prema Srbu i Donjem Lapcu. Vodio se tzv. »mali rat« u kojemu se jedinice iscrpljuju, gube borci i municija, a uspesi su neodgovarajući. Divizije su, u duhu navedenog naređenja štaba 1. korpusa, samoinicijativno dejstvovale i pokušavale da neprijatelju nanesu što više i što jače udarce. Međutim, kasnije se uspostavilo da je neprijatelj planski vodio takve borbe sa jakim snagama, obezbeđujući sebi polazne položaje za drvarsku operaciju.[394]

Tek kada je počeo desant na Drvar, videlo se kako je znalački, gotovo idealno, raspoređen 1. proleterski korpus. Najpre je 3. brigada 6. divizije, gotovo trčećim korakom, prešla 12 kilometara od Turbara do Drvara i suprotstavila se desantu. Njoj se uskoro priključio i jedan bataljon 1. brigade. Sa ostalim snagama u Drvaru onemogućile su napad na pećinu, opkolile desantne jedinice, zbile ih na mali prostor i, kad je trebalo da ih unište, prodrle su u Drvar druge nemačke snage preko Petrovca i Srba. Žestoke borbe protiv Nemaca koji su nastupali preko

---

[393] Nemačko komandovanje je smislilo plan za drvarsku operaciju: prvo, snažno bombardovanje, posle toga se spuštaju padobranci i jedrilice sa vojskom, topovima, minobacačima i mitraljezima. Njihov je zadatak bio da unište Vrhovni štab, da zauzmu centar veza i onemoguće komandovanje okolnim jedinicama. U isto vreme jake nemačke snage trebalo je da nastupaju od Bosanskog Grahova, Srba, Bihaća, Banja Luke, Mrkonjić Grada, Jajca i Livna i koncentričnim napadom što pre prodru u Drvar, pridruže se desantu i nastave uništavanje partizanskih jedinica po delovima. – Prim. M. V.

[394] Vidi *Oslobodilački rat*, knj. II, s. 79 – 97.

Srba vodila je i 2. brigada 6. divizije, a 3. krajiška brigada 1. divizije sa kolonom koja je nastupala od Livna. Ipak, najduže i najteže borbe su vodile 1. i 13. brigada 1. proleterske divizije.[395] *[126] Ove brigade su vodile danonoćne borbe sa ojačanim 13. pukom i Izviđačkim odredom 7. SS »Princ Eugen« divizije od zore 25. do noći 29. maja, zatvarajući pravac prema Drvaru od Jajca i Mrkonjić Grada.*

Iz *Beležnice*

Juče, 6. juna, otvoren je II front.

Prekjuče, 5. juna, oslobođen je Rim.

U međuvremenu razvijala se nova nemačka ofanziva na nas.

Nalazimo se na mestu svega nekoliko stotina metara udaljenom od šumice gde sam predanio zajedno sa Dikinom, prošlog leta, na putu za Dalmaciju – Split.

Malopre bio ovde Jusko i pričao nam o Bugojnu. Nemci mobilišu: Muslimani se sklanjaju, a Hrvati odlaze u vojsku.

Mnogo je događaja bilo od 25. maja, od dana izvršenja desanta na Drvar i mnogo bi se moglo pričati.

Ovo je stvarno prvi nemački desant koji nije uspeo. Nije bio pripremljen slabije od ostalih, iznenađenje je postignuto, ali je prednost od njega vrlo kratko trajala. Ubrzo je došao do izraza odnos snaga, odnos vojničkih sposobnosti. Bez pomoći spolja, cela desantna grupa bila bi uništena i pored za naše prilike dotada neviđenog učešća nemačke avijacije.

Posle toga, kada je nemačka sila pritisla, pokazali smo se veštiji od nemačkih oficira, odlučniji, drskiji i što je najglavnije i najčudnije – brži peške nego Nemci na kamionima. Nemci su opet redovno zakašnjavali, bar za nekoliko sati. Mi smo započinjali borbe i iste noći brzo se prebacivali na drugu stranu. Tako je bilo sa 1. i 13. proleterskom kod Lisine, sa 3. ličkom kod Prekaje – Marčete, sa 3. krajiškom kod Rora, sa celom 1. divizijom kod Pribelja.

Strepio sam kad smo noću 5/6-og prelazili Kupreško Polje. Mogli su svakog trenutka da naiđu tenkovi na cestu od Šujice, na samo polje, pa i na aerodrom. Ništa se nije desilo. Kupres je još uvek u našim rukama. Naša vojska se odmara.

Nemci su upotrebili novu, bolju taktiku. Više su dejstvovali kao na »običnim« frontovima, manje se držeći nekih »šema za partizane«. Ali ipak nisu uspeli i nisu mogli uspeti. Njihova pokretnost nije određena posedovanjem kamiona: treba vremena da se ti kamioni spreme svaki put za pokret. Valjda su hteli da primene i ruska iskustva koja su osetili na svojoj koži: opkoljavanje i uništenje. Ali, prvo, nisu imali ipak dovoljno snage za to, a drugo – mi nismo Nemci. Ovog puta nisu se ograničili na to da jednom prođu izvesnim delovima naše teritorije, nego su po nekoliko puta krstarili tamo-amo, tako da nije bilo mogućnosti jednim dugim i smelim pokretom skloniti se. Stvar se promenila utoliko što smo ovog puta morali nekoliko puta da se sklanjamo, vraćajući se na napušten prostor i ponovo ga napuštajući. Sposobnost manevrisanja ostala je na našoj strani.

[395] Na dan desanta uveče Vrhovni komandant je tražio jedan bataljon 1. proleterske brigade za lično obezbeđenje. Komandant korpusa Koča Popović, pošto nije imao direktnu vezu sa 1. divizijom, zamolio je Štab 5. korpusa, ako ima vezu sa njom, da joj prenese naređenje. – Prim. M. V.

Išli smo putevima koji nisu ubeleženi u sekcijama, pa i nisu poznati seljacima, sem najbližem dotičnom terenu. To se desilo dva puta: između Bjeljevine i Mliništa i između Pribelja i Janja.

Kod Bjeljevine, Bajić (3. brigada) i njegovi bataljoni nisu se snašli. Premanevrisali su neprijateljski položaj, pa tako i sebe; nisu, dakle, ni shvatili glavni zadatak (obezb. Vrhovnog štaba), nego su se upustili u borbu, koja se mogla, ako ne izbeći, ono brzo otkloniti. Izvesno odsustvo budnosti: iste vrste kao izbijanje te brigade, prošlog leta, u Duvanjsko Polje, kod Mokronoga. U izuzetnim situacijama ne umeju izuzetno – u stvari normalno – da reagiraju.

Pokret je bio mučan, napet, odozgo iznerviran, kao svaki pokret uz Arsenija i njegovo društvo. Odgovornost je bila strahovita – i apsurdna[396]. Bezbednost tolikog blaga zavisila je od pojave najmanje neprijateljske kolone: svaki pucanj je podsećao na atentat. Kad je rešenje nađeno, duboko smo odahnuli.

Hteo sam Starom da napišem pismo o Zdenki[397], ali nisam stigao. Smislio sam ga bio celo. Zameram njegovim najbližim drugovima što »po tom pitanju« nisu najodlučnije intervenisali. Ova situacija je čudovišna. Najneposrednije uz Starog nalazi se stvorenje koje je u sebi sakupilo gomilu najnegativnijih osobina: besprimerni kukavičluk, panikerstvo, pokvarenost, samoživost, histeriju, bezobzirnost, pretvorenost; stvorenje i fizički prljavo, zapušteno, čupavo, koga svi mrze. Neugodno mi je što se ovoliko zadržavam – o Zdenki svi pričamo. Velika je naša sramota da tu prljavu smetnju ne možemo da uklonimo.

Sa nama se nalazi grupa Engleza. Mirni su i savesno vrše svoj posao, dužnost, bez obzira na prilike, ne žale se: jednom reči – drže se. Nekoliko Rusa su nas, u tom pogledu, neprijatno iznenadili. Pukovnik koji je bio sa nama radio je i rukama i nogama da se izvuče – i uspeo je da odleti. Ne odnosi se to na sve, ali je očevidno da Rusi nisu još shvatili naš način borbe, na sitno i na brzinu. Svaka neočekivanost ih izluđuje, ne razumevaju još da je sav naš rat – rat neočekivanosti – za neprijatelja, pa dakle i za nas. A nama, opet, teško je uneti se u to kako stvari izgledaju drugima, za koje su nove. Mi prirodno živimo izuzetnim životom. Rusi su nam priznali da je ovaj naš rat mnogo teži i naporniji – donekle nam prebacuju što je tako (a ne može biti drukčije), a uglavnom se čude. Englezi se ne čude. Kako se čuditi činjenicama!

10. VI Vukovsko

---

[396] Manevar 1. proleterske divizije je uspeo i ona se postavila prema Mliništu i Glamoču, obezbeđujući koridor Vrhovnom štabu da prođe ka Kupreškom polju, ka aerodromu, odakle je poleteo za Bari. Vrhovni štab je najpre pokušao da se izvuče preko sela Poljice na Šator planinu i došao do Preodaoca, a onda se vratio. Pokušao je da prođe kroz koridor, ali mu se učinio nesiguran, došlo je do sukoba sa delovima 7. SS divizije, i vratio se. Komandant korpusa, Koča Popović, verovao je u svoje jedinice, prihvatio odgovornost, za koju kaže da je bila »strahovita«, za siguran prolaz kolone Vrhovnog štaba. Iduće noći, pored naređenja jedinicama, stajao je na cesti Glamoč – Mlinište sve dok i poslednji vojnik iz pratnje Vrhovnog štaba nije prošao. Prvoj diviziji je pristigla u pomoć 3. krajiška brigada i 3. bataljon 1. proleterske brigade, koji su se nalazili na neposrednom obezbeđenju Vrhovnog štaba i sigurnije obezbeđivala koridor. Prema izjavi Koče Popovića, kad je Vrhovni štab prešao cestu i bio bezbedan na Vučjoj Poljani, Koča je upitao vrhovnog komandanta Tita – šta sada misli o Prvoj? – Tito je odgovorio – »Zaista, Prva je i dalje prva!« (Beleška – privatni arhiv Koče Popovića.). – Prim. M. V.

[397] Davorjanka Paunović Zdenka, sekretarica Vrhovnog komandanta. – Prim. M. V.

Ujutro 28. V. pošao sam iz Poljica za Potoke[398], na poziv Starog. Oko već davno razrušene stanice Potoci videli su se tragovi onomadašnjeg bombardovanja. Pored pruge i po njoj prolazili su pojedinci i grupe, od kojih su većina vukli kazane sa vodom: nered priličan. U barakama sam našao Marka, Arsu, Rukavinu.[399] I oko njih, oko baraka, vladao je nered; ljudi su se muvali tamo-amo. U baraci sve je bilo poluspakovano, poluraspakovano, kao pred put. Svi su bili ispijeni, pomalo grozničavi; neprekidno je nekog bilo na telefonu.

Kosta je pošao sa nama. Posle skoro dva sata hoda stigli smo do Starog, duboko u šumi. Ovde je bilo mirno, skoro veselo. Dugo se nije razgovaralo o planu koji treba doneti. Stari me u neko doba pozvao i tiho se posavetovao sa mnom o situaciji i njenom rešenju. Kad je pala noć, u pećini, pred velikom vatrom, počelo je savetovanje. Prvo je izgledalo da će naše snage krenuti okupljene, u starom pravcu, dok je Rodić[400] imao da se glavninom povuče ka severu. U toku pretresanja pojedinosti ovog plana, izbila je na videlo njegova nerealnost. Umesto toga, predložio sam da se, pre nego što se započeto okružavanje uobliči, probijemo »centrifugalno«, u razne pravce: Stari je odmah prihvatio; videlo se da je i on bio došao do takvog rešenja. Odluka je počela da se sprovodi iduće noći. Verujem da je mnogo doprinela brkanju neprijateljskih planova.

*

Maksvel bi želeo da mu nabavimo nemačkog oficira, naročito iz Brandenburške ili »Tigar« divizije, da bi ga poslao u Bari. »Mogao bih za njega dobiti Jeep.« Kad sam mu rekao da naši borci teško i retko dovode zarobljenike duboko u pozadinu, bezazleno me je pitao: »A ako im se obeća čokolada?« Morao sam se nasmejati: »Kad bi moglo biti nešto manje materijalno! Na primer – odlikovanja.« – »Ah! Odlično, i penzija se dobija uz ordenje!«

Crni kaže dobro: Konvencija je postala kod njih suština. Plavi tačno primećuje da to oni ne čine zato što nas smatraju nižim bićima, nego što misle kao trgovci. Ja mislim da su, vabeći Crnce, i sami primili nešto od crnačkog mentaliteta.

Iz *Dnevnika*

Ravno – pošao 10. juna uveče; Bari, Italija – došao 11. juna ujutro; Manfredonija – pošao 12. juna pred zoru; Vis – došao 12. juna ujutro. Vis – pošao 14. juna pred zoru; Bari – došao 14. juna ujutro. – Bio u Vrhovnom štabu.

17. VI 44. Bari

Već sam nekoliko dana ovde, po povratku sa Visa. Čekam avion za povratak. Vaso je juče javio da je prešao komunikaciju Prozor – Gor. Vakuf.

U međuvremenu video sam deo Italije, snagu savezničke vojske i – englesku flotu, tj. mornaricu, tj. mornare na svakodnevnom poslu.

Treba mnogo dopuniti psihološki portret Engleza. Tamo sam video deformaciju čoveka, ovde njegovu ogromnu snagu (istog tog unutra unakaženog čoveka). Bogatstvo, organizacija,

[398] Selo istočno od Drvara, železnička stanica u kojoj je ranije boravio Vrhovni štab. – Prim. M. V.
[399] Ivan Rukavina, komandant 4. korpusa NOVJ. – Prim. M. V.
[400] Slavko Rodić, komandant 5. korpusa. – Prim. M. V.

urođeno vršenje dužnosti; velika tradicija upravljanja i vladanja. Svi materijalni uslovi za pobedu već su dati.

Na Vis sam išao patrolnim brodom M. L. 841, a otuda sam se vratio razaračem koji je tek bio doveo dr Subašića na Vis. Svuda ista sigurnost ljudi, pretpostavljenih i mornara; ljubaznost dovoljna. Samostalnost, lična odgovornost stečeni (i dalje uvežbavani) kao prirodna osobina. Kapetani su mladi ljudi, koji prirodno upravljaju svojim malim svetom.

Prekjuče sam sa Rusima bio u pozorištu. Davala se Kavaleria Rusticana i Pajaco. Bili smo jedini stranci. Mnogo su nas gledali i, očevidno, mnogo razgovarali o nama. Zadovoljenja kulturne dužnosti, spada u program; da li su nešto doživeli pri tom, ne znam. Po reakcijama na pojedina mesta i arije, izgleda ipak da jesu.

Pevači i gluma bili su jadni, naročito u Kavaleriji. Po glasovima rekao bi čovek da su gotovo svi gladni. U Pajacima uveli su na binu neku decu, očevidno uzetu sa ulice: i ona su prirodno bila na bini. Horisti su imali ista odela u jednoj i drugoj operi; horovi su slabi. Upadljive su bile dve stare, propale horistkinje – po prilježnosti (iskusnoj) u praćenju dirigentskih pokreta. Orkestar je iznad pevača. Sve u svemu, muziciranje im je prirodno i prosto; i glasovno se oseća italijanska škola, samo nedostaje kvalitet glasa. Jedna pevačica iz Pajaca ličila je na jednu iz Kavalerija. Povela se diskusija o tome; počeli smo da govorimo kako je ova skrojena, a kako je bila ona. Sudakov je primetio: »pevačice, a ne razlikujete ih po glasu, nego po telu!« Sve zajedno jadno, siroto. Posle sam išao na večeru kod Rusa. Pevali smo – bez pića.

Za Vis sam se ukrcao u Manfredoniji.[401] Od Barija do Manfredonije išli smo automobilom. Prošli smo kroz desetak gradova i varošica. Na ulicama puno sveta, omladine, dece – trudnih žena. Ovi Italijani ne učestvuju u ratu – završili su ga. Da li svojom voljom ne učestvuju – ne znam. Ljubav cveta. Svuda mnogo savezničkih vojnika i nepregledna količina materijala. Saobraćaj ide potpuno nesmetano. Znači da Englezi idu bar tri puta brže od Nemaca, koji mogu da se kreću samo noću, zbog savezničke avijacije. U našem predstavništvu red nekako nije primeran. A i izbor ljudi je čudan: svi su pomalo neobični.

Govorili smo o našem javašluku. Ratno iskustvo i ekspeditivnost naša su od velike vrednosti, ali ne dolazi dovoljno do izražaja gdegod se radi o pokretanju i upotrebi krupnih aparata. Nema onog engleskog opšteg vršenja dužnosti koji dozvoljava da se glavni deo dnevnih zadataka vrši gotovo automatski. Mi gubimo ogromno vreme u rešavanju (uglavnom) sitnih pitanja koja se rešavaju sama – gotovo otpadaju – organizacijom. Naši kuriri još ne nose čuture! Male stvari vise i treba ih pojedinačno rešavati, unositi se u njih kao da su velike. Tako je svuda sem u vojsci – u rukovođenju operacijama.

Juče sam posetio bolnicu u Grumi i logor naših tenkista i avijatičara u Gravini. U Gravini sam govorio pred 1.200 vojnika!!

Navikao sam i tremu sam prebrodio. Govorim normalno bez pretenzije da nešto novo otkrijem. Govorim obične stvari koje se mogu i koje treba obično reći. Iznosim to ovde da bih

[401] Pristanište blizu Baria – Italija. – Prim. M. V.

zabeležio koliko sam se promenio od kongresa u Drvaru. Bilo je potrebno i meni i drugima. Moraću raditi naporedo, prema svojim sposobnostima i znanju.

Gore su opet prezaposleni. Pitanja koja su nam kod Vukovskog izgledala važna – smanjila su se pred veličinom problema koji se sada postavljaju gore. To sam osetio, pa sam ih i ja smanjio. Glavni deo svoje uloge odigrao sam između Potoka i Mliništa[402].

Ovoliko, na brzinu, da ne bih zaboravio. A ponovo napisati sigurno neću.

Izgleda da su se već sutradan po mom odlasku sa Ravnog, razvile borbe prema Prozoru, Bugojnu i Duvnu. Vasa se opet našao ubrzo s one strane neprijatelja[403]. Aerodrom zasada, izgleda, nemamo. Za Glamoč ne znam.[404]

*

25. VI Bari

Još sam u Bari-u. Čekam na avion koji treba da me vrati. Nemam ovde nikakvog posla i krivo mi je što se moj odlazak ovoliko odlaže. Juče sam opet pisao Arsi.

U međuvremenu prošli su ovuda Veljko[405], Tempo[406], Mihailo[407], Moma[408], Ljubinka[409]; sa nekima od njih nisam se video otkad sam krenuo iz Beograda.

Juče sam bio na ručku kod Broda, Dikina. Mislio sam da ćemo biti sami i da ćemo moći da razgovaramo. Ručak je, međutim, bio svečan; bili su prisutni Maklin i mnogi viši oficiri. Posle podne sam svratio u bolnicu gde mi je rečeno da će biti Adelina. Bilo je odvratno kao u svakoj bolnici: sve je unapred anonimno, pa i one najličnije patnje.

Dugo sam sinoć pričao sa Canom i video je življom nego što sam pretpostavljao – radilo se o njenom delokrugu rada, i evo ti odmah čoveka pametnog, iskusnog, nezamenljivog.

Toliko sam malo događaja zabeležio u ovoj beležnici. Nije zato što ih nisam znao; nego su mi, sa moga mesta, izgledali suvišni, u poređenju sa onim što su doživljavali drugovi napred. Glupo je: i ovo je mesto u ratu. Uvek me mrzi da opisujem »ono što se desilo«. Čini mi se, između ostalog, da baš to što se desilo ne može da nestane, izgubi se, pa da je dovoljno samo

---

[402] Najkritičnijeg dana, 29. maja, posle savetovanja kod Vrhovnog komandanta, došao je na komandno mesto brigada 1. divizije – bataljoni su bili izmešani – komandant korpusa, Koča Popović, i pitao: »Da li možete održati ove položaje do noći?« To je bilo i pitanje i naređenje, jer se u blizini, u železničkoj stanici Potoci, nalazio Vrhovni štab i Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije sa stranim predstavnicima, to je bio preduslov za planirani manevar. Proleteri su obećali i izdržali. Kad je pala noć, komandant 1. proleterske divizije Vaso Jovanović opet je napravio neverovatan manevar, grupisao snage i, po besputici, obišao levo krilo neprijatelja i obreo se sa divizijom iza njegovih leđa. Jedino preko položaja 1. proleterske divizije, 1. proleterskog korpusa, neprijatelj se nije probio ka Drvaru u vreme drvarske operacije. To je bila odlučujuća bitka za obezbeđenje Vrhovnog štaba. – Prim. M. V.

[403] Prva proleterska divizija, posle drvarske operacije, ponovo se našla u teškoj situaciji na Vukovskom, kod Prozora, na Vranići. To su bile veoma teške borbe u kojima je komandant 1. divizije opet izvršio nekoliko neobičnih, ali uspešnih manevara. Nemci su planirali da ovom ofanzivom razbiju partizanske jedinice u delu Bosne i Dalmacije i da, u slučaju iskrcavanja saveznika na obalu Jadrana, imaju osiguranu pozadinu. – Prim. M. V.

[404] U rejonu Glamoča nalazila se 6. proleterska divizija 1. korpusa. – Prim. M. V.

[405] Veljko Ilić, pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba. – Prim. M. V.

[406] Svetozar Vukmanović Tempo, član Vrhovnog štaba. – Prim. M. V.

[407] Blagoje Nešković Mihailo, sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. – Prim. M. V.

[408] Moma Marković, član Glavnog štaba za Srbiju. – Prim. M. V.

[409] Ljubinka Milosavljević, sekretar SKOJ-a za Srbiju. – Prim. M. V.

omeđiti drugim, sitnim, spoljnim događajima i mislima. Ima toga. Mnogo staroga bih, pomoću ovih belega, mogao sad da opišem, ali nedostaju ljudi i razgovori. Sva se stvarnost svodi na neku logiku ili, što je još gore i još proizvoljni je, na – psihologiju.

*

Mihailo mi je govorio o Vjeri. Juna prošle godine predlagao joj je da iziđe, nije htela. Rekla mu je: »Ne verujem ti« (!) Jednog dana ipak je uspeo da je ubedi, i sutradan je trebalo da krene. Nije došla – on je čekao (onda kada je svako njegovo izlaženje značilo izlaganje života). I kad joj je predložena razmena, nije pristala – opet nije verovala. Mihailo kaže da se o svemu savetovala sa onim bednikom Aleksandrom Vučom, da je bila jako uplašena, demoralisana. Već samo to što je za savetnika mogla izabrati onog – da ne govorim o drugu – zbunjenog, nesamostalnog, slabog, konfuznog, neodlučnog, rastrganog čoveka, znači da je odustala od potrebne ranije – jasnoće. Posle su je, povodom neke provale, pomenuli u novinama. Ako se sve to poveže sa razvodom i udadbom (formalnom) za prijatelja onog »nimalo sumnjivog«, onda se može pretpostaviti najgore, i bojim se toga. Ako su je opkolili, ako su pritiskali, pitanje da li je našla snage da se odupre: svaka koncesija mogla je biti povod za ucenu, za novu koncesiju. Čime da se suprotstavi, kojom snagom, kojom verom, kojim poštenjem, kojom hrabrošću – ako su počeli da je gone? Znam da u toj računici, u tom stroju granice ne može više biti, da se stalno pomiče; ako je još živa, morala je sve više zavisiti od njihove »dobre« volje, koja nije imala nikakvog razloga da bude »dobra«.

Sećam se one lične tragedije od koje se teško podigla – ali se sve to ne može nikako da opravda. Zamišljam i kako je mogla nastupiti sve veća tupost, sve manje osećanje osnovnih obaveza... ali ako je toga nestalo, šta je moglo opravdati njen život, održati ma i onu najspoljniju ličnu čistoću? Ne žalim – čak ni da je umrla, jer ne znaš šta je time prekratila, po koje bescenje. Vidim jasno sredinu, uticaj moje porodice: možda je ova imala toliko osećanja da je sačuva od najgoreg; pitanje je da li je uspela, koliko se smela i htela u tome založiti. Odmeriti i prekinuti – je najlakše, ali stvari mogu biti toliko strašne da prekid ne bude dovoljan. Toliko smo bili vezani, da ne mogu ne biti saodgovoran, sukrivac. Ne radi se o spašavanju moje ličnosti, nego o...

*

6. VII 44.

Još uvek smo u Bari-u. Čekamo da nam situacija i predusretljivost Engleza dozvole odlazak u Srbiju. Čekamo već nedelju dana, ali situacija u Srbiji se često i brzo menja, a veza je vrlo slaba, pa se promene ne mogu izbliza pratiti; engleska ljubaznost je neuhvatljiva; ne znamo koliko neće, a koliko stvarno ne mogu: realne smetnje omogućuju voljne.

Prva divizija stigla je u Trnovo i Kalinovik. Imala je vrlo teške borbe istočno od G. Vakufa – i velike žrtve. Zašto je morala primiti te borbe ne znam. Radi učvršćenja veza sa Toplicom i obezbeđenja potrebnog aerodroma za spuštanje nas 90 sa odgovarajućim materijalom (radio stanicom i ostalo) rešili smo da sutra uputimo tamo jednu grupu padobranaca, na čelo sa Ljubom Đurićem.[410] Uslovi za skakanje su vrlo nepovoljni: vršiće se noću, bez vatri, drugovi

[410] Ljubo Đurić, zamenik komandanta Glavnog štaba za Srbiju. – Prim. M. V.

nisu dosad nikad skakali, oslobođeni prostor je uzak. Pa ipak izgleda da ćemo morati ostati pri tome.

Sa nama idu Mihailo, Svetozar, Spasenija, Ljuba Đurić, Ratko Sofijanić, Miloje Milojević, Srba[411], Milosav[412], Bradonja[413]. Južni deo Srbije je u punom poletu. Odlazimo radi učvršćenja jedinica. Treba na delu dokazati da se problem ne postavlja i ne rešava u obliku: »u Srbiji ima 200.000 porodica koje ne žele komunizam!«

*

Posle dugog vremena, imao sam prilike da doznam nešto o francuskim književnicima. O tome su mi govorili Kocbek[414] i Kosmač[415]. Aragon je postao petenovac (?) i skoro logična linija: Jeanne d'Arc, Maurice Chevalier, Petain[416]. Breton je otišao u Ameriku. Živeli su jedno vreme u nekoj luksuznoj vili kraj Marselja: »ludi su bili povlašćeni, bolje su živeli i prvi putovali«. U Americi je bila potražnja za ovakvim »neuravnoteženim«; a Dali im je pripremio slavan i lak ulaz.

*

Italiju nisam upoznao, pa ni Bari – osim spolja i »spontano« iz automobila. Bogatstvo Anglosaksonaca je ogromno, neopisivo, standard života neobično visok (igrališta, čistoća, posebna pišaona usred polja za vojsku, svakojaki materijal), – standard života da, ali sam život? Svi liče jedni na druge, imaju slične pokrete, sigurno i slične duše. Amerikanci – starmali. Mnogo bi se moglo pisati o saveznicima.

A Italijani. Ne znam ništa određeno, ali ulica je neizdrživa. Jeste da i pobeđeni žive, i da im je unutrašnji život, na sitno, sačinjen od osećanja, misli, nada i patnji – kao i kod svih ostalih. Ali bi se ipak, i na ulici, morala osećati tragedija koju su preživeli i koju preživljavaju. I po položaju i po držanju – način primanja položaja – nekako ljudi drugog reda. Prosto bode oči bezbrižnost omladine i svih ostalih – nekako bez obaveza ni prema čemu, pa ni prema sebi: korzo pun, šetkaju se utegnuti, umišljeni oficirčići, neko neprikladno veselje (ne dolazi od radosti oslobođenja i promenjenih zadataka, nego od bezbrižnosti, nesagledanja stvarnosti, površnosti); dece mnogo – i mnogo trudnih žena: pa i one smetaju, vređaju; ne radi se tu o nekom plodnom, zdravom, životnom materinstvu, nego kao gola, životinjska neuništivost postojanja dva pola; a svedeno na ovo, čime to ima žena da se ponosi? Ovako obezbeđenje ljudskog života: nameće se pretstava o poreklu ploda, a ne o njegovoj vrednosti, ne o dostojanstvu funkcije davanja, stvaranja života. Pa ipak iz ovog maltene stada treba i može da nikne ljudska, društvena snaga.

Tek odavde, sada, vidiš besmislicu sukoba napete, larmadžijske sile fašističke Italije i mirne, materijalne sigurnosti savezničke sile. Sa Nemačkom i SSSR stoji drukčije. Ruski vojnik i naši borci, zajedno sa borcima iz potlačenih zemalja, jedini su koji, najviše objektivno braneći

[411] Srba Josipović, politički radnik. – Prim. M. V.
[412] Milosav Milosavljević, politički komesar Glavnog štaba za Srbiju – Prim. M. V.
[413] Radivoje Jovanović, komandant divizije. – Prim. M. V.
[414] Edvard Kocbek, slovenački književnik, većnik AVNOJ-a. – Prim. M. V.
[415] Kosmač Ciril, slovenački književnik. – Prim. M. V.
[416] Peten Filip, (Petain Philippe) francuski maršal, predsednik kvislinške vlade u Francuskoj. – Prim. M. V.

goli život, subjektivno najmanje brane njega – pa dakle i daju drugi objektivni kvalitet svojoj celokupnoj borbi. Umiremo celi i pobedićemo celi. Nemac je počeo da brani goli život, ali kao zločinac i zato što je postao slabiji od protivnika, itd.

*

Ponoć je prošla. Opet kad budem legao pod komarnik u bašti, pre nego što zaspim, zadiviću se nad tišinom i noći i zagledaću se smireno u zvezdano nebo, etc.

KOMANDANT GLAVNOG ŠTABA NOVJ ZA SRBIJU

Krajem februara 1944. godine Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju depešom je tražio od Vrhovnog štaba da se za komandanta Glavnog štaba NOV i POJ Srbije postavi Koča Popović. Vrhovni komandant nije odgovorio na traženje Pokrajinskog komiteta. Tek na Visu, u junu 1944, došao je u Vrhovni štab Mihailo (dr Blagoje Nešković), sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju sa još nekim članovima PK, i tada je odlučeno da Koču Popovića postave za komandanta Glavnog štaba.

Iz *Dokumenata*

NAREDBA GLAVNOG ŠTABA NOV I POJ SRBIJE ZA 12. JULI 1944. g.[417]

»Odlukom Vrhovnog štaba NOVJ postavljeni su u Glavni štab NOVJ Srbije za komandanta, general-lajtnant Koča Popović, dosadašnji komandant 1. proleterskog korpusa ...«

Pol. komesar Komandant
Moma Marković Petar Stambolić

Iz *Beležnice*

Noću 10/11. spustili smo se avionima – u Srbiju. Englezi bi još odlagali: »zbog lošeg vremena, zbog toga što je aerodrom ugrožen«, itd., ali je ruski avion bio spreman da nas prebaci, pa su krenuli i engleski. Dugo smo leteli nisko nad morem, kao da avion nije imao snage da se digne. Na po puta videli smo pod nama prve bele oblake i među njima retke brdske vatre. Leteli smo na 2.500 m visine. Pojavilo se čitavo jezero oblaka i avion se izvesno vreme ljuljao. Albanska obala koja se dobro uočavala, iako mesec nije bio izišao, bila je daleko za nama. U daljini pred nama pojavio se visoki oblačni zid iz koga su blesnule munje – postepeno je odmicao udesno. Odjednom je iza tih oblaka izbila jaka žuta svetlost, kao uperena ka nama: izgrejao je mesec. Pod nama polje oblaka – kao pravo polje na kome bi mogao da gaziš. Iz pilotske kabine došao je Gorškov[418] i rekao nam da nije sigurno da li ćemo proći i saopštio nam izveštaj SIB-a.

17. VII

Pod nama se pojavio osvetljeni Leskovac. Spustili smo se naglo, svetlosti gradića su se udaljavale, uši su bolele od pritiska. Dodirnuli smo zemlju. Avion je prešao granice aerodroma, posle skoka ušao u kukuruz i stao. Sišli smo. Zadnji točak je skoro otpao.

Oko nas, u noći, ravno polje i brežuljci. »Radna četa napred« – čulo se u mraku. Nečujno je prišlo avionu pedesetak seljaka. Neki sa puškama i na rukama i ramenima podigli su rep aviona i okretali ga kamo treba. Radili su žurno, uzbuđeno. Malo dalje čekalo je oko 30 zaprežnih kola za materijal.

Pošli smo peške, prošli kroz prvo srbijansko selo. U zoru smo stigli u Konjuvce. Seljani su stajali pored puta i raspitivali se jesmo li svi Rusi. Još u noći, definitivni znak da smo zaista u

[417] Naredba Glavnog štaba NOVJ Srbije, A-VII, k. 1068, f. 1, d. 7/1.

[418] Gorškov Anatolj Petrović, general-major C. A, šef sovjetske vojne misije kod Glavnog štaba NOVJ Srbije. – Prim. M. V.

Srbiji bila je klupa pod drvetom. U Konjuvcima nas je čekao doručak: mleko, jaja i drugo. Jutro je hladno. Dvorište je srbijansko, i kuća i ljudi. Seljanka nam priča o svojim patnjama i zaključuje: »Glavno je da smo stali na zdravu dasku!« Približujemo se Radanu. Kiša počinje da pada. Spuštam se u potok. A la recherche du temps perdu.[419] Ovaj kutak je isti, potpuno isti kao potok više Tulara u Tamnavi.

Sela nisu popaljena, žita se žute do u beskraj. Je li ovaj narod upoznao rat? Do kojih žrtava je spreman da ide? Može li se porediti sa posavskom situacijom 41. i hercegovačkom 42? Pre svega ne može što smo u 44. a i inače je drugo. Ipak bi jedna teška, uporna ofanziva, izgleda mi, mogla mnogo da dovede u pitanje.

*

Primili smo dužnost[420]. Gledamo sekcije, upoznajemo se sa rasporedom jedinica, imenima krajeva i sela, položajima protivnika.

Sve je drukčije nego u Bosni, treba se tek snaći. Sela su tamo uništena, narod izmučen, vojska do kraja opredeljena i čvrsta. Ovde je treba učvrstiti pre nego počnu da plamte sela. Očevidno odnosi između protivnika nisu ovde toliko zaoštreni – nepomirljivo. Već sama žitna polja dokazuju da ovde ima mnogo radnih, muških ruku – koje čekaju puške.

Za rukovođenje operacijama treba ovde više inspiracije.

Neposredno pred dolazak Koče Popovića, u Srbiji je bilo osnovano, u maju i junu, pet divizija i jedna brigada. Poslednja, 25. divizija, osnovana je u junu, ali sve su bile »mlade«, bez većeg borbenog iskustva. A baš u vreme njegovog dolaska besnela je topličko-jablanička neprijateljska ofanziva, kojom je neprijatelj pokušao da likvidira slobodne teritorije u tom delu južne Srbije i uništi tamošnje partizanske divizije kako bi prikupio snage za onemogućavanje prodora 1. i 2. korpusa NOVJ u Srbiju.[421]

Iz *Beležnice*

I. VIII 44. Oruglica[422]

Od 17. jula pešačili smo mnogo i mnogo. Gotovo bez prestanka, već skoro dve nedelje traje neprijateljska ofanziva, vode se danonoćne borbe, teške, na sve strane, protiv četnika, nedićevaca, Bugara, Arnauta, Nemaca. Ofanziva je počela 19. jula. Preko Gajtana, Medveđe i Kapita, stigli smo sa 25. divizijom u Lipovicu.[423] Naše 21. i 25. divizija vodile su za to vreme borbu na Radanu, sa Bugarima i četnicima. Na Gagincu četnici i nedićevci bili su već izbili. Lako ih je razbila 15. brigada, koja je već bila uz nas, i proterala prema Borju. Izbili smo na Oruglicu. Tu smo saznali da i 11. i 14. kreću ka nama, jer nisu mogle da se održe. Počela su savetovanja: preko Morave ili ka Kosovu! Uskoro su se sve tri divizije našle nabijene na uskom prostoru oko Oruglice. Po izveštajima je izgledalo da četnici idu i dalje za našima. Naša 21. divizija je bila već

[419] *U potrazi za izgubljenim vremenom*, naslov romana Marsela Prusta, francuskog književnika. – Prim. M. V.

[420] Za političkog komesara Glavnog štaba postavljen je Milosav Milosavljević, dotadašnji politički komesar 2. proleterske divizije. – Prim. M. V.

[421] Oslobodilački rat, knj. II, s. 241.

[422] Selo južno od Leskovca. – Prim. M. V.

[423] Selo južno od Leskovca. – Prim. M. V.

jako umorna, stalno u pokretu od Kopaonika, i stalno u borbi. Tupalski Vis, Dulekare i Buvce je držala 24. divizija i javljala o »jakim neprijateljskim snagama«, koje će se teško zadržati. Odlučili smo da krenemo za Kosovo; »posavetovali« smo se i sa tri Kosovara, rukovodioca. Bili su oduševljeni predviđenim pravcem. Računali smo na nepovezan otpor, ali da ćemo ga našom nadmoćnošću preplaviti i proći – pa možda napasti Gnjilane. Napravili smo plan i 25. uveče krenuli iz Sinanova[424] ka granici – Veljoj Glavi – sa velikim zakašnjenjem, jer je jedna brigada 21. divizije bila krenula pogrešnim putem, pa se skoro do ponoći čekao njen povratak. Umesto u 22 sata, kao što je bilo predviđeno, približili smo se granici tek pred zoru. Pred nama je išla cela 21. divizija, za nama je već bila stigla 24, a 25. je išla levo od nas: ni na njenom pravcu ništa se nije čulo; posle smo doznali da je, u jako usporenom kretanju noću kroz šumu, stigla tek oko 8 sati ujutru. I naša kolona je išla gusto kroz gustu šumu. Jedva se kretala napred, posle svakih nekoliko koraka stajalo se i čekalo po nekoliko minuta, po pola sata. Krenuo sam napred da ubrzam pokret. Svaki potočić je zaustavljao za duže vreme čitave dve divizije. Napred su se čula nekolika rafala, a ubrzo za njima počele su po šumi da padaju granate, ispaljene pojedinačno, uz dosta velike razmake, otuda, iz arnautluka. Jednom je palo 3 – 4 skoro istovremeno kao da je počela paljba baterijom. Požurio sam napred, ali je teško bilo probiti se. Vojska je ležala u gustim redovima pored puta i na putu, konji se isprečili. Mesto vojske, masa, umorna stihija. Izbio sam sa Mušmulom[425] na polje ispod Velje Glave. Borba se vodila nedaleko odmah iza same granice. Komandant jednog bataljona vršio je neki glomazni raspored, zaposedao položaje, napadao neprijateljske položaje. Objasnili smo mu da se ne radi o tome, nego da što pre što više naše vojske izbije na greben i rasprostre se po što široj i što dubljoj prostoriji.

I borba je počela. Bataljon za bataljonom izbijao je iz šume i kretao se napred. Artiljerijskim granatama pridružile su se ubrzo otuda mine iz bacača. Na nekoliko stotina metara ispod nas čulo se »Ura!« i razvila se oštra paljba koja je kratko trajala. Neprijatelj je u jurišu proteran sa Kitke[426]. »Ura« su vikali i pojedini koji su umorno prolazili pored nas. Prošli su prvi ranjenici – od minobacača. Mine i granate padale su i dalje, na širokom prostoru, čas bliže i napred, čas ispod Velje glave. U šali smo računali gde će pasti sledeća i ponekad se pomerali za 100 m. Stigao je i Miloje i izvestio o onome što je znao – malo. Sporo se prodiralo. Kod 25. se takođe čula borba.

Izišli smo na Kitku. Pred nama se protezao dug venac sa pet-šest čuka, ravnomerno udaljenih, sve niže jedna od druge prema levo, i svaka manje pošumljena. Osmatrali smo iz širokih rovova na Kitki, u kvadratu – kao redut. Naši su prilazili, njih tridesetak, pretposlednjoj čuki na kojoj su se uskoro primetila bela kečeta Arnauta. Naši su išli lepo, smelo i kao sigurno. Bili smo razdragani. Krenulo je. I ja sam bio razdragan – ali sam se odjednom setio da ovako izgleda – četnički napad. Po već osvojenim čukama tu ispod njih muvali se naši vojnici i komora. Jedan ili dva topa počeli su da tuku po našima. Onih tridesetak, koji su bili na čelu i podilazili

[424] Selo podalje od Leskovca. – Prim. M. V.

[425] Jovan Vujović Mušmula, bio komandir tehničke čete u 1. proleterskoj brigadi, došao u Srbiju sa Kočom. – Prim. M. V.

[426] Planinski vis južno od Leskovca. – Prim. M. V.

pretposlednjoj čuki počeli su da uzmiču. Nerazumljivo je bilo – pred kim i zbog čega. Ceo se taj deo fronta stavio u pokret unazad. Za našom brigadom, koja je odstupala drsko je i nekako mirno trčkaralo petnaestak Arnauta. Tih 15-ak Arnauta zauzeli su ponovo sve čuke na vencu pred nama. Iz reduta počeli su da dejstvuju naši puškomitraljezi, jedna protivtenkovska puška i bacač. »Neprijatelj« se već spuštao sa najveće čuke ka kosi od koje nas je razdvajala samo jedna jaruga. Začudo, pod kosom se zadržalo nekoliko naših vojnika, možda na 70 metara od ivice kose – oni očevidno nisu znali šta se događa ispred njih. Krenuli su, sporo, ukoso. Možda su pucali. Iz reduta tukli smo svim oružjima. Arnauti su počeli da se muvaju oko drveća, nekoliko ih je palo, počeli su da odstupaju. Naše nove snage ušle su u borbu, dotadašnje su povučene u rezervu. Krenulo se opet napred, brzo. U međuvremenu na levom krilu je uspostavljena veza sa Bradonjom koji je navodno prodro dosta duboko. No i ono se bilo pokolebalo, kad je počelo odstupanje po vencu. Desno od nas, opet, čula se borba, nedaleko, sve na istom mestu. Po vencu, naši su, levo, osvojili i poslednju čuku i spuštaju se u dolinu, daleko. A još dalje, s one strane doline, kretala se neka vojska – verovatno pojačanja. Uskoro videla se prašina dole na putu – nekoliko kamiona. Ubrzo se doznalo da su stigli tenkovi – i u to je sva vojska verovala, iako se nije moglo ni posle sa sigurnošću utvrditi. Artiljerija i bacači opet su počeli da prenose vatru bliže nama. Naši su opet počeli da se komešaju – i povlače. Otišao je Rade[427], zamenik Milojev[428], da organizuju otpor. Uzalud. Uskoro nam javiše da je ranjen u grudi. Naša vojska se povlačila na čitavom frontu. Arnauta je bilo bar 10 puta manje od naših i išli su za našima u stopu. Nije bilo više nade na uspeh. I 25. se povlačila – 24. je bila ušla u borbu samo sa jednom brigadom desno od nas i prodrla. Naredili smo povlačenje.

Opet su se hiljade ljudi počeli gomilati na uskom prostoru između Kitke i Velje glave. Svi su grabili napred. Pre polaska jedinica bilo je nekog besmislenog postrojavanja, ali u pokretu kolone su se ukrštale i nered bivao sve veći. Gonila se zaplenjena stoka, pojedinci su pekli meso pod bukvama. I tako su se oko 18 sati našle obe divizije na jednom putu kroz šumu. Tada je stigao glas spreda da su tenkovi zaposeli Lipovicu. Obavestio sam o ozbiljnosti situacije Gorškova i najbliže štabove. Vojska kao da je osetila nešto, neku opasnost, ali misleći da je pozadi a ne napred, počela je još brže da kulja i grabi niz brdo. Miloje je već bio povukao sva obezbeđenja. Među vojskom pojačavali su uznemirenost, pozadinci, civili, nenaoružani seljaci koji su se priključili vojsci kad su napustili svoj kraj. Nekoliko pušaka moglo je sada da rastera ove hiljade, bez teškog oružja, ali dobro naoružane i inače hrabre. Izišli smo iz kolone i krenuli drugim putem, koso uz brdo.

Tenkova nije bilo na Lipovici. Divizije su počele da se razilaze. Bradonja ode preko bugarske granice. Sutradan se otvorila borba sa ljotićevcima koji su prodrli na Lipovicu i sa onima koji su prodirali ka Oruglici. Dvadeset četvrta je odbila ljotićevce na svom sektoru. U ponoć stiglo je Ratkovo pismo da je 21. iz nepoznatih razloga odstupila sa Oruglice prema Veternici – u priličnom neredu. Pismo je bilo adresovano na Ljubu. Mene je zateklo u Ongaljevu. Naredio sam Ratku da se zadrži na sadašnjim položajima, dok se situacija ne

[427] Rade Petrović, zamenik komandanta 21. divizije. – Prim. M. V.
[428] Milojević, komandant 21. divizije. – Prim. M. V.

razbistri. Stiglo je i Ljubino pismo: izlagao je o povlačenju 21. i pozivao da odmah dođemo. Spustili smo se u Mijovce. Tu sam doznao da je, mislim, 17. brigada sa jednim bataljonom 4. zaustavila i proterala neprijatelja koji je bio izbio u s. Oruglicu. Dobili smo nešto više prostora. Sutradan do nogu je potučen bugarski bataljon u dolini Šumanske reke, posle opkoljavanja. Zatim je 21. divizija prešla u Pustu Reku, a 24. je nastavila borbu sa Bugarima, četnicima i nedićevcima.

To je ukratko, i radi podsećanja. Glavno treba još napisati: atmosferu, sredinu, ljude, osobenosti ovih borbi, ove vojske, ovog naroda. Potrebna i velika revizija merila: dosadašnja su nedovoljna i neće te daleko odvesti. Kako da shvatiš značaj realni, recimo, arnautske granice – kad si se spustio avionom kod Kosančića[429]. Kako znati šta se može, a šta ne može – pa i šta treba, i šta ne treba. Ljuba, Moma kritikuju moju neodlučnost, kolebljivost, težnju za »savetovanjima«. Svi elementi su suviše promenljivi i suviše neodređeni. Kada postaju pravci ravnopravni?! U stvari dejstvujemo u mraku: možemo i više i manje od onoga što se da zaključiti. Nismo našli čvrsto tle između... »izgubljene čuke i pobede CA.« Je li Kukavica[430] mišolovka ili neosvojiva? Je li istina da se Oruglica ne može držati više od jednog dana ali je odlična za odbranu. Bugarska granica, arnautska granica (sa topovima!), glad, izdržljivost, umor – to nisu više nepoznate, ali neodređene jesu, pešačenjem i vatrom sa svih strana sve bolje poznate. Bugari se ogorčeno tuku pa su posle srećni što mogu stupiti u našu vojsku! Dešava se nešto veliko i maglovito koje tek treba da naraste u vojsku i stabilnu snagu – kroz borbu, kroz očajanje, glad i veru, kroz unezverenost i pesmu.

Iz *Dokumenata*

Vrhovnom štabu NOV i PO Jugoslavije[431]

Iskorišćujem odlazak gospođe Kriste Đorđević da vas ukratko izvestim o situaciji. Zbog kratkog vremena koje mi stoji na raspoloženju izneću vam više opštu sliku i procenu nego li sam tok događaja – koji vam je uglavnom poznat iz naših radiograma.

Kad smo došli ovde, zatekli smo vojsku u punom bujanju, još nesređenu, neiskusnu, neučvršćenu. Neke jedinice već su se bile prepolovile u toku bugarske ofanzive koja je prethodila našem dolasku; radilo se na prikupljanju onih koji su se osuli i na mobilizaciji novih. Preduzeli smo odmah i sve ostale mere za učvršćenje jedinica. No, ubrzo po našem dolasku, neprijatelj je započeo novu, široko zamišljenu ofanzivu. Koje su snage u njoj učestvovale – javili smo vam. U to vreme, glavnina naših snaga – 21, 24. i 25. divizija – odnosno glavni deo tih divizija nalazio se u Jablanici i Pustoj Reci. Jastrebac već nije bio u našim rukama, čime je prostor za manevrisanje bio znatno smanjen. Dvadesetprva divizija se tek vratila sa prostora gornjeg toka Toplice, gde je, u kratkom razmaku po drugi put bila vodila teške borbe sa nadmoćnim četničkim snagama — i bila primorana da se povuče na »oslobođenu teritoriju«.

Mi smo rešili, budući u defanzivi, da dekoncentrišemo naše snage. Sa 25. smo pošli za Oruglicu, a 21. i 24. trebalo je da se u povoljnom trenutku izvuku i privremeno dejstvuju na širem prostoru. U tome nisu uspele i ubrzo su se, sa neprijateljem za petama, i one našle oko Oruglice.

[429] Seoce kod Bojnika. Arnautska granica – granica Velike Albanije koju su uspostavili okupatori. – Prim. M. V.
[430] Planina južno od Leskovca. – Prim. M. V.
[431] Izveštaj komandanta Glavnog štaba – neregistrovan, u A-V. II – rukopis K. P. – Prim. M. V.

Sve tri divizije našle su se na uskom prostoru, sa neprijateljem ispred i bugarskom, a naročito arnautskom granicom pozadi.

Najlakše je bilo otići preko Morave, iako je i to bilo vezano sa velikim naporima i verovatnim teškoćama pri prelazu pruge (sa glomaznim bolnicama i neučvršćenim jedinicama: najbolja, 21. divizija, bila je već jako premorena). Ali otići preko Morave značilo je udaljiti se od Kopaonika, u kom pravcu se očekivao Pekov dolazak, značilo je otići sa glavninom u periferiju i pustiti naše ranije baze, narod koji je bio uz nas, na milost i nemilost okupatoru i četnicima. Zbog toga smo doneli odluku da se privremeno sklonimo na Kosovo. Krenuli smo, prešli nasilno granicu, ali smo još istog dana, uveče, morali da se vratimo, povučemo pred Arnautima. Objektivne okolnosti postojale su za izvršenje ovog plana, ali jedinice su se pokazale nesposobne da dejstvuju povezano, zbog teške situacije, marševa i borbi, ljudstvo je bilo mnogo popustilo – pokazalo se da nije još sposobno da izdrži veće napore.

Po povratku sa arnautske granice, 25. divizija je otišla preko Morave, 24. divizija je nastavila borbu sa snažnim neprijateljskim snagama oko Oruglice, a 21. divizija se vratila u Pustu Reku – Rađan gde je, posle svega dva dana, neprijatelj ponovo napao. Sada je u Oruglici mirno, a oko Rađana se još vode borbe uglavnom sa dva bugarska puka. Sa 21. divizijom nalazi se moj zamenik, potpukovnik Đurić.

Prema izveštaju štaba 25. divizije, ova divizija, koja je bila blizu »raspadanja«, odmorila se preko Morave i učvrstila. Kod 23. divizije, koja je u sokobanjskom srezu i koja nije bila pod udarom neprijatelja, sve teče normalno. Isto to važi sada i za 22. diviziju koja je na sektoru Vranja – Crna Trava: ona je prikupila ranije odbegle, i mobilisala je još 500 – 600 boraca. Najteže je stanje kod 21. i 24. divizije; u njihovim jedinicama, koje vode borbu, osipanje se nastavlja u priličnim razmerama, no uporedo s tim na svim mirnim sektorima preduzima se prikupljanje. Karakteristično je da velika većina dezertera ne prelazi neprijatelju, nego beži od teškoća kući, i kad prođu teškoće, vraća se u jedinicu.

Razvoj jedinica je, kao što vidite, neravnomeran, zavisi u velikoj meri od aktivnosti neprijatelja, siline njegovog dejstva i teškoća koje otuda proizlaze za našu vojsku, iz toga ne treba izvući zaključak da se ova vojska ne može održati – naročito sada posle izbijanja Peka na Kopaonik. No treba imati u vidu da je to mlada vojska i, kao što smo već rekli, neiskusna i neučvršćena. Ona sada nesumnjivo preživljava krizu rašćenja – iz partizanskih jedinica u vojsku. [Podvukao – K.P.] U toku ove ofanzive istaklo se ono ljudstvo koje je najzdravije i najborbenije, i može se reći da su borbe mnogo koristile ipak, i da su se mnoge jedinice u njima prekalile, tako da će, čim dobiju malo vremena da odahnu, moći brzo da očvrsnu i biti sposobnije da se, sa manje potresa, uspešnije suprotstave neprijateljskim napadima i uopšte uspešnije da dejstvuju.

Taj proces će još mnogo brže ići kad dobijemo kadrove iz Pekovih jedinica. Problem kadrova je, naime, jedan od najakutnijih – i to počev od vojnih, četnih starešina pa do gore. Isto to važi za sanitet i intendanturu. Veza sa divizijama je još uvek slaba. Hitno su nam potrebni radiotelegrafisti.

Moram da završim, jer gospođa Hrista odlazi. Na kraju naročito podvlačim hitnu potrebu za literaturom svakovrsnom i za tehnikom koja bi nas osposobila da se, ma i skromnim sredstvima u početku, suprotstavimo neprijateljskoj propagandi i uticaju. Neobaveštenost u narodu, pa i vojsci, je velika, naročito o našim unutrašnjim problemima, uspesima, dostignućima, o izgradnji – načinu i formama izgradnje – naše države. Vaša pomoć u tome potrebna nam je kao hleb. – I za razvijanje tog posla potrebni su nam kadrovi: za pisanje, redigovanje, itd.

Ovo je sasvim fragmentaran prikaz stanja ovde. Kako stoji u drugim krajevima mi »novi«[432] još ne znamo tačno. Raspoloženje naroda nesumnjivo postoji, ali i veliki strah pred četničkim terorom, i to raspoloženje neće moći doći do punog izraza bez naslona na jaku vojsku [podvukao – K.P.] i bez pomoći jakih političkih kadrova.

Obzirom na moguću brzinu razvoja događaja oko nas i kod nas, nema izgleda da bi se ta jaka vojska mogla stvoriti sopstvenim unutrašnjim snagama Srbije – blagovremeno. Zato smo sa velikim oduševljenjem primili Pekovo izbijanje na Kopaonik – i očekujemo nastavak.

Mnogo nam je, najzad, lakše i lično, jer smo, moram vam reći, u nekoliko mahova, bili i mi sami ozbiljno pritešnjeni.

S drugarskim pozdravom

gen-lajtnant Koča A. Popović

Iz *Beležnice*

3. VIII Oruglica

Posle 31. prošlog meseca neprijateljev pritisak je popustio. Četnici, posle Ljotićevaca sa tenkovima, napustili su Radevačku česmu i krenuli za Jablanicu, a dalji pravac im je, kako su sami govorili, Kopaonik – gde se pojavilo »30.000« partizana.

Neprijatelj je danas napustio i Beli Kamen i Klašća; izgleda da se nalazi još na Poroštici i Buvačkoj kosi. Ali zato su borbe otpočele u Pustoj Reci i na Radanu[433]. U svemu, čini se, ipak, da se ofanziva razvodnila – već samim tim što je – opet još nepotpuno provereno – glavnina četnika iz Srbije otišla, vratila se ka severu.

Ukoliko nema i nekih spoljnih razloga za to, kao približavanje Peka[434], odlazak Nemaca, ipak smo, u odnosu na snage koje su bile ovde i koje nisu otišle (bugarske i nedićevske), uspeli, dekoncentracijom naših snaga i brzim pokretima da, bar privremeno, pokvarimo plan neprijatelja, ometemo njegovo pravilno razvijanje i sprovođenje u delo. Bugari sporo reaguju i sporo idu. Sama činjenica da smo opet na Radanu veliki je naš dobitak. Verovatno je da ćemo sada moći tamo da se zadržimo i, uz pomoć Pekovu, da krenemo ka severu.

Kroz sva kolebanja i česte promene odluka koje su proizilazile iz slabe obaveštenosti o pokretima i snagama neprijatelja, važno je da se jedno sprovelo – neodlazak preko Morave. Što se mene tiče, to je možda jedina misao koja mi je bila do kraja jasna, jedina odluka od koje se nije smelo, bez velike nužde, odustati: ostalo je bilo proizvoljno, neosnovano na nekim razumnim i poznatim pretpostavkama: krenuti sa svim snagama za Radan ili ostaviti delove u Oruglici, krenuti danas ili sutra, ovim ili onim pravcem. I u tom odlučivanju nisam – mogao odlučno da učestvujem. Na osnovu čega? Na osnovu same potrebe odlučnosti? Odgovornost time nije bila smanjena. U stvari trebalo je nekako preživeti neodgovornost i konfuziju, nekako se provući kroz neznanje i nemogućnost rukovođenja. No u tom periodu to nije važilo za pojedine akcije: one su se sprovodile onako kako su bile zamišljene ili – malo drukčije, jedinice su kretale na izvršenje zadataka i u odlučnim trenucima – izvršavale ih. Rat se nastavljao, stihijski i za život. Neprijatelj je osetio juriše, vatru, iznenadne pojave na stranama gde nas

[432] Odnosi se na one koji su sa Kočom došli u Srbiju. – Prim. M. V.

[433] Sve u južnoj Srbiji – Leskovac – Jablanica – Prokuplje. – Prim. M. V.

[434] Peko Đapčević, komandant grupe divizija koje su nastupile preko Kopaonika. – Prim. M. V.

ranije nije bilo, itd. Nedićevska grupa sa tenkovima, koja je bila izbila u Lipovicu, pod stalnim udarcima naših jedinica na nju, oko nje, našla se najzad izolovana, odsečena, daleko od svake baze. Jedino što ju je držalo bili su tenkovi, ali su i oni zavisili od snabdevanja. Počela je polako da se povlači, očevidno očekujući pomoć. Sa pravca njenog povlačenja napadali smo je stalno, ali jedinice koje su bile određene da je napadnu tada s leđa – u odnosu na pravac povlačenja – bile su mrtve, neaktivne. Neprijatelj je preduzeo iz Lebana novu akciju, čiji je glavni cilj bio sigurno izvlačenje ove grupe; krenuo je opet sa tenkovima, i blagodareći jedino njima to mu je pošlo za rukom. U međuvremenu naša glavnina se prebacila u Pustu Reku.

*

5. VIII 44. Lipovica – kuća Petka Arambaše

Bugari su opet izbili na Radan. Naši delovi 5. brigade, progoneći četnike, izbili su na r. Toplicu. Jutros su 17. brigada i bugarska brigada otpočele napad na četnike na prostoru Retkocer – Sekirača. Ljuba javlja da su velike snage krenule iz Kuršumlije ka Kopaoniku. Vrhovni štab javlja da je sinoć Peko trebalo svim snagama da pređe Ibar. Sa Radana se čula eksplozija, južno od s. Rudišta. Avioni već tri dana nisu dolazili, a materijal, naročito municija za puške i bacače – i porcije – hitno nam je potreban. Sumnjičimo Engleze da namerno zatežu. Noćas je Ratko tražio od 13. brig. da mu odmah pošalje municiju, jer su 17. i bugarska ostale bez nje. Na Oruglici mi smo; nigde nema neprijatelja. U skoro svim jedinicama, broj dezertera se povećava.

Pa ipak – održaćemo se. Pekov dolazak bi predstavljao ogromnu pomoć, mogao bi biti zaokret u celoj situaciji. Ali, i ako ne uspe da se probije – održaćemo se.

To je ono što se ne svodi na spontanost borbe, na mogućnost stvarnog upravljanja. Kroz sve kontingencije, slučajnosti, probija se, nameće se pravi odnos – ne samo snaga – nego pravednosti. Bugarski bataljon je razbijen, tenkovi odstupaju iako nemamo protivkolskih oruđa: to je izraz, u krajnjoj liniji, pravednosti naše stvari, činjenice da narod ne može biti uništen, izraz naše neuporedive upornosti, vere, prodornosti, stvarne snage, životne snage naroda koji se bori za svoj opstanak. Spolja posmatrano, elementi koji se sukobljavaju nesrazmerni su: na jednoj strani broj, organizacija, naoružanje, garnizoni, prevozna sredstva, obezbeđena ishrana – na drugoj glad, umor, bose noge i pobeda, stvarna, neuništiva snaga. Etc.

*

Razgovarao sam sa Gorškovim. Pravilno kaže: obezbediti mobilizaciju. Stvoriti snagu, pa nikakvi spoljni momenti i razlozi neće moći da skrenu stvari sa pravilnog toka. Iskrcavanje? Novih snaga Nemci neće imati odakle da dovuku, pa će opet morati da razrede pozadinu i dozvoliti nam da se učvrstimo.

Razgovarao sam i sa Henikerom[435]. I on govori o onim Englezima koji ne razumeju, koji traže Darlane[436], rade na tome da ih odvoje od okupatora – »ali ne traže da pridobiju narode«. Kaže da je sadašnja engleska politika čudna, nerazumljiva. Misli li to ili spada li možda u tu

[435] Heniker Džon (Henniker John), britanski major, predstavnik engleske vojne misije pri Glavnom štabu za Srbiju. – Prim. M. V.

[436] Darlan Fransua (Darlan Francois), admiral, komandant francuske flote 1940. Saradnik Petena. – Prim. M. V.

politiku, obuhvaćeno je njime to da tako misli: da bude slobodan i izvršilac onog što slobodno kritikuje. Ratovao je u Africi i kaže – razočarao se, jer nema oduševljenja »Rat u pustinji bio je akademski rat«. Veruje da će se problem zaposlenja rešiti slanjem nekoliko miliona Engleza u dominione i kolonije.

*

9. VIII Melovo[437]

Peko je izbio na Kopaonik. Sedmog je oslobodio Brus. Potukao je nekoliko četničkih brigada i 1. ravnogorski korpus; pobio veliki broj i zarobio 260, među kojima 6 oficira.

Na Radanu Bugari su napadali sve do prekjuče. Ljuba je za sve vreme manevrisao. Po nekoliko puta su Ljuba i Bugari uzajamno menjali položaje.

*

Engleski avioni već nekoliko dana ne dolaze. Mi smo bili dosta pokretni – a tehnika poručivanja aviona je komplikovana. Stvar se još komplikovala time što su se u Bari-u pojavili ruski avioni, a iz Sovjetskog Saveza takođe dolaze. Raspodela aviona je nekako bila došla sva u ruke Engleza u Bari-u. Sada smo morali promeniti: postavljamo posebne znake za ruske avione, nezavisno od Bari-a.

Po nekim, dosta sigurnim postupcima, Nemci počeli da se povlače od Soluna preko Mitrovice. A zarobljeni Bugari govore da i njihov korpus treba da ode iz Srbije.

17. VIII Sokolovića

Bili smo juče iznad same Kuršumlije da potražimo vezu sa Pekom. Nismo mogli patrolama pronaći njihove jedinice. Čekamo kod štaba 24. divizije da se veza uspostavi. Juče, iza Morine glave, »odseli« smo u jednu seljačku kuću: nas nekoliko i desetina Krajišnika, koji su došli za vezu sa Kopaonika. Ručak je bio bogat: kajmak, sir, kiseli krastavci, paprika, krastavci u vodi, paprika u kajmaku, rakija, vruć pšenični hleb; sve izneseno odjednom na sto. Krajišnici se smeškaju, jedu uspravno i pričaju o borbama. Drukčija su vojska, nepobitno. Svaki je borac aktivni subjekt, vojnički i politički. Ta unutrašnja sloboda daje mu smelost da pogine kao što punom merom živi. Razgovaramo o tome sa Alijom[438] i Perom. Eto po čemu su drugačiji. Kad se odmaraju, pevaju, prosto žive, ne mogu da ne deluju kao nosioci narodnooslobodilačke borbe. Zato tu zarobljeni četnici, sa bradom do po grudi i kosom do po leđa, govore: »Mi se ovdašnjih partizana ne bojimo – gonimo ih kao vi nas.« Poređenje nije tačno – u svom prvom delu. Najokoreliji četnici imaju zaista ipak više ratnog iskustva od ovih naših jedinica, ali i znatnu brojčanu nadmoćnost i njom operišu; no nikakva njihova premoć neće dugo trajati, jer je naša vojska, po prirodi svojoj, vojska koja raste, snaži se i napreduje – njihova obrnuto.

Eto, otkad smo zaposeli širi prostor, jedinice dobro dejstvuju i postižu lepe uspehe – jer dejstvuju partizanski. To umeju. Itd.

Dolazili su zadnjih dana kod mene Heniker i Sirs[439] na razgovor. Odvratne špijunčine! Smeju se razbojnički i jedan i drugi – naslonjeni na Britansku imperiju. U oči ti kažu da su tu da

[437] Melovo, selo kod Leskovca. – Prim. M. V.
[438] Alija – Ali Sukrija, član Oblasnog komiteta za Kosovo. – Prim. M. V.
[439] Kapetan Sirs (Syers), član savezničke vojne misije. – Prim. M. V.

špijuniraju; forma je sasvim tanka. Dođe čoveku da pljune. »Ima, znate, još ljudi u Engleskoj koji veruju da pojedini Dražini oficiri nisu kompromitovani dovoljno...« I Sijers zato traži podatke o četnicima, da bi, nasuprot takvim ljudima, izvršio svoju misiju pomoći nama. I ne možeš im reći koliko ih se gadiš, njih i takve njihove »objektivne« demokratije i vašarskih trikova.

Posle Nemačke, drugo mesto u našoj mržnji zauzima Engleska. I pored savezništva, materijalnog potpomaganja, učinila je sve da izazove i podrži građanski rat u Jugoslaviji – za koji se tuži na nas! Učinila je sve da se narodnooslobodilački pokret ne održi, kriva je za hiljade i hiljade naših mrtvih. Priznala nas je i počela pomagati jedino kao silu – koju je sve učinila da uništi. Sve sa prostim objašnjenjem »ima ljudi u Engleskoj koji veruju...«, isto kao što za Minhen treba da bude dovoljno objašnjenje »bilo je tada ljudi koji su hteli...« Slobodni engleski građanin, i špijun, po tome ne bi uopšte bio odgovoran za to što su ti bivši ljudi svojim verovanjem i voljom, sprovodili kao englesku politiku. Zamišljam kakva je, u ovoj svetlosti, morala konkretno izgledati, politika neintervencije za vreme rata u Španiji.

Naši narodi ovakvo držanje Engleske nikad neće zaboraviti. Kad dođe vreme, mi, koji znamo, reći ćemo sve što je bila i htela ova politika, dokle je išao i gde je pristao njen realizam. Pritisak je i sad veliki na nas. Moramo da pregovaramo sa izdajničkim kretenom kraljem Petrom, koji ni po čemu ne predstavlja naše narode i njihovu borbu. Itd.

28. VIII Bogujevac[440]

Rumunija je prišla saveznicima.[441] Bugarska se proglasila neutralnom i juče je, u Leskovcu, počela borba između Nemaca, nedićevaca i četnika s jedne strane i Bugara s druge.[442] Rat se brzo primiče kraju. Kralj Petar je 25. avgusta izdao ukaz o ukidanju »Vrhovne komande u otadžbini«. Sa svih strana nas izveštavaju da besni četnički teror; glavno oružje klanje (srpom). Sve to, i okupacija, i Gestapo, i vešanje, i klanje zato, navodno, su da bi se stalo na put komunističkom strašilu!! Devojka koja je došla iz Šumadije priča nam da »dražinovci« još propuštaju njima sumnjive seljake, ali radnika ni jednog: oni zaista vode i hoće da vode klasni rat; to je uostalom produženje one »politike«, njen drugi vid, saradnje sa okupatorom.

Hoće li četnici, vođe, u poslednjem trenutku, okrenuti oružje protiv Nemaca? Ipak izgleda da neće moći. To bi mogli učiniti samo ako bi nemačka vojska bila prethodno potpuno razbijena, doslovno razbijena, rasterana. Pored tih materijalnih uslova za preokret isto tako malo ima i »političkih«: izdajstvo je postalo prava sadržina te politike, osnovnija od cele superstrukture, od svih kombinacija »kad dođe vreme«. Za njih to vreme ne može nikad doći jer se nikako ne radi o dvema taktikama, *našoj i četničkoj*...

*

Stigla je Vjera. Rekli su mi bili da je došla u komandu područja. U štabu se pojavila iznenada. Sedeo sam za stolom. Neko mi je rekao: neko ti je došao. Okrenuo sam se. Išla je ka meni, u seljačkom odelu, povezana maramom, nesigurna, polunasmejana, umorna. Prišao

[440] Selo kod Kuršumlije. – Prim. M. V.
[441] Rumunija kapitulirala 23. avgusta. – Prim. M. V.
[442] Bugarska oslobođena 9. septembra 1944. – Prim. M. V.

sam joj, rekao: čekaj, nemoj sada. Rukovali smo se. Poveo sam je odmah da razgovaramo. Dugo smo razgovarali, ja sam pitao. Samo jednu stvar htela je da sakrije, ali sam odmah osetio – pa je i to rekla. Juče je u maršu jedan zalutali metak – od onih bezbrojnih ispaljenih u šenlučenju – ranio u nogu.

Neopisivo je to. Došla je kao krivac. Nisam joj morao ništa reći. Ne bi se usudila da me zagrli. Rekla mi je posle da nije znala hoću li uopšte hteti da govorim s njom. Ona je svoju krivicu znala i nije imala šta da pretpostavlja; došla je kao takva.

Dugačko je to i neopisivo. I život njen za ove tri godine i ovo nekoliko naših razgovora poslednjih dana. Do sada se nismo ni uhvatili za ruke. Vjera i ja, posle tri godine rastanka, da se ne uhvatimo za ruke. A tako jeste. I to jeste.

Ima jedan jedini argument. Jak mnogo. Svodi se: »Zašto ste me ostavili?« I zaista ništa ozbiljno nisam učinio da je ne ostavim. Bilo je potrebno negovati prisustvo kao što smo bili naučili da negujemo ljubav. To je jedino mesto gde se usudila da bude ogorčena. Ja sam smatrao – glupo kao uvek – da nemam pravo da je tražim. Jevtino je to poštenje – skromnost; bio sam je ostavio u užasu, nju poznatu, bespomoćnu, samu. Sve je suviše objašnjivo, jasno – i nerazumno, nerazumljivo. To je jedno, uslovi, a drugo je što se dogodilo; ovo ima svoj sopstveni teret, sadržinu. Vjera i ja sigurno nećemo više biti muž i žena. To je nakazno, nepopravljivo, nezamislivo, ali to je stvarnost. Za uslove sam možda ja mnogo više kriv, no stanja su tu, takva, uključena u ovoj određenoj, nesrećnoj – skoro prokletoj – tragičnoj ženi. Gledam je, isto onako bezazlenu, nikako nepredodređenu za »buran život«, i kažem joj: »Zamisli kolika je tvoja prošlost.« Ona klima glavom, i oči joj se opet vlaže. Malo smo učinili da joj promenimo sudbinu, a bila joj je podložnija od ikoga. Desilo se čudo. Vjera i ja ne možemo više biti muž i žena. Ona prosto kaže da će nas čudo i približiti. Ja znam da neće, jer bi se moglo desiti samo i kroz moju glavu, tj. zavisi sada i od mene – a ne od onoga što se njoj samoj događa. Suviše je volim da bih ikada mogao ponovo da je zavolim. Suviše ima da se oprosti, a niti imam ikakvo lično pravo da opraštam niti je glavno uopšte dostupno praštanju. Dovoljno je što je dokazano da Vjera može da živi bez mene, potpuno bez mene. Da li je to neživot, kao što ona kaže – ne menja ništa. Taj neživot to je ona – živa, bez obzira da li ja postojim, bar kao živa uspomena, da li ćemo se sastati. Vjera je bila odustala od mene, do kraja – i nema više odakle da se vrati: Odakle? Mnogo je, beskrajno dalja, – nedostižno daleko – nego dok smo bili prosto rastavljeni, ja sa slikom poslednjeg rukovanja pre rastanka, već samom dovoljno za veru. I samo njeno ime je samo jedan propali plan. Vjera i ja nećemo više biti muž i žena. To znam sigurno, kao i da to nikad neću razumeti.

(posle podne)

Stalno razmišljam o dva krupna događaja: o razvoju situacije posle proglašenja neutralnosti Bugarske i o – Vjeri! Radi se o sudbonosnim odlukama u oba slučaja. Samo na prvi pogled i formalno izgleda čudno što i o odnosima sa Vjerom govorim kao o krupnom događaju. Zaboga, životni drug!

Gore je nego da je živela protiv mene. Živela je bez mene, bez obzira na mene. Ležim na suncu, i kad mi se rečene činjenice vrate u pamet – unutra se nešto trgne i moram da otvorim oči, da se ne bi nešto lažno, izmišljeno sakrilo ispod spuštenih kapaka.

Nakazno je do kraja i nepopravivo: nikad više neću zagrliti Vjeru. Takav ishod sam zamišljao, ali samo kao ono nemogućno od čega će svaka stvarnost biti bolja: gora je! ... Ovde sam prekinuo da bih izdao naređenje 23. diviziji da nastoji ovladati – Nišom.... Ona zna da nema pravo da me dirne.

*

Ona zna da nema pravo da me dirne – ali po nečem se ipak ponaša kao moja žena. Rekao sam joj. Ja sam, šetajući se pored nje – pljunuo – što ne bih učinio pred tuđom ženom. Prirodno. A ipak ono što me najviše uznemiruje u ovom neminovnom i čudovišnom rastanku jeste – njen bol, njena izgubljenost. Nadala se ničemu i svemu. Ukoliko je bilo manje izgleda, utoliko je nada bila veća – kao nada, kao potrebno čudo. Izgleda nepojmljivo da je mogu, odbijanjem, skrhati, ali i to jeste tako; jer sad nije ona bez mene. Radi se, znači, samo o tome kako da je odbijem, a da je ne uništim. To hoću i moram, isto tako kao što ne mogu da je promenim. Zato sam joj jutros napisao pismo: »Javi kako si.« A pogrešno će razumeti. I treba izvesno vreme pogrešno da razume. Hteo bih, treba još da je pitam: o Avali, o našem građanskom braku, o pismima (i poslednjem), o slikama.

29. VIII

Razgovaramo o krupnim odlukama i padne mi na pamet Vjera. Strepim za nju, zbog rane na nozi, poslana je u bolnicu. Sinoć se odjednom pojavila. Poslali je natrag iz štaba 2. divizije. Noć je već bila pala. Poveo sam je malo dalje od šatora i opružili smo se na zemlji pod drvetom – da razgovaramo. U stvari ni o čemu nismo razgovarali. Sve što bi hteo da kažeš samo može biti bolno. Gledao sam nebo: isto kao nad poljem iznad kovnice, tamo, pre toliko godina, kada smo se voleli. Ćutao sam, da vidim hoće li sama početi da govori. Nije progovorila. Tu smo na pola metra jedno od drugog i ne držimo se za ruke. Kako je to mogućno? Kako mogu protekli događaji da budu tako tvrdi? Kako može duša da bude toliko jača od prisustva jedine voljene žene? Kako može ispovest da podigne ovako strašan zid? Vjerina ruka je tu, na dohvat – Vjerina!

Spavao sam u šatoru, a ona napolju, na nekoliko metara, pod drvetom. Odneo sam joj ćebad i šatorsko krilo.

Doručkujemo ujutru, a ona sedi sama, pod drvetom, i jede sama. Treba li tako? Ja hoću ono što je normalno. Da li je? Da nije opet napuštena. Oseća li se opet kao šugavo pseto? Pitala je hoće li se moći vratiti, posle ozdravljenja, u štab divizije. Tamo joj se svidelo: ljudi su prirodni i srdačni. – Vjera, treba da ojačaš, odmoriš se i ugojiš. – Hoću! – Opet su ti oči suzne. – Treba da se naviknem. – Na šta? – Na sve.

Nepodnošljiv je njen izmučeni, jadni, kao progonjeni lik. Nepodnosiv je onaj užas, prošli i sadašnji, ona beskrajna sramota i poniženje sadržani u njenom izrazu zgaženosti, na ivici nepovratnog očajanja. Kojim snagama da počne da živi čisto, kojim čudom da nestanu dve godine groznog rata.

Vjera neće biti moja žena, ali joj moram pomoći da otpočne da živi.

Ništa ne smem da je pitam, da ne izazovem nova mučenja i očajanja. Zamišljam da treba da ostane zakonita moja žena, pred svetom. Strepim da ne pogine, opet progonjena, u nekom užasu. Koliko su jevtine patnje mladog Vertera! Ima očajanja koja se ne mogu prekinuti samoubistvom, suviše objektivna da bi sve prestalo smrću.

Užas mi leži u grudima – kao crna ptica. Ako raširi krila, zakukaću.

Govoriti sa Momom, Canom? Približiti je? Bar da radi, da ne leži i misli! Uvenula. – Pa kako će, čime prestati i moj bol. Šta ima da ga smanji? Zar vreme? Šta će ono promeniti u činjenicama? – Možda nove činjenice, blage i sveže. Znam da bi bez očajanja bila još mlada, prva, ondašnja – sve, ma i ne bila moja. A možda bi se osvestila kad bih je samo dirnuo. Možda bi to bilo dovoljno da joj otvori put iz očaja, da prestane biti – poslednja žena.

*

Čudno je. Sebe uopšte ne žalim, nego samo nju. Prava ljubav ima početak, ali ne može da ima kraja. Naša je ljubav mojom krivicom bila nespretna, pa grozno gruba, izobličena, pa pogrešna, pa sa moje strane prezrena, pa napuštena, pa – puna. Pa je sada pala sa visoka. Ali kojom silom da prestane. Ne mogu da o njoj ne mislim i osećam bar kao o svom detetu. Sada bih mogao krišom da je gledam, a pustio sam je da ode, da se osami sa svojim očajanjem.

Setio sam se Ane Karenjine. Ali nikakve sličnosti nema. Ili ja ne mogu da zamislim da me ona ne voli. To zaista ne može biti.

Toliko je duboko nesrećna, sada – zbog mene prema njoj. Ja sam nesrećan samo zbog nje. Kad bih ja umirao, ne bih hteo da je poljubim. Ali kad bi ona umirala, tragično kao što će morati da joj se desi, bih je poljubio – već i zato da bih mogao dalje živeti.

Nikad se neće moći izneti razgovor koji sam imao sa njom drugog dana, više Borinca. U jednom magnovenju sam se zaplakao; kad sam je upitao: »Kako si mogla tako da me izdaš?«

»Treba da se naviknem na – sve.« A sve to je naš novi odnos ... Ako ne pristajem, to nije zato da bih nam dokazao da nisam slab. Čemu? Kakve to važnosti može da ima? Pa zašto onda? Zato što je isto tako nemogućno zagrliti je kao što je nemogućno ne voleti je – baš zato što je ovo drugo nemogućno. U ime naše bezmerne ljubavi, ja ne smem da je zagrlim. Ona ne srne ovakva da uđe u našu ljubav. Naša ljubav sama ne može da primi to što je izneverilo. Da bih mogao da nastavim da je volim, ja ne smem da je zagrlim. Čemu dokazivati. I ovo je tako prirodno neumitno i – zrelo. – Pa ni zagrljaj nije potreban kao dokaz ljubavi: ona je iznad tih dokaza.

Ne poginuti sad! Da ne ostane ovako nezavršeno, nakazno završeno – jer nikako nije verno. Kad bih je zagrlio, morao bih da plačem – a ni to ne bi bilo verno.

I sve ovo nije izvan, mimo ovog groznog rata, nego isto zbog njega, skrivljeno njim. Sećam se tragedija otetih ruskih devojaka, njihovih pisama. Vjera je, na svoj način, jedna od tih ruskih devojaka. Grozno uvređena i ponižena. Tako bi je trebalo negovati, nju neuporedivo nesrećnu, toliko nezasluženo poslednju.

Možda će silinom svoje čednosti preboleti sve činjenice, sve neodgovornosti. Želim joj to od sveg srca.

Užas mi leži u grudima, kao bolesna crna ptica. Ako raširi krila – zakukaću iz sveg glasa ... kao pod batinama.

»I g. Čemberlena treba jednom pogledati sub specie aeterni-tatis.« Ništa drugo me ne bi moglo vratiti tako daleko u prošlost, u mladost. I sve utoliko čudnije što sam je više želeo nego što mi je svojim telom mogla dati. Sećam se one »druge«, koja mi je otkrila posedovanje, nikojom drugom dostižno – ali ipak nevoljene: potpunije sam je posedovao mnogo više nego što sam je celu želeo. Njeno telo je bilo stvoreno za mene, za ljubav baš sa mnom, za dostizanje nedostižnog, neuporedivo u davanju i fantastičnoj izbezumljenosti – ali je sve to ostalo spoljni neprihvaćeni uslov: mogao sam, imao sam slobodu da ga cenim i biram – da vladam.

Pustite me da pišem ovako kako je istina, ma i odnosilo se na vremenski mali deo mog života – ali dragocen, jer licem u lice sa drugim bićem, iznad svakog dostojanstva.

2. X 1944. Statovac[443]

U međuvremenu Crvena armija stigla na našu granicu.

»Juče, 13. o. m., na pravcu Klokoćevac – Oršava uhvaćena veza sa Crvenom armijom. Ura!«

Koča[444]

Iz *Dokumenata*

»U vezi sa izbijanjem Crvene armije u Rumuniju i njenim približavanjem našim granicama, u istočnoj Srbiji pristupljeno je formiranju 45. divizije. Po formiranju ove, osnovan je 14. korpus, u čiji sastav su ušle: 23, 25. i 45. divizija za sadejstvo jedinicama Crvene armije.

Trinaesti korpus formiran je 7. septembra, a 14. korpus 6. septembra 1944. godine. Prilikom formiranja 13. korpus je imao 33.653 borca, a 14. korpus 51.927 boraca.

Trinaesti korpus dejstvovao je između Ibra, Zapadne Morave i Nišave, a 14. korpus preduzeo je dalje nadiranje ka Dunavu u cilju što bržeg uspostavljanja veze sa Crvenom armijom.«[445]

Nemačka komanda je očekivala izbijanje snaga Crvene armije na granice Jugoslavije. Zbog toga je grupisala u istočnoj Srbiji jake snage da spreče prodor Crvene armije. Glavninu neprijateljskih snaga sačinjavala je nemačka 1. brdska divizija i dva puka »Branderburg« sa više manjih jedinica. Dve divizije 14. korpusa upućene su prema Velikoj Moravi da dejstvuju na komunikacije prema Beogradu i u pozadini ove nemačke grupacije.

Posle gotovo dvonedeljnih borbi jedinica 14. korpusa, uz sadejstvo 113. i 223. divizije, artiljerije i tenkova Crvene armije, otpor nemačke grupe je slomljen, gradovi su oslobođeni, ali glavnini grupacije je uspelo da se povuče. Uništena je tek pred Beogradom.

Iz *Beležnice*

Prekjuče sam sišao u Bojnik, da sačekam sa Gorškovom avion kojim treba da otputujemo. Tek sam bio seo u sobi – sličnoj svim čekaonicama – kad stiže pismo od Syers-a, pukovnika engl. misije:

[443] Selo južno od Prokuplja. – Prim. M. V.

[444] Knjiga depeša Glavnog štaba Srbije, Zbornik, t. I, knj. 12, dep. 37, s. 87.

[445] Izveštaj Glavnog Štaba za Srbiju, Zbornik, t. I, knj. 20, d. 169 s. 704.

»Komandantu NOV i PO Srbije

Čuo sam od poručnika V. da čekate avion večeras. Molim vas da me obavestite mogu li otputovati u Italiju sa njim, ili ne. Inače – ja ostajem, sa nestrpljenjem, do sutra. Ali ako on dođe iz Italije, ja bih želeo da otputujem.

Oprostite za toliko pitanja!«

Na istom listu sam mu odgovorio: »Je suis d' accord«[446]. – Opet na istom listu on mi je odgovorio: »Vous avez gagne!«[447]

Nekoliko minuta docnije došao je sa dva avijatičara. Primio sam ih hladno. Sedeli su svega nekoliko minuta, pa otišli.

Sutradan uveče, tj. sinoć, dotrčao je na konju odozgo, po kiši i mraku – Heniker. Tražio je da ga odmah primim nasamo. Saopštio mi je da je primio telegram iz Bari-a u kome se kaže da tamo, prema obaveštenju iz Vrhovnog štaba, pretpostavljaju da je Maršal kod Glavnog štaba Srbije; da žele da znaju kada Maršal može da primi brigadira Maklina. Odgovorio sam da Maršal, kao što mu je poznato, nije u Glavnom štabu, a da nikakvog zvaničnog saopštenja nema da je u Srbiji, depešu ću predati prvom redovnom vezom sa Vrhovnim štabom.

I bezobzirni i ridicules[448]. Hoće po svaku cenu da saznaju gde je Maršal.

U razgovoru Heniker mi je rekao da je i Apostolski[449] nestao. A pri polasku, sa izvesnom tugom u glasu i pogledu, reče mi: »Je sais que vous aussi vous disparaitrez.«[450]

*

Pre neki dan pročitao sam divnu rusku knjižicu: *Postali smo drugi ljudi*. Toplo kao što mi je nekad izgledao Hamsun[451] – ali istinito, pravo. Podseća i na Džek Londona – ali još ljudskije. Tako treba pisati o ratnim stvarima.

*

Vjera je otišla na rad u 2. diviziju. Često mislim o svemu. Na sam dan kad se spremala da pođe, svratila je. Govorili smo o istom. Bila je toliko beznadna, da sam joj morao podmetnuti ruku pod obraz. Posle mi je poslala jedno pisamce, u kome kaže: »Nisam toliko uobražena da bi verovala da će ti biti milo da imaš moju sliku.« Grozno je ponižena. To je ono što me najviše obavezuje. Tu joj moram pomoći. Otkad je došla, nije zapevala. Ipak me ne razume. Ne treba da joj kažem da sasvim drukčije mislim o njoj nego ranije: sad kao izgubljenoj, ranije kao ljubljenoj. To nije izmenjeno mojom rukom na koju je tako uzbuđeno naslonila obraz – ... Kad god bih se setio, prolazile su mi kroz glavu samo reči: »Quelle betise!«[452] – Rečeno je sve – i učinjeno. Mogu je i zagrliti, ali voleti, onako jedino kao što sam voleo – ne. A to ne treba, jer će je još više poniziti. Dve godine je živela bez mene, bez obzira na mene – bila odustala – i to je nesavladivo, posle toga sve je drukčije i – nepovratno.

---

[446] »Slažem se«.
[447] »Vi ste pobedili!«
[448] Smešni.
[449] Mihailo Apostolski, komandant Glavnog štaba za Makedoniju. – Prim. M. V.
[450] »Znam da ćete i vi takođe nestati.«
[451] Hamsun Kunt Federsen, norveški pisac, nobelovac. – Prim. M. V.
[452] Kakva glupost!

*

3. X 44. Bojnik

Po drugi put sam u Bojniku, gde prilično strpljivo očekujemo avione koji treba da nas odvedu tamo gde nas čeka Tito.[453] Englezi, veliki i mali, jure kao lovački psi za nama, upotrebljavajući sve načine da doznaju kuda putujemo. Ovde je i *Siers*, čeka avion kojim treba da ode; kompleksiran je, bezobziran i zbunjiv. Uobražen i nesiguran. Jednom mi je rekao: »Znam da nisam privlačan ...«

Maklin je krenuo zato da bi, kako mi je rekao, u ovim važnim trenucima, bio blizu Tita. Tita nije zatekao.

Heniker mi je juče saopštio da, navodno u sporazumu sa Vrhovnim štabom, engleski avioni neće donositi više materijal u Srbiju – jer je uređeno snabdevanje sovjetskim materijalom suvozemnim putem. Danas su opet Loziću saopštili da neće niko moći da ode u Italiju bez posebne dozvole. Rekao sam Loziću da to prihvati sa oduševljenjem – pošto i mi već radimo na pojačanju kontrole dolaska i odlazaka. Postepeno će se ukinuti i savezničke ekipe na našim aerodromima.[454]

Ovo traženje da se svi koji putuju u Italiju prethodno prijave ima, između ostalog, za cilj i to da ja otkrijem pravac svog putovanja. Sve u svemu, posle puta Titovog u nepoznatom pravcu, posle članka u »Slobodnoj Jugoslaviji« o tome kolika je stvarno bila saveznička pomoć – odnosi se postepeno zaoštravaju. A Englezi su, sigurno, počeli i da se svete što se Maršal udaljio – ne rekavši »zbogom«.

Nacionalni komitet još nije priznat – predstavnici Italije u V. Britaniji i SAD dobili su stepen ambasadora! U Grčkoj je, navodno, nad celokupnom grčkom vojskom, preuzeo komandu engleski general. Sovjetska štampa je oštro osudila poljskog generala Bora (Tadeuš X.) čije kominikee engleska štampa svakog dana objavljuje. Mali znaci – koji sigurno ne dovode u pitanje savez postavljen na širokim osnovama. R. Čerčil psuje Bugarsku »koja toliko zla

---

[453] Maršal Josip Broz Tito, ne obaveštavajući predstavnike saveznika, odleteo je avionom u Moskvu na razgovor sa Staljinom, a naročito zbog dogovora o određivanju snaga Crvene armije za oslobođenje Beograda. Obaveštajci savezničkih misija, iznenađeni, ispitivali su na sve strane ne bi li doznali gde je Maršal. – Prim. M. V.

[454] Oproštajno pismo šefa engleske misije:
»Komandantu NOV i POJ Srbije
Dragi generale Koča,
Pred nekoliko vremena predložio sam generalu Primorac da se naša misija povuče, imajući u vidu da više nema posla za nas. Istog mišljenja su bili Vrhovni štab i general Maclean. Imao sam nameru da očekam vas povratak, ali međutim sam primio od moje Komande naređenje da se što pre evakuišem. Mnogo mi je žao da zbog toga moram da otiđem bez toga, da se pre oprostim s Vama. Ali nadam se, da ću moći da Vas vidim u Beogradu.
Uvek ću se spominjati moga boravka u Srbiji i moje suradnje s Vama kao jedan od najinteresantnijih i najprijatnijih perioda moga života. Želeo bih, da se zahvalim Vama i Vašem štabu na ljubeznosti koju ste nam svima pokazali.
Vrlo sam radostan, da sam mogao ovde da vidim uspešni svršetak Vaše borbe i početak ostvarenja svih onih ideala za koje ste se tako dugo i tako hrabro borili....
Ja, zajedno sa majorom Clarke i svim ostalim članovima moje misije, želimo Vam svima sretnu i uspešnu budućnost. S pozdravom
major, John Henniker«
/prepis — privatni arhiv autora. – Prim. M. V.

nanela našim saveznicima Jugoslaviji i Grčkoj« – ali Italiju ne posmatra s tog gledišta! Vode rat protiv fašističke Nemačke, ali gde god mogu koče razvoj antifašističkih snaga. To nije samo politika, nego i njihov položaj u svetu, njihova povezanost (životna, istorijska) sa »starim svetom«. Itd.

*

U sobi je polumračno. Kao u čekaonici na kakvoj maloj stanici. U prolazu si i ni o čemu što obavezuje, što treba da bude delo – ne misliš.

Sinoć smo čekali jedno vreme napolju. Bilo je lepo: i mesec se video, i nekoliko zvezda. Proletelo je nekoliko nemačkih aviona, za koje sam bio poverovao da su naši. Odustao sam od čekanja, otišao i legao. Nekoliko sati kasnije zagrmeli su gromovi i pala je velika kiša. Još uvek čekamo, prazno. I opet me ovo vraća u atmosferu, davno nedoživljenu u Paul Fargueovih vozova. Opet bi trebalo pisati kao u onom izgubljenom španskom dnevniku koji je trebalo »svojim tonom« da obuhvati i sav budući život, i zaista je tako bio pisan da je nekako obuhvatao i današnje čudo sa Vjerom. Nije daleko ni od mrskog Filipa Latinovića. Nostalgija za vozovima, kad se setim nje, nije još izumrla: vezana je za moju mladost, pa i znak još – mladosti. Obuhvatalo je to neko određeno jako mutno raspoloženje, koje se slagalo sa snovima, sa željom da odmah otputujem u Đenovu, sa atmosferom ulica iza Pantheona.

Voleo bih otići na izvesno vreme u Pariz, sada – više nego u Beograd. Beograd ipak znam kako izgleda, a za Pariz osećam da bih baš sad mogao da saznam nešto od onoga što nisam bio uspeo da dogledam. To onako, uzgred. Vezano je to sa još nečim – sa izvesnim desequilibre-om[455], sa izvesnim neoprostivim, nesavladivim »recherche du temps perdu«.[456]

*

Iz neposlanog odgovora... Znao sam da nisi mogla toliko da otpadneš, da postaneš biti – istinita. Dokazala se i besmislenost i nužnost sastanka. Pišem ti iz Bojnika; pri svetlosti petrolejske lampe koja podseća na Mljet i Cavtat, iako je tamo svetlost možda bila druga. Današnja kiša podseća na neku drugu, davnu kišu, kada smo se morali prisno svađati. Kroz tebe sadašnju sva naša prošlost postala je tužna, uzaludna, promašena i nekako nestvarna – jer inače ne bi mogla biti ovako grubo demantovana. Ispada da smo nešto što je izgledalo osnovno – bili izmislili ... Dilema je nekako ovo i hoćemo li živeti bez uspomena ili sećajući se svega. I jedno i drugo je nemogućno – (lažno, prazno ili nepodnošljivo).

*

9. X 44. Bublica

Juče sam dobio dva očajnička pisma od Vjere. Piše mi iz bolnice kruševačkog područja u Ribarskoj banji. Kad je išla za 2. divizijom dali su joj nemirnog konja bez sedla i bez uzde. Pala je i teško se povredila. Nedelju dana morala je ležati potrbuške, mogla se kretati samo četvoronoške, piše mi, više nego ikad, oseća se »kao šugavo pseto«. Tri dana je molila da bi dobila olovku da mi piše.

[455] Neuravnoteženošću.
[456] Traganjem za izgubljenim vremenom.

Biće ovako, objektivno, nesrećna dok god se bude osećala poniženom. Besmisleno je to. Ja znam koliko je čista, plemenita. Zbog toga je i toliko jako osećanje poniženosti. Sve su sudbine posebne, ali jedva koja da toliko ne odgovara onome koga je pogodila, da je toliko nepravedna. Hteo-ne hteo, ja učestvujem u toj navedenoj nepravdi, u njenom produženju – a drukčije ne može biti, bilo bi još nepravednije. Bio bih ogorčen i da se radi ma o kom – a kamoli o njoj, ipak jedinoj. Ali bih opet nekako prešao – kad se ne bi radilo baš o njoj.

Nepojmljivo je da je sve ono toliko bogato – ukinuto: sve ono što je činilo divnim one mračne beogradske sobe. Vjerina pesma, njeni pokreti, nedostižne nežnosti, toplina i – poverenje. Verovala je u mene više nego u sebe: to je, uostalom, jedino i bilo važno. Sad je postala važna – i ona, kroz poniženje, kroz bezmernost njegovu. Ukinuto je nemilosrdno, uvredljivo, retrospektivno – jer je živa, jer je uspomena negirana drukčijom, aktivnom stvarnošću. Ne kao život smrću, nego ponos sreće sramotom nesreće – sreća ponosa, nesrećom sramote.

Mihailo kaže: »Više ti ne odgovara!« Vređa me što mi to kaže, jer govori istinu a ne zna šta je sačinjava.

Prestane misao i bol. Svaki put prva uspomena je nežnost – pa se sruši pred neprihvatljivim, nepodnošljivim dvogodišnjim činjenicama. Toliko želim da je neko zavoli, da mogu da primim svu nesreću na sebe ... Stidim se što sam je pomilovao.

Da bi održao moravsko-nišku dolinu za prihvat nemačkih snaga, koje su od Skoplja preko Kumanova nadirale ka Nišu, komandant nemačke armijske grupe uputio je krajem septembra 7. SS diviziju (bez 14. puka) iz Šumadije u rejon Niša. Odmah po dolasku u Niš ta, po zlu čuvena divizija, okupljajući pod svoju komandu sve nemačke delove i oslanjajući se na četnike, čak je prešla u ofanzivu prema Vlasotincu i Leskovcu.

Uloga 7. SS divizije, da očuva komunikacioni čvor Niša, brzo je uočena! Glavni štab za Srbiju, u sadejstvu sa 2. bugarskom armijom i delom 3. ukrajinskog fronta, napravio je operativni plan za oslobođenje Niša.

Nemci su se uporno branili, čak vršili i protivnapade, dok nisu osetili da ih opkoljavaju i stežu jake snage. Noću, 10/11. oktobra, nemačke snage su počele sa izvlačenjem iz Niša i nastavile u toku dana. Glavnina 7. SS divizije 13. oktobra se probila preko Aleksandrova ka Jugbogdanovcu.

Komandant Glavnog štaba za Srbiju, Koča Popović je procenio nameru neprijatelja da se preko Kosova probije u dolinu Ibra i uputio je snage da ih opkole i unište. Idućeg dana, 14. oktobra, 24. i 47. divizija, posle oštrih borbi, nastupajući sa severa i juga, uspele su da potpuno razbiju glavninu 7. SS divizije u rejonu Mramora – Jugbogdanovca, a uz jaku podršku avijacije Crvene armije i bugarske tenkovske brigade. Zaplenjena je sva ratna tehnika nemačkih snaga (oko 800 vozila, 17 tenkova, sedam motorizovanih topova, itd. Zarobljeno je 700 Nemaca i ubijeno oko 300), ali ipak su se prethodnica i delovi glavnine po grupama probili kroz šumu ka Kosovu. Niš je oslobođen 14. oktobra[457]*.*

[457] Iz izveštaja Glavnog štaba Srbije, Zbornik, t. I, knj. 15, d. 180, s. 489.

Iz *Beležnice*

19. X 44. Niška Banja

Juče je bio ovde Berezov[458]. Došao u vezi sa odnosima između Bugara i nas po pitanju plana i pitanju daljih bugarskih operacija. Stvari rešava realistički, vojnički...

14. XI 44. Beograd

Iz jedne francuske knjige: »Le Progres c'est la viellesse et la mort deguisee en avenir!«[459] – France 1936! Maurice Vlaminck.[460]

18. XI 44.

O Bugarima. Prema našim slabi komunisti – filozofujušći »mirnodopski«, »politizirajući«; osnova: šovinističko-oportunistički stav. To se videlo jasno i kod njihovih rukovodioca kad su bili kod nas, a vidi se i sada. Bezobzirnost u upotrebi »marksističkih« objašnjenja.

Za razliku od nas, Bugarska se priključila antifašističkom bloku pod neposrednim dejstvom sovjetskih pobeda, odnosno neposredno na intervenciju Crvene armije. U svojoj »bezazlenosti« oni tu činjenicu smatraju svojim plusom. U svakom slučaju, kapitulacija Bugarske je sasvim drukčijeg karaktera i dejstva od italijanske. To se prvenstveno ima objasniti time što je ovde oslobodilelj Crvena armija – a tamo Engleska i Američka vojska. To važi, u osnovnom, i za ostale zemlje koje su prešle iz jednog tabora u drugi: to je merilo antifašizma oslobodilačkih vojski. Tako je Rumunija više dala u ratu protiv fašizma – u celini – nego li Italija; nego što će dati Grčka. Slava Sovjetskom Savezu!

Iz *Dokumenata*

> Štab 13. korpusa izvestio nas je da je u toku operacija na Gnjilane. Štab bugarske divizije iz sastava 1. bugarske armije pregovarao sa Šiptarima da ih puste bez borbe u Gnjilane, s tim da naše jedinice ne uđu zajedno sa njima, i da su se na tom pitanju već bili sporazumeli sa Šiptarima. Štab 13. korpusa i štab 46. divizije, koja operiše na tom pravcu, najenergičnije su protestovali, posle čega su Bugari odustali i zajedno sa našim jedinicama ušli u Gnjilane.
>
> Sličan slučaj se pojavio i kod 6. divizije 2. bugarske armije koja operiše prema Prištini. Bugari su hteli da izbegnu borbu sa Šiptarima na taj način što naše jedinice ne bi išle zajedno sa njima na Kosovo. Posle intervencije štaba 13. korpusa Bugari su prekinuli pregovore sa Šiptarima po ovom pitanju. Prednje stavljamo na znanje.
>
> Za štab komandant general-lajtnant Koča A. Popović[461]

Gubitkom Niša, najvažnijeg i najjačeg nemačkog uporišta i komunikacionog centra na Balkanu, Nemcima je ostala jedina mogućnost za probijanje iz Grčke komunikacija Skoplje – Kosovo Polje – Ibar – Višegrad – Sarajevo. Glavne oblasti otpora neprijatelja su bile na Kosovu i u dolini Zapadne Morave između Kruševca i Čačka.

---

[458] Berezov, bugarski funkcioner. – Prim. M. V.

[459] »Napredak to je starost i smrt prerušena u budućnost!«

[460] Moriš (Maurice de Vlaminck), francuski slikar, portretist. – Prim. M. V.

[461] Izveštaj Glavnog štaba za Srbiju, Zbornik, t. I, knj. 15, d. 28, s. 100.

Po oslobođenju Niša i istočne Srbije, snage 13. i 14. korpusa, bez 21. i dela 23. divizije, koje su učestvovale u oslobođenju Beograda, upućene su: prema Kragujevcu 17. divizija 13. korpusa i 113. divizija Crvene armije; prema Kruševcu 2. proleterska i 223. divizija Crvene armije, a prema Kosovu 24. i 46. divizija i 2. bugarska armija. (Kasnije su na Kosovo upućene i 22, 23, 25. i 45. divizija.) Trebalo je sprečiti izvlačenje nemačke grupe armija »E« iz Grčke preko Kosova i dolinom Ibra i preko Kruševca i Višegrada ka Bosni. Snage grupe »E«, sedam kompletnih nemačkih divizija uz pomoć balista, četnika i nedićevaca, ipak su uspele da se izvuku štiteći se jakim pobočnicama, ali su se morale probijati novim pravcem preko Novog Pazara ka Prijepolju. Prema procenama, njihova borbena moć smanjena je u ovim borbama za oko 30%. Nemci su u ovim borbama izgubili oko 18.000 vojnika i oficira, dok su naši gubici iznosili 3.115.

Koncentrisane snage na Kosovu, uz sadejstvo i tri kosovsko-metohijske brigade, oslobodile su Kosovo 25. novembra, vodeći najteže borbe i sa balistima. Priština je oslobođena 19. novembra.

Grupa divizija, koja se kretala na zapad, oslobodila je Kragujevac 21. oktobra, Kraljevo 29. novembra, Čačak 3. decembra, Užice 16. decembra, itd. i izbila na Drinu.

Prema naređenju Vrhovnog štaba od 3. decembra 1944. godine rasformirani su 13. i 14. korpus NOVJ i 7. decembra u Valjevu, od 17, 23, 25, 28. i 45. divizije formirana je grupa pod komandom Koče Popovića. Grupa je u snažnom naletu izbila sredinom decembra na Drinu, uništavajući delove nemačkih jedinica i četničke grupe.

Drinu su prešle 15. decembra 17. i 28. divizija kod sela Balatun, Badovinaca i Kurjačice. Zatim, 45. za 17. divizijom i 23. kod Ljubovije. Jedinice 3. korpusa, koji je operativno bio potčinjen Južnoj operativnoj grupi, napadao je neprijateljske garnizone u Zvorniku i Kozluku i omogućavao divizijama slobodan prelaz preko Drine. Neprijatelj nije bio organizovao odbranu leve obale Drine.

> »U drinskoj operaciji neprijatelju su naneti osetni gubici, usporeno je neprijateljsko prebacivanje na sremsko bojište.... Komandant Koča Popović.«[462]

Čim su prešle Drinu, jedinice Južne operativne grupe su se orijentisale ka komunikaciji Vlasenica – Zvornik – Janj – Bijeljina – Brčko. To je Nemcima služilo kao pomoćni pravac, kao zaštita glavnog pravca povlačenja dolinom Bosne i obezbeđenje boka fronta u Sremu.

U Vlasenici je bila 964. nemačka tvrđavska brigada, a u Bijeljini delovi 34. korpusa. Nemcima u Vlasenici pretilo je uništenje i u poslednjem času došla im je pomoć kompletne 22. divizije (13.000 vojnika), spasila garnizon u Vlasenici i nastavila prodor prema Zvorniku i Bijeljini.

Divizije Južne operativne grupe stalno su napadale garnizone i komunikacije na tom pravcu. Snažna vatrena moć neprijatelja i grčevita odbrana onemogućile su jedinicama Južne operativne grupe da trajnije prekinu taj pravac i oslobode gradove.

[462] Iz izveštaja Glavnog štaba za Srbiju, Zbornik, t. I, knj. 15, d. 202, s. 590.

Borbe su nastavljene i u 1945. godini. Novoosnovana Druga armija produžila je sa izvršenjem osnovnog zadatka: uništiti neprijateljske grupe u severoistočnoj Bosni, obezbediti levo krilo jedinicama na Sremskom frontu i ugroziti pravac povlačenja glavnine 21. nemačkog korpusa dolinom Bosne.

Iz *Beležnice*

29. XII Loznica

Gotovo sam prestao da pišem. Juče nam je zvanično, mada posredno – adresom, saopšteno da sačinjavamo štab 2. armije. Do sada smo se zvali Štab južne operativne grupe.

U međuvremenu oslobođena je cela Srbija, sem ćoška između Kremne i Drine (predeo Tare planine). Bio sam nekoliko puta u Beogradu, video neke stare poznanike. Skoro svaki je na drugom mestu nego kad smo se poslednji put rastali. Stanovao sam kod Peka, Cane, Đida i Marka i u Mažestiku. Malo sam izlazio na ulicu. Prvi put kad sam došao, Beograd mi je bio sasvim tuđ. Sledećih puta sam video koliko mi je prirastao srcu. Mnogih drugih nema. Svratio sam u svoj stan. Bio je zaključan. Mogao sam samo da pogledam u zadnju sobu kroz prozor – onako ovlaš. Nisam se ni setio rukopisa u fijokama. Bez obzira na njihovu vrednost, odnosno bezvrednost, ne može da mi ne bude žao njih. Glavno je i inače bila odnela policija prilikom zadnjeg pretresa.

KOMANDANT DRUGE ARMIJE

Naredbom Vrhovnog štaba od 1. januara 1945. godine osnovana je 2. armija, od jedinica 13. i 14. korpusa – 17, 23, 25, 28. i 45. divizija. Za komandanta 2. armije postavljen je general-lajtnant Koča Popović.

U toku borbi u severoistočnoj Bosni 2. armiji priključene su, u operativnom smislu, jedinice 3. korpusa – 17. i 28. divizija.

Štab Druge armije, u svojoj zapovesti 5. januara 1945. godine, dao je zadatke 17, 23, 25, 27, 28, 38. i 45. diviziji i 1. i 2. artiljerijskoj brigadi. U zapovesti, osim konkretnih zadataka svakoj diviziji, posebno stoji:

> »Napominjemo, da je najbolje izvršenje dobijenih zadataka aktivno-ofanzivno dejstvo, dok je pasivna odbrana unapred osuđena na neuspeh. U pogodnim momentima vršiti napade jakim snagama na najosetljivijim pravcima prema pojedinim važnim objektima, a sa manjim delovima stalno vršiti napade u više pravaca i na što većoj dubini.«[463]

Borbe u severoistočnoj Bosni vođene su sve do početka aprila 1945. godine.

Iz *Beležaka*

(22. 2. 44) Situacija i stanje jedinica[464]

A. Situacija

1. Neprijatelj, Nemci, drži Bijeljinu, Brčko, Doboj; ustaše i zeleni kadar Gračanicu, četnici Trebavu, Posavinu, domaći Ozren, Semberiju i još uvek grupe po Majevici, zatim Romanija. Nemci: Rogatica – Sarajevo, ubrzano izvlače dolinom Bosne. Prilikom prelaska, otada iz dana u dan borbe; glavne sa Nemcima: Drina, Bijeljina, komunikacija Bijeljina – Brčko, Vlasenica, opet Drina; stalne sa četnicima, srbijanskim, crnogorskim, domaćim, prema Trebavi, Posavini, Ozrenu, na Majevici, u Semberiji; – Derikonja. Četnički uticaj još prilično jak, i biće sve dok bude nemačkih garnizona, u naslonu na njih.

2. Karakter borbe sa Nemcima: neprestane, delom po potpuno pustom, ispresecanom terenu i vrlo oštroj zimi; veliki napori; bez urednog snabdevanja; bez uredne evakuacije ranjenika; uopšte bez dovoljno transportnih sredstava, artiljerija sva prebačena na konjsku vuču, no i tu velike teškoće zbog velikog procenta uginulih konja (nedostatak stočne hrane), nedostatak municije, veza slaba, polovina rezervne municije utrošena; borba za uništenje ne isplati se bez odgovarajućeg teškog naoružanja (nikako); radi zaštite doline Bosne; glavninu naših snaga moći ćemo da bacimo prema severozapadu i zapadu.

3. Stanje u našim jedinicama:

a. Sve pretrpele velike gubitke; gotovo bez ikakvog iskustva jedinice morale biti bačene u teške borbe; kriza u 45. pa i u 25. diviziji; mladi rukovodioci, pomoć starijih nedovoljna; odsustvo političkog rada; delimično apatija, delimično opadanje morala i borbenosti, gubljenje svake perspektive; grub, prezirući odnos prema borcima, prepušteni sami sebi, dezerterstva,

[463] Zapovest, *Zbornik*, t. IV, knj. 32, d. 25.

[464] Podsetnik za rad Koče Popovića – privatni arhiv, k-1, f. VIII-1, s. 3 – Legat Arhivu Beograda. – Prim. M. V.

samo-ranjavanja; nepravilno posedanje položaja; vojnici ne poznaju oružje, ne umeju da nišane, česti zastoji automatskih oruđa (zašto?); borci pokazali izdržljivost — ali nekako napušteni; naša nadmoćnost u oružju nikako ne izražava nadmoćnošću vatre; veliki gubici rukovodilaca, preplavljeni masom, uštabljivanje, inercija, neprorađivanje naređenja i »dešperaterstvo«; ono je sjajno kod Rusa – prosečni ljudi, a besprekorni vojnici i vojni rukovodioci; nisu se analizirale borbe i izvlačile iskustva; disciplina slaba, naročito prema nižim rukovodiocima; neizvršavanje naređenja (opšte shvatanje naređenja); otsustvo upornosti; neobjektivno izveštavanje, slaba veza, rasipanje municije, materijala, stoke; nebudnost, diletantizam.

b. Sastav jedinica pokazao se nepodesan, preglomazan po broju sredstava i po naoružanju, obzirom na mladost kadrova i karakter terena.

c. Štampa nepostojeća – potrebna pomoć.

4. Izbačeno iz stroja:

Od 15. – 31. XII 1944. iz jedinica buduće 2. armije izbačeno iz stroja 2.497 boraca i rukovodilaca.

Od 1. I do 20. II 1945. godine izbačeno iz stroja 8.049 boraca i rukovodilaca 2. armije.

B. Vojna situacija u istočnoj Bosni

U odnosu na susedne frontove, naša armija isturena, sa ugroženim bokovima, tendencija bila prema reci Bosni, ali smo uvek morali držati znatne snage prema Brčkom, a naročito prema Bijeljini i Vlasenici, gde front bio stalno vrlo aktivan; ponovljeni pokušaji likvidiranja ovih uporišta nisu uspeli; naročito se komplikovalo kada ojačana nemačka divizija krenula iz Sokolca preko Vlasenice ka Zvorniku;

u prvo vreme naš glavni zadatak bio rasterećenje sremskog fronta, zbog čega bili aktivni prema Savi, a posle zadržavanja jakih nemačkih snaga koje se probijale sa juga (iako nama »lično« bilo u interesu da što pre prođu);

istovremeno neprijatelj nas ugrožavao i od Doboja;

a i četnici predstavljali, obzirom na našu angažovanost, priličnu opasnost – naročito za Tuzlu;

– sada – Vlasenica u našim rukama, mali izgledi da će tuda prolaziti druge nemačke snage;

južno od Bijeljine neprijatelj u povlačenju; očekujemo da će napustiti i Bijeljinu; Brčko će verovatno nastojati da drži sve dok sremski front bude na sadašnjoj liniji;

iz Gračanice otišli Nemci, ali na tom pravcu može neprijatelj da bude još aktivan.

Posle prelaza Drine:[465]

1. Reorganizacija – strah od Bosne – mnogo dezerterstva (streljanja).

2. Čišćenje Majevice: manji otpor manjih grupa.

3. Prema Vlasenici:

[465] Beleška Koče Popovića – privatni arhiv, k. 1, f. VIII-1 – Legat Arhivu Beograda. – Prim. M. V.

pokret neorganizovan, neki delovi zakasnili i sam napad neorganizovan, iako bilo borbenosti – osetilo se pozitivno dejstvo veze.

dezertirala dva kompletna voda sa vodnicima;

u prvim borbama neprijatelj postigao iznenađenje, otada najčešće odbrambene borbe, sa povremenim protivnapadima, koji najčešće nisu uspevali, pa ni kad manje neprijateljske snage;

gubici osetni, »čak veći nego neprijateljski«, razlozi: nepravilno posedanje položaja, pa i dobrih, gomilanja ljudstva bez čvrste komande;

gubici uticali na moral; nastala izvesna apatija, pa i kod rukovodilaca (mrtvilo);

naređeno popunjavanje mesta rukovodilaca izbačenih iz stroja – najhrabrijim borcima;

vojničko znanje rukovodilaca vrlo malo; rukovodioci koji prošli kurs učestvovali u zadnjim borbama, istakli se;

dobri rezultati sadašnjih vežbi;

vojnici ne poznaju oružje, puškomitraljezi ne dejstvuju (od 12 – 10 ne dejstvuju), ima slučajeva da puškomitraljezac teži što pre da ispuca da bi se izvukao, pa možda i namerno kvarenje;

od dve brigade (kod Kule) svega jedan mitraljez pucao pravilno u neprijatelja, a ostalo sve daleko ispod ili iznad; tako da naša nadmoćnost u oružju nikako ne izražava nadmoćnost vatre;

4. Izvršena popuna četa iz neboračkih delova.

5. Rad štabova: Pomoć od štabova brigada štabovima bataljona do sada nedovoljna;

Štabovi bataljona: rad dobar, iskusni, ali komandovali sa manjim jedinicama, a sad 700 – 800 ljudi; pogrešna upotreba – umesto voda baca četu; »uštabljivanje«; u toku borbe ima zalaganja rukovodilaca, junaštva, ali baš zbog nemoći i neznanja mnogi gubici;

»uštabljivanje« – posledica inercije, štabovi bataljona ne prorađuju naređenja, uglavnom;

načelno, štabovi brigada, a naročito štabovi bataljona ne treba da izdaju pismene zapovesti.

sanitet napredovao;

intendatura nije se umela prilagoditi, kad otpali kamioni i kola; popravila se; komore očuvane;

veza napredak, naročito telefonska.

6. Disciplina

a. Sporo se učvršćuje. Oportunizam. Ranije bile nepotrebne prisilne mere. Sada se jedinice razvodnile. Ubeđivanje samo pomoćno sredstvo.

Glavno: vojničke mere – bezuslovno potčinjavanje, pravila i zakoni.

Liberalizam u vojsci – ne valja, čovečnost gde god nepotrebna kruta disciplina.

Svi treba da ispravljaju na licu mesta.

Obavezno stvoriti odgovornost prema oružju, protiv familijarnosti na dužnosti, propisno pozdravljanje i raportiranje.

Crvena armija doživela najveći preporod za vreme rata, kroz rat.

Naš vojnik ne voli anarhiju; samo treba produbiti postojeće tradicije.

Sići dolje u mase, ne prepuštati ih same sebi.

Bolećivost prema žrtvama sada neopravdana, ako kočnica pravilnog rada, onda žrtve još veće.

b. nedovoljna priprema operacija i nedovoljna upornost. Rasformirati 14. korpus;

Popunjavanje prema formaciji; reorganizacija – način rada.

Proveriti rad instruktora. Prenos Fiće[466].

Povući jedince-hranitelje, odnosno do komandira čete otpustiti preko 35 godina.

Tuzla, marta 1945. godine: Čitajući »Polevoj ustav«[467]

1. Nalazimo se na južnom delu fronta koji se proteže od severne Norveške do Budimpešte. Zadaci koje imamo tu da izvršimo drukčije su vojničke prirode od onih koje smo imali da izvršimo u toku tri i po godine narodnooslobodilačke borbe. Operacije ovakve, drukčije prirode, nisu, razume se, nametnute samo činjenicom da, prema svojim snagama, sada učestvujemo u samom frontu Crvene armije, nego su proizvod čitavog toka rata kod nas.

Novi elementi su sledeći: iza glavnine naše vojske nalazi se trajno oslobođena teritorija, dakle pozadina u pravom smislu te reči; mogućnosti i načini snabdevanja su, dakle, veoma različiti od dosadašnjih (povezane komunikacije, krupna skladišta oružja i municije, prevozna sredstva, itd.), pa se i oblici i načini, kao i zadaci snabdevanja mnogo razlikuju od dosadašnjih.

b) dobrovoljnim prilivom i mobilizacijom u Srbiji, koja je zaista predstavljala rezervoar ljudstva, naše jedinice su naglo porasle, a blagodareći širokoj pomoći Crvene armije, naše naoružanje je takođe mnogostruko naraslo; u vezi s tim postavlja se kao nov poseban zadatak: ovladavanje masom ljudi, ovladavanje tehnikom, sticanje znanja za optimalnu upotrebu i tih ljudskih masa i materijala (tehnike) kojom raspolažemo.

Za naše rukovodioce ti problemi su teški, ali nisu nesavladivi. Opšti zadatak je da se savladaju u što kraćem roku. Jedna od poluga za postizanje toga jeste, nesumnjivo, osposobljavanje naših komandi i štabova, kako sprovođenjem maksimalne podele poslova, tako povećanjem potrebnog znanja i novih iskustava. Ne radi se ovde o tome da se proceni šta je bilo teže: ratovati bez pozadine, bez stalnih izvora snabdevanja ili pod današnjim uslovima. Svi uslovi imaju svoje teškoće i sad se radi o tome da, odgovarajućim sredstvima, savladamo ove današnje, kao što smo savladali prošle.

Zato danas mogu naši rukovodioci sa mnogo koristi da čitaju sovjetske vojne udžbenike. Oni više nisu samo uopšteno iskustvo jedne velike vojske, u svakom slučaju krajnje zanimljivo i poučno, jer je izišlo iz zbira veličanstvenih pobeda, u kojima je potvrdilo svoju vrednost kao vojna nauka, nego nas interesuje i neposredno, kao ljude koji, u našim razmerama, imamo pred sobom istorijski zadatak da stvorimo i već smo u toku stvaranja jedne moderne regularne armije. Ti zadaci već stoje pred nama, i od našeg znanja i umenja zavisi u kom roku ćemo ih

[466] Čim je oslobođen Zvornik, Koča Popović je zabeležio kao podsetnik prenos posmrtnih ostataka prvog političkog komesara 1. proleterske brigade, Filipa Kljajića Fiće. Ali, prenos je izvršen tek 1969. i to u zajedničku kosturnicu u Zvorniku. – Prim. M. V.

[467] Vojnička pravila – Razmišljanja o ratu, posebna beleška autora – Legat, k-1, f. VII. — Prim. M. V.

rešiti, pa dakle i kojom ćemo objektivnom merom učestvovati u konačnoj pobedi nad fašističkom armijom. Vremena pred sobom za to nemamo mnogo; već što budemo ugrabili u tom pogledu do kraja rata uštediće, tj. oplodiće nam godine školovanja – koji se zahvati neće smeti izbeći. A nesumnjivo da će snaga i boje-sposobnost naše vojske znatno uticati na poštovanje koje će prema nama imati naši prijatelji i naši eventualni neprijatelji – uticati na mesto i ulogu naše zemlje u uređenju Evrope, i najzad, od toga će zavisiti – što nije sigurno najsporednije, i sposobnost odbrane naših tekovina od svih spoljnih i unutrašnjih neprijatelja.

*

Na prvim stranicama svakog udžbenika Crvene armije iznesena su, istovetnim rečenicama, najopštija iskustva Otadžbinskog rata, tj. ono novo što je praksa toga rata iznela na videlo i nametnula ljudima koji su, pred opasnošću koju je fašistička vojska nosila sa sobom, dobro ratovanje smatrali svojom prvom dužnošću. Čak i Crvena armija, koja je nesumnjivo budno pratila sve novine koje su se pojavile u ratnoj teoriji i praksi od prošlog rata naovamo, morala je da revidira izvesne gotovo ranije osnovne postavke. Tako biva u svakom ratu; samo ratna praksa, ratno iskustvo u stanju je da, na osnovu hiljada stvarnih, doživljenih primera, slučaja, obrazaca, izvuče ono što se, za jedan određeni duži period, pokazalo kao jedino korisno i celishodno, to utoliko, pre što samo u ratu proizvodnja tehnike, i po vrsti, i po količini i po međusobnoj raspodeli, može i sama da da realnu podlogu za izvođenje plodonosnih pravila ratovanja. Ovo nikako ne znači da tu ne igra ogromnu ulogu kvalitet samih boraca, samih ljudi koji nose i upotrebljavaju stvoreno oružje i njihovo zalaganje, njihovo junaštvo, dovitljivost, spremnost na žrtve, itd. Ali tek je u ratu praksa »blickriga« doživela na istočnom frontu odlučujući poraz, iako se on i teorijski ranije pobijao, tek su u ratu dobili svoje pravo mesto pojedini rodovi oružja – i njihova upotreba; tek u ratu su oni proizvođeni u onim srazmernim količinama koje su odgovarale potrebama. Tu dolazi do izraza i poznata misao o tome zašto su agresivne države uvek spremnije u početku za rat od miroljubivih; to tvrđenje znači da se samim predosećanjem rata još ne može sve predvideti i učiniti da se odmah bude na visini zadataka.

Znači li to da svaka vojska može da usvoji iskustvo druge, pobedonosne vojske. Ne znači – i to je naličje gore iznete misli ako miroljubiva zemlja zaostaje u ratnoj spremi, u početku rata, za agresivnom državom – paralelno tome, tučena vojska nije u stanju da prati, da u svojim iskustvima i znanju bude ravna onoj koja pobeđuje. Sovjetskih ofanziva je bilo toliko, da, reklo bi se, njihovo uopšteno iskustvo leži svakom pri ruci, i da ga treba samo uzeti; vidimo, međutim, da nije tako: postoji posebna, sovjetska strategija i taktika pobeđivanja koje se nikako ne može svesti na postignutu nadmoćnost u broju ljudi i tehnici; nego je ubrzanje, biranje plodova strategije koja je, i sa slabijim sredstvima od protivnika, u prvobitnoj fazi povlačenja i napuštanja velikih, dragocenih prostorija – već nosili u sebi pobedu. Inicijativa.

Radi se, dakle, i o izvesnim subjektivnim momentima. Ako ijedna vojska, pored Crvene armije, po svom kvalitetu, borbenosti, voćstvu, razumevanju konkretne situacije, snalaženju u njoj, upotrebljavanju sredstava i načina borbe odgovarajućoj situaciji, itd. može da bude pristupačno i usvojeno znanje, veština i opšte ratno majstorstvo, iskustva koja su današnja svojina Crvene armije – to treba da bude naša narodnooslobodilačka vojska, sada, kada

počinje da joj pristiže i oružje, u srazmeri snaga odgovarajuće sovjetskom – ili prosto rečeno, kada je dobila u svoje ruke sovjetsku tehniku. Razume se da se ne radi, ne može da se radi, o potpuno istim načelima, zbog različitih razmera poprišta – ali ista ta načela važe od fronta do bataljona, i ona mogu da nađu mesta u našim jedinicama, shodno razmerama naših snaga, naših poprišta.

Smisao za konkretnost i ovde i tamo, prema istom neprijatelju, takođe sa istim načelima odozgo do dole, ali drukčije raspoređenim prema odnosu snaga. Neki put se postavlja pitanje da li bi nas Nemci uništili da su imali još 20 divizija onda ili još 200 na Istočnom frontu. Pitanje je nerealno – jer ratovi sazrevaju pod određenim uslovima snaga glavnih protivnika, i nije mogućno istorijski situacija u kojoj bi Nemci mogli da izbace još 200 divizija prema SSSR-u ili Engleskoj, koje u tom slučaju ne bi uopšte bile velike sile – ali za Jugoslaviju je nekako bilo mogućno, ali ne bi promenilo ishod rata, ma da je i moglo promeniti njegov tok u pojedinostima: i naša strategija je unapred bila pobedonosna. A, osim toga, postoje vojnička, prilično tvrda pravila, o tome koliko je snaga potrebno za savlađivanje određenih snaga protivnika – može se tome još nešto dodati, pa krenuti na izvršenje zadataka. Mi smo se održali ne zato što Nemci nisu upotrebili dovoljno snaga, nego što do kraja nisu umeli da ih upotrebe. A i nekako drukčije: kao najaktivniji deo pobedonosnog savezničkog fronta u samoj Evropi, nismo mogli biti pobeđeni.

Sigurnost, ponos – samozadovoljstvo, samodopadanje, sujeta...

Analiza akcije: 28 – 29. mart 1945.[468]

U zoru. 28. III, neprijatelj sa pravca Pašani, Rašljani i Muslimanska Maoča, izbio, gotovo bez borbe, na liniju Golo Brdo – Lepik – Okresanica. Očigledno, celo naše krilo potpuno iznenađeno.

Namera neprijatelja da, nešto šire zamišljeno, ponovi gradačački manevar: da pojavom duboko na našem desnom boku izazove zabunu, natera nas na brzo, duboko povlačenje položaja, time izmanevriše i našu liniju prema Gračanici – Sokolu, da istovremeno pokupi svu našu artiljeriju i komoru.

Po prvim izveštajima neprijateljske snage su procenjene kao jake – do 3.000.

Naredili smo da se borba primi na položajima na kojima su se naše jedinice zatekle posle iznenadnog neprijateljskog obuhvata.

*

Primećeni nedostaci

1. Stil naređivanja – familijaran – ubeđivanje – »nagovaranje«; ljutnja, ali ne vojnička, nego »domaća«;

2. veza slaba; poklonjena joj nedovoljna pažnja; nema kurira na konjima;

3. artiljerija suviše zbijena, nije u dve grupe, kao što smo bili naredili i neiskorišćena – neprecizno upotrebljena (pomenuti stil naređivanja), bez određenih ciljeva, određenim brojem granata, u određeno efikasno vreme;

[468] Beleška-podsetnik Koče Popovića – privatni arhiv, K-l, f. VIII-4 – Legat Arhivu Beograda. – Prim. M. V.

4. zbog slabe veze i nepredviđenih svetlosnih signala, slabo poznavanje situacije – uglavnom na osnovu proizvoljnih rezultata osmatranja; ne mogu se preduzimati ni odgovarajuće konkretne mere – određenim snagama;

5. ovde bila rezerva, no očevidno nespremna – dopustila da neprijatelj izbije na dominantne položaje iako bila mnogo bliža njima nego neprijatelj;

drugde primetio da nema rezerve; staro rešenje: »imam taman toliko vojske koliko potrebno za držanje položaja«; međutim, baš u odbrani, u očekivanju neprijateljskog napada, rezerva neophodna, da bi se ubacila tamo gde i kada se ispolji uspeh neprijatelja;

za napad potrebna radi upotrebe na glavnom pravcu, ili gde bude postignut uspeh;

6. Ne umeju se upotrebiti bataljoni i čete za samostalne, odnosno pomoćne akcije; paradoksalno: starešine rasture jedinice, nigde brigada u ruci, a bataljon i četa se potcenjuju; računa se sa brigadom – koja rasturena – a ne računa se sa njenim sastavnim delovima – rasturenim već! Umesto da se odredi jedan glavni pravac, koji se može naknadno, u toku borbe, još precizirati, kad se borba razvije, dobije svoju strukturu – i više pomoćnih pravaca, za određene delove sa određenim zadacima. Neodređenost.

7. Pasivnost jedinica: dobiju jednu liniju, pa je ne aktiviraju, ne oživljavaju kontaktom, traženjem kontakta sa neprijateljem – nego čekaju da neprijatelj napadne; izvesna malodušnost: »neprijatelj nadire«, »jake snage«, »nemamo rovova«(!), predloži za odstupanje, a posle, kada se ostalo po naređenju, vidi se da se moglo ostati.

8. Izveštaji neodgovorni, neprovereni i na osnovu njih donosimo odluke – proizvoljne; tako nije bilo tačno da 28. uveče zauzeto Golo Brdo; zbog toga zaustavljena 2. krajiška, koja verovatno mogla lako da produži napred; a i formalno razumevanje zadatka – kad je trebalo 2. krajiška da stane, na kojoj liniji?; kad već nije bilo zauzeto Golo Brdo, trebalo izvršiti napad koji bio naređen za taj slučaj.

9. Nema još upornosti u odbrani – pa ni u napadu; nedovoljno iskorišćenje teških oruđa – »koja se dovlače«. Rad spor. Napad pipav. Propuštena prilika za opkoljavanje. Kad se neprijatelj opkoli, uništava se – jurišima!! Ne umeju završiti napad.

10. U rovu vežbati plotunsku paljbu – po komandi.

11. Uopšte nepovezanost dejstva. Razjedinjena masa pojedinačnih napora.

12. Neizvršenje naređenja o slanju baterije.

13. Sporost u izvršenju zadataka.

14. Zatezanje sa smenjivanjem 16. brigade.

Iz *Beležnice*

31. III 45. Tuzla

Tri meseca nisam ništa zabeležio.

Crvena armija je na 35 km. od Berlina, Tolbuhin je izbio, sa pravca Budimpešte, na austrijsku granicu. Saveznici su razbili nemačku odbranu na Rajni. Nemačka je pred slomom.

... U istočnoj Bosni, gde se nalaze jedinice II armije – Nemci vrše ofanzivu! Ofanziva, jasno, ima i određeni, lokalni cilj. U okviru opšte situacije, ona nema ni logike, ni smisla. Opšta situacija je takva, da nikakav nemački plan ne može više imati logike, jer se dešava, donosi u

ovako protivrečnoj situaciji: »Pošto je rat konačno izgubljen, što treba učiniti da bi se dobio?« Svaka avantura je, pod ovim prilikama, dozvoljena i na mestu. Nemački vojnik postao je najjevtiniji vojnik na svetu. Nezahvalan je bio i nezahvalan se pokazao zadatak II armije, od prelaska Drine. Nisam siguran da li to gore vide, sve te elemente. Vojska mlada, gotovo bez iskustva, kadrovi takođe, baze za snabdevanje daleko, evakuacija ranjenika takođe, teritorija opustošena, na sve strane izdajničke grupe, front dugačak, isturen u odnosu na ostale, borbe neprestane, ni jedan dan mira za sređivanje i učvršćivanje jedinica – jednom reči veliki teret, instruktora malo, snabdevanje neredovno, preoružanje neizvršeno.

Pod ovakvim uslovima izgleda mi da smo zadatak maksimalno izvršili. U poslednje vreme imam osećanje, koje možda nije tačno – da se nekako diglo ruke od nas, i teško mi je, jer smo učinili sve što smo mogli, pod najnepovoljnijim uslovima i preduslovima.

Iz *Dokumenata*

»Borbe su vođene pod izvanredno teškim uslovima. Neprijatelj je u to vreme držao jake snage u svim perifernim uporištima Semberije i Posavine i u donjem toku Bosne i na svaku aktivnost brzo reagovao. Sem toga, surova zima, nedostatak sredstava za brzo prebacivanje, velike teškoće oko snabdevanja jedinica, nedovoljna podrška artiljerije i avijacije, slaba obučenost i nedovoljna podrška artiljerije i avijacije, slaba obučenost i nedovoljno ratno iskustvo novih boraca, – sve je to negativno uticalo na dejstva 2. armije i uslovilo mnoge i raznovrsne teškoće u komandovanju trupama. Ipak je štab 2. armije uspevao da smišljeno i racionalno rukovodi ovim tako teškim operacijama. Jedinice 2. armije učinile su sve što je bilo u njihovoj moći. Više se nije moglo učiniti.«[469]

Iz *Beležnice*

Sa Vjerom se nisam video od Vrnjačke Banje. Gotovo je. Žao mi nje. Ipak sam mogao više da joj pomognem – kao čoveku. Nikako ne zaslužuje preziranje.

*

Nemci neumorno navaljuju, i od Srnice i od Brčkog. Svakog časa može da se aktivira i pravac Gračanica. Nemamo dovoljno snage da ih sve zatvorimo. Tek sada smo uspeli stvoriti rezervu za eventualni – verovatni – novi pravac, preko Majevice, no ona još nije postavljena.

Simonov[470]
D 17209 Moskva

»U pameti su mi ostali samo sunčani dani – tihi... Pred drvenim balkonom stajala je stara, velika trešnja... Vjera me je malo ispratila, nije plakala. Lakše smo se rastali nego kad sam pošao za Španiju – i prirodnije.« To je bilo u leto 1941. U leto 1944. svaka od ovih reči se okrenula. Ti tihi dani postali su poslednji dani sa Vjerom! Prirodni rastanak postao je raskid, grub i bolan. U međuvremenu mi smo prestali biti muž i žena.

[469] *Oslobodilački rat*, knj. II, s. 521.

[470] Konstantin Simonov, sovjetski pisac, ratni dopisnik pri Glavnom štabu NOVJ za Srbiju. Najpoznatija pesma: »Čekaj me«. Napisao pesmu o Koči Popoviću. – Prim. M. V.

Jedva se može zamisliti mirniji uvod u razbijen život. Na toj, životnoj i istinskoj liniji ne može se povezati leto 1944. sa letom 1941, oba su toliko lažna u odnosu na jedno prema drugom: ničega zajedničkog nemaju, nikako se ne mogu izvesti jedno iz drugog. Za tri godine odsustva, sve se samo pokvarilo. Našli smo se pred sasvim drugim, samostalnim, gotovim činjenicama, toliko jakim, toliko suprotnim da nam je ostalo samo da se poklonimo onome što se desilo – bez nas, kao bez naše krivice. »Robe rouge rumeur«![471] 13. II 44, u Prekaji, napisao sam »Noćas sam doživeo Vjerinu smrt – u snu. Grozno i besmisleno kao što može samo u snu da bude. – Obeležava takav pad, takvu unakaženost, takav beznadni očaj. Zbog čega? ... Povremeno se vraća užas.« I reči ove neodgovorne slutnje, postale su najistinitije, najvernije. Da li sam opet predosetio, kao ono preko telefona, kad sam iz Pariza, stižući u Zagreb, razgovarao sa Vjerom u Beogradu? Da je pitam gde je bila 13. II 44.? Ne radi se o tome gde je bila, nego šta smo već bili postali, prestali biti jedno drugom. Ne mogu da kažem ni da sada toliko mislim o tome. Živim – normalno. Kako živi ona?

Ujutro, 5. aprila krenula je u napad 2. armija na celom frontu. Dva dana vodila je teške borbe sa delovima 22. nemačke divizije i već 7. aprila izbila pred Doboj. Nemci su uporno branili rejon Doboja, da bi omogućili povlačenje i poslednjih delova svojih snaga ka Slavonskom Brodu. Uspeli su da zaustave napad tri divizije 2. armije. Druga armija je bila prinuđena da sačeka pristizanje 27. i 53. divizije i 15. aprila je prešla u opšti napad, ubacivši i 28. diviziju iz rezerve. Neprijatelj je, pod pritiskom, počeo povlačenje 16/17. aprila rušeći sve objekte na saobraćajnicama. Doboj je oslobođen 17. aprila i nastavljeno je gonjenje neprijatelja ka Derventi, koju je 23. divizija oslobodila 19. aprila. Idućeg dana oslobođen je i Bosanski Brod.

Ipak, to je bilo kasno, jer neprijatelj je uspeo da prebaci glavnine svojih jedinica na levu obalu Save.

Druga armija je nastavila nastupanje južno od Save. U njen sastav ušle su 22. aprila i divizije 2. i 5. korpusa – 3, 4, 10, 37, 39. i 53. divizija. Nastupala je pravcem Karlovac – Novo Mesto. Radi efikasnijeg nastupanja, štab 2. armije je formirao dve operativne grupe – Unsku, koja je nastupala ka donjem toku Une i imala zadatak da preseče pravac Karlovac – Zagreb i da napadne Karlovac sa severo-zapadne strane. Karlovačka operativna grupa 3, 4. i 10. divizije nastupala je preko Ogulina i Vrbovskog sa zadatkom da oslobode Karlovac.

Unska operativna grupa krenula je u napad 27. aprila i oslobodila Dubicu, Kostajnicu i Bosanski Novi, ali tek posle šestodnevne teške borbe.

Karlovačka operativna grupa izbila je pred Karlovac 30. aprila, savladala neprijateljska uporišta, od kojih su bila najčvršća Generalski Stol i Duga Resa, i 5/6. maja napala jak garnizon u Karlovcu. Neprijatelj, 104. nemačka lovačka divizija, 2. i 4. policijski puk, 20. lovački puk, 96. pionirski bataljon i delovi 13. ustaško-domobranske divizije, posle trodnevne uporne borbe uspeo je da se probije prema Samoboru.

Unska grupa divizija nastupala je energično i oslobodila Sunju, Petrinju i Sisak. Desnokrilna 45. divizija nastupala je uz desnu obalu Save i kod Opuševca, južno od Zagreba,

[471] »Šuštava crvena haljina«, – nadimak jedne poznanice u Parizu, (izjava autora. – Prim. M. V.)

njene dve brigade su forsirale reku i ušle u Zagreb, oslobodile radio-stanicu, železničku stanicu, aerodrom i centar. U Zagreb je posle podne ušla i 39. divizija. Malo zatim i 21. divizija Prve armije.

Zagreb je oslobođen.

Nemačka je zvanično kapitulirala, ali njene jedinice, koje su se zatekle u povlačenju ka Austriji, nastavile su da se bore, želele su da pređu granicu Jugoslavije i da se predaju Englezima.

Glavnina 2. armije je nastupala ka Celju i Krškom da preseče Nemcima odstupnicu. Kod Zidanog Mosta i Krškog razoružane su 7. SS divizija »Princ Eugen« i 373. divizija i nastavljeno uništavanje poslednjih delova neprijatelja ka Celju.

Rat je završen. Druga armija pod komandom Koče Popovića od Drine, uz desnu obalu Save, a preko Save ka Celju, došla je do najsevernijeg dela zemlje, prešla najduži put, vodila teške borbe i trijumfalno završila rat.

Ukazom Ministarstva narodne odbrane, pov. br. 401/45 od 11. septembra 1945. godine, general-lajtnant Koča Popović je postavljen za Načelnika Generalštaba Jugoslovenske armije.

BELEŠKA O PISCU

Koča Popović je rođen 14. marta 1908. godine u Beogradu, u bogatoj trgovačko-industrijskoj porodici.

U svojoj četvrtoj godini života, 1912. godine, sa roditeljima se odselio u Švajcarsku, gde započinje školovanje u katoličkom samostanu. Njegovim biografima nije promakao detalj da je Popović učio da svira na klaviru a bio je i solo pevač u horu.

Prva slova naučio je i pisao na francuskom jeziku, a tek kroz nekoliko godina, po dolasku u Beograd 1921. godine, učio je na srpskohrvatskom jeziku. Osim ova dva jezika, koji su mu kao maternji, docnije je naučio nemački, engleski i španski. Sam pisac svedoči da je mnoge tekstove kasnije pisao na francuskom, a posle ih prevodio na srpsko hrvatski jezik.

Školovanje je nastavio u Beogradu, gde 1926. maturira u Drugoj muškoj gimnaziji. Iduće, 1927. godine, u Sarajevu završava školu za rezervne oficire. Unapređen je 1932. godine u čin artiljerijskog poručnika.

Po završetku gimnazije upisuje se na pravni fakultet. Studirao je pravo svega godinu dana, jer mu se ta nauka nije svidela, nakon čega odlazi u Pariz da na Sorboni studira filozofiju.

Od rane mladosti Koča Popović se interesuje za napredni pokret. Već 1931. godine otvoreno se deklariše kao pristalica naprednog pokreta. On sam kaže: »Mene niko nije uveo u marksizam. Ja sam sam kroz učenje i rad došao do zaključka da je marksizam naučni pogled na svet i takvog sam ga usvojio.« I u praktičnoj delatnosti ispoljavao je revolucionarnost učešćem u pokretanju mnogih bitnih pitanja za razvitak pokreta, pa je 1933. godine primljen u članstvo Komunističke partije Jugoslavije.

Koča Popović je veoma rano počeo da se bavi publicistikom. U 23. godini nadrealisti su se divili njegovim prvim radovima, a kada je objavio svoje prve članke i studije ocenili su da se u njihovim redovima pojavio veliki talenat. Stvaralački duh, bogatstvo misli i specifičan stil brzo su ga uvrstili među najpoznatije nadrealiste, u domaćoj pa i stranoj književnosti. Napisao je veći broj spisa i studija iz tog perioda koje je objavila »Prosveta« 1985. godine u dve knjige.

Uvek nezadovoljan postojećim, visoko obrazovan i neobično aktivan, avanturistički duh, tražio je nove izvore nadahnuća za potpunije sagledavanje sveta. To ga je odvelo u Španiju, gde je dospeo peške preko Pirineja, i svrstao se u borce Španske republikanske vojske od jula 1937. do februara 1939. godine, kada su se brigade dobrovoljaca povukle iz Španije. Bio je borac, artiljerijski instruktor, komandir baterije i komandant diviziona. Dobio je čin poručnika.

Iz Španije je prešao sa grupom dobrovoljaca u Francusku, gde je zatvoren u logor. Izbavljen je intervencijom svojih tamošnjih prijatelja. Posle toga živeo je neko vreme u Parizu radeći na pitanjima španskih dobrovoljaca.

Krajem 1939. godine vratio se u Beograd. Odmah se uključio u rad KPJ. Bio je član Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju.

Iz njegove predratne delatnosti najpoznatija je njegova polemika sa pristalicama tzv. Književne levice. Po zadatku KPJ napisao je za »Književne sveske« pamflet »Ratni ciljevi Dijalektičkog antibarbarusa«. Pamflet je oštar, duhovit i veoma ciničan spis. Tu je Koča pokazao svoju briljantnost uma, veštinu polemike, originalnost i snagu reči koje raznose protivnika.

Krajem 1940. godine Koča je uhapšen i mučen u zatvoru. Na slobodu je pušten početkom marta 1941. godine.

Jula meseca iste godine, Koča Popović samoinicijativno odlazi u partizane. Nekoliko dana bio je običan borac, zatim vodnik i već početkom avgusta komandant Posavskog odreda. Tu, na vratima Beograda, Posavski odred pod komandom Koče Popovića izveo je čuvene akcije, dospevši i do Ostružnice. Njegove smišljene i vešto izvedene akcije, dobra organizacija i rad u Odredu, korektan odnos prema borcima i narodu učinili su da borci u njemu vide dobrog, sigurnog i uspešnog komandanta i druga.

Koča je postavljen za prvog komandanta 1. proleterske brigade decembra 1941. godine. Tu se ostvarila vekovna želja velikih vojskovođa, da dobar komandant mora imati svoje dobre vojnike. Našli su se Koča Popović, umna glava sa bogatim ratničkim iskustvom iz Španije i junaci – komunisti Prve proleterske brigade. Rezultati su pohvalni do uzvišenosti! Igmanski marš, legenda i uzor za nadahnute odluke, snalažljivost i smela odgovornost prilikom oslobođenja Konjica, primer za vojne udžbenike način oslobođenja Livna, uspesi u borbama u istočnoj Bosni, Hercegovini, Dalmaciji i Bosanskoj krajini učiniće da Prva proleterska postane uzorna i snažna vojna i politička jedinica, a njen komandant, Koča Popović, legendarni komandant. Život i borbe 1. proleterske brigade toliko su sastavni deo života i Koče Popovića da je u 77. godini života, veoma bogatog sadržajima, zapisao: »Glavno mi je u životu – 1. proleterska brigada!« A i proleteri su njega neizmerno poštovali i voleli i činilo im se da iz njega izbija vulkan dobrote i poštenja.

Prvog novembra 1943. godine Koča je postavljen za komandanta 1. proleterske divizije. Za istoričare NOR-a nezaobilazne su pobede ove divizije pod komandom Koče Popovića. Neke od njih, oslobođenje Teslića, borbe na Ivan-sedlu, uništenje četnika kod Glavatičeva i Kalinovika, prelaz Drine aprila 1943. i nadasve borbe u dolini Sutjeske i samoinicijativna odluka o proboju neprijateljskog obruča na Zelengori – pretvaranje katastrofe u trijumf, mogu se ubrojiti u presudne bitke našeg narodnooslobodilačkog rata i revolucije, a legenda o Koči kao komandantu još više je narasla.

I kao komandant 1. proleterskog korpusa od oktobra 1943. godine Koča Popović je imao velike uspehe u borbama oko Šujice, Travnika, Mrkonjić-Grada i opet, posebno, borbe u drvarskoj operaciji, kada su jedinice 1. korpusa odigrale presudnu ulogu – »Šesta lička spasila Maršala« – a jedino preko položaja 1. proleterske divizije neprijatelj nije prošao ka Drvaru.

Ako ovome dodamo još i to da je vrhovni komandant Josip Broz Tito u depeši Kominterni o najboljim komandantima na prvo mesto stavio Koču Popovića, onda legenda potpuno postaje stvarnost.

U julu 1944. godine Koča Popović je postavljen za komandanta Glavnog štaba za Srbiju. Odmah se osetilo njegovo prisustvo, pobede su se redale, jedinice su narastale i ojačale, Srbija je ubrzo oslobođena.

Početkom 1945. godine Koča Popović je postavljen za komandanta II armije koja je vodila teške borbe u severoistočnoj Bosni, zatim gonila neprijatelja preko Doboja i Karlovca, učestvovala u oslobođenju Zagreba i pobedonosno završila operacije u Sloveniji.

Po završetku rata Koča Popović je postavljen za načelnika Generalštaba JA i mnogo doprineo da naša vojska bude savremeno organizovana i opremljena, armija sa obučenim i obrazovanim starešinama. Na toj dužnosti je ostao do januara 1953. godine.

Koča Popović je proizveden u čin generalmajora maja 1943. godine, unapređen u čin generallajtnanta novembra 1943, a decembra 1947. u čin generalpukovnika. Proglašen je za narodnog heroja Jugoslavije i odlikovan velikim brojem visokih domaćih i inostranih odlikovanja. Stalno je bio na visokim političkim položajima: član AVNOJ-a na prvom zasedanju, član Predsedništva AVNOJ-a na drugom zasedanju, poslanik Ustavotvorne skupštine DFJ, poslanik Savezne narodne Skupštine u više saziva i poslanik Narodne skupštine Srbije.

Januara 1953. godine postavljen je za ministra spoljnih poslova Jugoslavije. Iz tog perioda poznata su njegova umna istupanja u Ujedinjenim nacijama, kao i da je bio jedan od kreatora i realizatora politike nesvrstanosti.

Kočine procene odnosa sa drugim zemljama, kao ministra spoljnih poslova, i aktivnost na poboljšanju tih odnosa, znatno su doprinele povećanju ugleda Jugoslavije u svetu, afirmaciji jugoslovenske diplomatije i uvrstile ga među najsposobnije diplomate. Tu dužnost je napustio 1965. godine.

Jula 1966. godine izabran je za potpredsednika Republike. Kad je ta funkcija ukinuta izabran je za člana Predsedništva SFRJ. U isto vreme bio je i član Stalne konferencije CK SKJ i član Predsedništva CK SKS.

Nezadovoljan stanjem i radom najviših rukovodstava u zemlji, 3. novembra 1972. godine podneo je ostavku na sve dužnosti sa kratkim obrazloženjem, da u ondašnjoj situaciji ne vidi mogućnost da svojim radom doprinese rešavanju nastalih problema.

Koča se povukao, zatvorio bravu sa ključem u svojim rukama. Njegov nemiran duh skrasio se u praćenju svih zbivanja i beleženju svojih razmišljanja. Tako je nastalo 26 kutija beležaka sa vise od 6.000 stranica, koje je zaveštao Arhivu grada Beograda, sa zabranom korišćenja ä la longue[472] ...

[472] *Doslovno »dugoročno gledano«, u ovom slučaju sa zabranom korišćenja do određenog datuma.*
Legat Konstantina-Koče Popovića i njegove nevjenčane supruge Leposave Perović primljen je u Historijski Arhiv Beograda zaključno sa 1992. godinom U legatu se pored ličnih dokumenata čuva bogata prepiska, zapisi, ordenje, crteži, fono i fototeka, radna soba i biblioteka legatora. Od 2005. dostupan je istraživačima. (VestaHR)

Obrada u elektronsku knjigu:

www.balkandownload.org

Sken:	www.znaci.org[473]	
OCR:	www.znaci.org	
Word:	VestaHR	04/2026
PDF:	VestaHR	04/2026
e-pub	VestaHR	04/2026
mobi	VestaHR	04/2026
azw3	VestaHR	04/2026

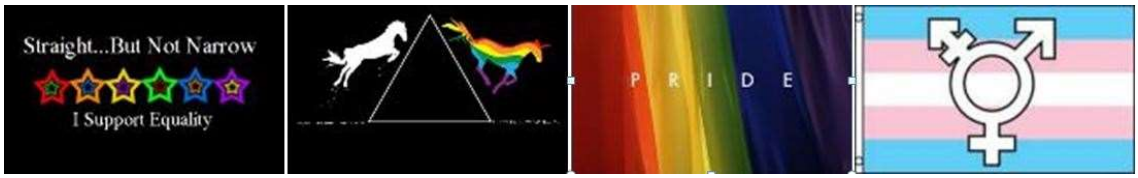

[473] Dokumenti i knjige o drugom svetskom ratu na teritoriji Jugoslavije i o povezanim zbivanjima.